

**Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет**

О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова

ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**Херсон
Видавець Грінь Д.С.
2014**

УДК 911.3:711.1
ББК 65.04+85.118
Т 58

Копіювання, сканування, запис на електронні носії і тому подібне, книжки в цілому, або будь-якої її частини заборонено

*Рекомендовано до друку Вченою радою Херсонського державного університету
Протокол № 2 від 23 вересня 2013 р.*

Рецензенти:

Палеха Ю.М., доктор географічних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромісто» імені Ю.М. Білоконя

Гукалова І.В., доктор географічних наук, провідний науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії Національної академії наук України

Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С.

Т 58 Планування територій: Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 268 с.

ISBN 978-617-7243-32-7

Викладені теоретичні, інституційні та методичні основи планування територій регіонів, розглянуто основні складові ієрархічної системи планування територій України на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Окремі підходи і методи дослідження для потреб планування територій апробовані на матеріалах Херсонської та Одеської області. Посібник рекомендований студентам і викладачам географічних, екологічних спеціальностей, фахівців у сфері архітектури, містобудування та землеустрою. Він може бути цікавим також і для більш широкого кола спеціалістів в сфері територіального планування і регіонального розвитку.

ББК 65.04+85.118

ISBN 978-617-7243-32-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

Частина I

ТЕОРЕТИЧНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ

1. Історичні аспекти розвитку планування територій регіонів.	7
1.1. Зародження та розвиток планування територій як управлінської діяльності. Витоки планувальних стратегій організації геопростору регіонів.....	7
1.2. Вітчизняний досвід становлення системи планування територій у ХХ ст.	25
1.3. Світова практика планування територій. Планувальні концепції організації Європейського простору.....	38
1.4. Сучасний стан планування територій в Україні та його місце у вирішенні проблем регіонального розвитку.....	52
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	68
2. Законодавчі та інституційні основи планування територій в Україні.	70
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	89
3. Планування території: зміст і функції поняття. Види планування території	90
3.1. Понятійно-термінологічний апарат планування території.	90
3.2. Планування території за рівнями організації та головними компонентами життєдіяльності суспільства.....	104
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	106
4. Методичні питання планування територій регіонів	107
4.1. Загальні методологічні підходи і цільові настанови геопланування.	107
4.2. Операційні територіальні одиниці геопланування. Типологічний аналіз геопросторового поєднання різних видів природокористування.	120
4.3. Дослідження території для потреб планування. Геопланувальне зонування. Проблеми оцінки території як інтегрованого геопросторового ресурсу.	131

4.4. Механізми охорони довкілля та формування каркасу екологічної безпеки в схемах планування території.	141
4.5. Проблеми і перспективи геоінформаційного забезпечення і використання ГІС, ДЗЗ-технологій в плануванні території.	156
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	167

Частина II

Планування території України та регіонів

5. Ієрархічна система планування території України.	168
5.1. Планування території на загальнодержавному рівні. Генеральна схема планування території України.	168
5.2. Планування території на регіональному рівні	178
5.3. Планування території на місцевому рівні	183
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	189
6. Геопланування регіонів з різною стратегією соціально-економічного розвитку.	190
6.1. Геопланування сільських регіонів з переважанням руральних видів діяльності.	190
6.2. Геопланування сільських урбанізованих зон та ареалів.	206
6.3. Геопланування приморських регіонів.	222
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	232
7. Система локальних планувальних обмежень в рамках діючої системи планування території.	233
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	246
Додаток А. Досвід. Районне планування (планіровка) як складова розміщення продуктивних сил	248
Додаток Б. Взаємозв'язок планів підприємств, територіальних програм економічного і соціального розвитку з Державною програмою економічного і соціального розвитку України	252
Додаток В. Досвід. Методологія проведення містобудівного аналізу при розробці схеми планування території херсонської області	253
Додаток Г. Середня відстань між обласними центрами України.....	261
Додаток Д. Зміст схеми планування території прибережної смуги морів	262
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	265

ПЕРЕДМОВА

Історичний досвід останніх століть яскраво доводить, що просторовий ресурс людської діяльності досить обмежений. Обмеженість просторового ресурсу зумовлює необхідність планування територій як діяльності, що супроводжує (а іноді і випереджає) освоєння території з метою максимізації результату від використання ресурсів території і мінімізації негативних наслідків впливу на територію. Власне і територію вже давно характеризують не просто як геопросторовий базис життєдіяльності суспільства та біологічно продуктивний субстрат, а аналізують як унікальний і своєрідний ресурс суспільного розвитку.

Проблемам використання територій та просторового розвитку в аспекті тенденцій глобалізації, зростаючої територіальної конкуренції, раціонального освоєння територій присвячені численні дослідження як в Україні, так і за рубежом. Відображення загальнодержавного бачення актуальності цих проблем засвідчують численні концепції, стратегії, плани і програми соціально-економічного розвитку регіонів країни, що формують багаторівневу державну регіональну політику. Ключовим елементом цієї управлінської практики виступає планування територій: будь-які проекти і рішення щодо економічного, соціального, демографічного, екологічного розвитку територій завжди містять різноманітні матеріали землеустрою, функціонального зонування території, придатності території до тих чи інших видів землекористування тощо. Досвід розвинутих держав світу засвідчує обов'язкову наявність містобудівної документації на всіх рівнях регіонального управління, дотримання послідовності її розроблення, дотримання її планувальних рішень.

Історія планування територій постає перед нами як диференціація різних завдань, ускладнення і зростання масштабів територіальних перетворень, підвищення організованості різних областей діяльності, що формують якісне середовище життєдіяльності. Бачення території як найбільш потужного інтегрального регіонального ресурсу визначає необхідність географічного переосмислення складної міждисциплінарної категорії «планування територій», пошуку нових теоретичних, методологічних і методичних засад планування територій на різних

рівнях організації життєдіяльності суспільства, в регіонах з різною стратегією соціально-економічного розвитку.

Необхідно відзначити, що в Україні підготовка фахівців в сфері планування, організації і використання територій традиційно здійснюється у вищих навчальних закладах на архітектурних факультетах. Але планування територій сьогодні є одним з найефективніших способів раціональної територіальної організації суспільства в різних масштабах – від загальнодержавного до локального. Галузі і сфери застосування методів планування територій різноманітні і з кожним роком кількість їх збільшується. Тому курс «Планування територій» став сучасним і актуальним для підготовки не тільки архітекторів та фахівців в галузі містобудування, але і для географів, екологів, фахівців з землеустрою та кадастру земель тощо. Але викладання даного курсу здійснюється в умовах гострого дефіциту теоретичних і навчально-методичних джерел. Нами зроблено спробу доповнити існуючий арсенал навчально-методичних посібників виданням, яке дозволить, на наш погляд, сформуванню достатньо цілісної картини теоретичних, інституційних та методичних основ планування територій на регіональному рівні.

Посібник підготовлено з використанням значних за обсягом допоміжних, фактологічних, довідкових матеріалів і додатків, що спрощує його використання при вивченні дисципліни. Без сумніву, таке видання стане у нагоді студентам і може претендувати на широке використання у практиці вищої школи при підготовці фахівців географічного, екологічного профілів, фахівців у сфері архітектури, містобудування та землеустрою.

Частина I

**ТЕОРЕТИЧНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ
ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ****1. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПЛАНУВАННЯ
ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ.**

«Планування не говорить нам, що ми робитимемо завтра. Воно говорить нам, як ми повинні діяти сьогодні, щоб упоратись із невизначеністю майбутнього; як ми можемо краще підготуватись до розв'язання проблем, що виникають»

Петер Друкер

**1.1. Зародження та розвиток планування територій
як управлінської діяльності. Витоки планувальних стратегій
організації геопростору регіонів.**

Першою і основоположною стадією управління будь-яким видом доцільної діяльності завжди є процес поставлення мети і віднаходження способів її досягнення, що, зрештою, і є основною функцією будь-якого виду планування. Слово «план» походить від латинського слова *planum* – площа, рівне місце. Цікавим з географічної точки зору є те, що спочатку цей термін використовувався для позначення креслення (рисунка), що характеризує певну ділянку в масштабі площини, і лише потім його стали застосовувати для визначення (опису) проектів, реалізація яких передбачає систему взаємозв'язаних завдань, показників та розрахунків. План як пропозиція дії виник разом з організованою суспільною працею, її поділом і кооперацією. Він служить програмою конкретної роботи в певний часовий період.

Серед визначень поняття «планування» знаходимо такі:

а) сукупність методів і засобів, що дозволяють вибрати з безлічі можливих варіантів розвитку господарського об'єкта найкращий

(оптимальний), що забезпечує найбільш ефективне використання ресурсів;

б) процес розробки планів, що включає визначення показників діяльності в умовах ресурсних обмежень;

в) одна з функцій управління, що складається в підготовці різних варіантів управлінських рішень у вигляді прогнозів, проектів програм і планів;

г) процес завчасного прийняття й оцінки взаємопов'язаної сукупності рішень;

д) наукове передбачення ходу розвитку і визначення конкретних шляхів здійснення розширеного відтворення, спрямоване на досягнення поставлених цілей;

е) безперервний процес, в ході якого встановлюються і постійно уточнюються у часі цілі та завдання розвитку об'єкта, визначається стратегія і політика їх досягнення.

Планування — це цілеспрямована інтелектуальна діяльність людей, що має на меті визначення цілей і завдань функціонування певних систем (підприємство, район, держава і т.д.) та шляхів і методів досягнення цих цілей і завдань. Тобто планування передбачає прийняття заздалегідь рішення про те, що робити, коли робити, хто і як буде робити, проектування бажаного майбутнього та ефективних шляхів його досягнення. Образно кажучи, планування – це міст між нашим нинішнім становищем і тим, якого ми прагнемо.

Сутність планування, як функції управління, полягає в обґрунтуванні цілей і шляхів їх досягнення на основі виявлення комплексу завдань і робіт, а також визначення ефективних методів, способів і ресурсів усіх видів, необхідних для виконання цих завдань та встановлення їх взаємозв'язку. У зарубіжній літературі є ряд визначень планування, які відрізняються між собою, але по суті вони дуже схожі. Можна привести кілька прикладів таких визначень: планування - «творче мислення майбутнього» (Adam Planug); планування (у широкому змісті) - «формування управлінських рішень на базі системної підготовки, прийняття рішень по визначенню майбутніх подій» (Hahn, Ru); «під плануванням розуміють таке рішення, яке (поряд із відповідним прийняттям рішень інформаційним процесом) виробляється за часом раніше настання даних кон'юнктурних подій» (Koch, Unternehmensplanung); планування «можливо по суті визначити

як процес мислення, при якому розумові передбачення і констатація виробляють етапи майбутньої діяльності» (Kosiol, Planung,); «планування - це системно-методичний процес пізнання і вирішення проблем майбутнього» (Wild, Untehmungsplanung,).

В останні роки механізми планування в Україні в умовах переходу до ринкової економіки зазнали численних змін, однак значення планування, побудованого на нових теоретико-методологічних засадах, зростає. І хоча планування у свідомості українського суспільства постає перш за все як провідна управлінська методологія радянського часу, сучасне управління державою і розвитком її регіонів також потребує планування (поряд з прогнозуванням і програмуванням) як комплексного засобу ефективного впливу на регіональний розвиток. В такому контексті під *плануванням регіонального розвитку* розуміють вид діяльності, що включає аналіз, прогнозування соціально-економічного розвитку, визначення кращого варіанту розвитку, розробку і реалізацію заходів на досягнення визначених цілей. Кінцевим продуктом планування виступає *план* – документ, в якому визначено систему взаємоузгоджених завдань, об'єднаних спільною метою, визначеними термінами, методами і послідовністю досягнень. Узагальнення видів, форм і напрямів планування, наявних в сучасному управлінні регіональним розвитком (рис.1), вказує на значну конкурентоздатність цих форм і засобів державного впливу. В сучасній науці планування розрізняють:

1) *З точки зору обов'язковості виконання планових завдань – директивне, недирективне та індикативне.* Директивне (адміністративно-командне) планування — це процес прийняття рішень, які мають обов'язковий характер для об'єктів планування.

Директивне планування було формою прояву жорсткого державного регулювання економіки в колишньому СРСР, а також в більшості країн з централізованою плановою економікою. Загалом вся система соціалістичного народногосподарського планування носила виключно директивний характер, силу закону. Директивні плани мали, як правило, адресний характер і відрізнялися надмірною деталізацією. Потрібно також відзначити, що хоча й вважали, що «планування - серцевина управління народним господарством» та обмежувалось воно, в основному, лише республіканським рівнем.

Рис. 1. Види, форми і напрями планування

У 1972 році в Україні вперше Держпланом було розроблено комплексні п'ятирічні плани за територіями областей. Водночас розпочалося регулярне складання і річних територіальних планів. В результаті ці плани розвитку народного господарства, які склалися за радянського часу, часто не враховували можливості та потреби території на рівні низових адміністративних районів, що призвело до низьких темпів розвитку малих і середніх міст та сільських поселень з відтоком трудових ресурсів. Відзначимо, що так званий комплексний територіальний план був лише пасивним зведенням соціально-економічних показників. Централізовано розроблені планові показники (обсягу та складу продукції, матеріальних витрат і трудових ресурсів, капітальних вкладень і т. д.) розбиваються вищою за рівнем ланкою системи управління народним господарством і доводяться нею на нижчій за рівнем для виконання в обов'язковому порядку. Отже, до регіональних планів переносилися ті ж самі показники, що фігурували у відомчо-галузевих планах. «Контрольні цифри п'ятирічки, розроблені держпланом республіки і облпланом, були орієнтиром, на основі якого формувалися найважливіші показники районного плану соціального розвитку». Сьогодні директивне планування може бути ефективним засобом вирішення багатьох завдань, які мають загальнонаціональне значення, наприклад, у сфері охорони навколишнього середовища, оборони, соціальної політики.

Недирективне планування — це система планового господарства, яка виникла в ході господарських реформ у деяких країнах централізовано планованої економіки, тобто використовується в перехідному періоді від директивної до ринкової економіки. При такому плануванні народногосподарський план є орієнтиром для окремих господарських одиниць, діяльність яких регулюється з центру за допомогою побічних економічних методів, наприклад заходів фінансової та кредитно-грошової політики. Таким чином, сплановані в центрі показники в натуральному вимірі не розбиваються, як правило, на окремі господарські одиниці, а розроблювані матеріальні баланси є просто частиною засобів прогнозування, які застосовують для складання внутрішньо-погодженого плану. Для досягнення запланованих завдань вирішальне значення має система економічних регуляторів: ціни, процентна ставка, податки, кредити, валютні курси, державні завдання (замовлення та контракти). Також можуть

застосовуватись інші адміністративні методи впливу на господарську діяльність підприємств, які не є вирішальними при плануванні народного господарства.

Недирективне планування характеризується значно більшою, порівняно з директивним плануванням, самостійністю господарських одиниць як у формуванні взаємних зв'язків, так і у відносинах з органами державного управління народним господарством.

Індикативне планування є найбільш розповсюджена у всьому світі форма державного планування макроекономічного розвитку. Його найважливіші завдання — формування уявлення про майбутню економічну структуру та провідні напрями розвитку шляхом організації приватного та державного секторів економіки, визначення сфер появи гострих проблем, які потребують активного державного втручання, та їх масштабів. *Індикативний народногосподарський план* — це організаційно-економічний інструмент втілення економічної політики держави у практику дії суб'єктів господарювання, який ґрунтується на системі економічних, науково-технічних та соціальних прогнозів, має орієнтуєчий характер і є основою для розробки регуляторів ринку. Індикативний план як рекомендаційна система планових завдань, націлений на здійснення економічної політики держави та заходів щодо їх реалізації шляхом створення державою таких умов для функціонування суб'єктів економіки, які б спонукали їх до виконання поставлених завдань. Показники, які є в індикативному плані, виражають основні напрями економічного і соціального розвитку, не є адресними і виступають орієнтирами, досягнення яких повинні добиватися державні органи шляхом застосування різних стимулюючих заходів і економічних важелів.

Індикативне планування є антиподом директивного тому, що цей план не має обов'язкового до виконання характеру, хоча в ньому можуть бути і обов'язкові завдання. В цілому він має інформаційний, направляючий, рекомендаційний, орієнтуєчий характер (контрольні цифри, економічні регулятори). Індикативне планування характерне для змішаної економіки, де переважає приватна власність на засоби виробництва. Це елементи економічної політики держави, мета якої — здійснити вплив на діяльність господарських структур. Основне завдання такого планування не тільки в тому, щоб дати кількісну оцінку показників, що характеризують динаміку, структуру та ефективність

економіки, а насамперед в тому, щоб забезпечити ув'язку та збалансованість всіх показників розвитку економіки. В індикативній системі державний сектор планується централізовано, а приватний — індивідуально. Державний сектор впливає на приватний і направляє його розвиток за допомогою податкової та кредитної систем. Приватний сектор сприяє державному у виконанні планових показників. Взаємодія між державним і приватним секторами може здійснюватись як на основі обов'язкового застосування важелів економічного механізму, так і на договірних принципах.

В Україні індикативне (рекомендоване) планування було запроваджене у 1993 році. До цього часу воно згадувалось лише як антипод централізованому директивному управлінню. З 1995 року індикативне планування в Україні полягає в розробці Державної програми економічного і соціального розвитку України. Суть даної програми полягає в обґрунтуванні системи заходів та завдань, спрямованих на досягнення конкретних цілей, узгоджених за термінами реалізації та складом виконавців. Зазначимо, що в її розробці також беруть участь місцеві органи виконавчої влади.

2) За складом планових рішень розрізняють – стратегічне і тактичне планування;

На сьогодні стратегічне планування зайняло своє місце в ряді функцій менеджменту, як економічного, так і просторового. Багато в чому воно набуло нового змісту, збагатилося за рахунок синтезу з новим підходом. Сьогодні, поряд із формальними, кількісними методами, стратегічне планування використовує творчий, інтуїтивний підхід. Не будучи універсальним методом досягнення успіху в бізнесі, воно в той же час створює основу для успішної діяльності підприємства.

Стратегічне планування складається з ряду взаємозалежних етапів. Спочатку проводиться дослідження зовнішнього і внутрішнього середовища системи, потім визначаються основні орієнтири розвитку, на наступному етапі, у рамках стратегічного аналізу, порівнюються результати першого і другого етапів, визначаються можливі варіанти стратегій, потім вибирається один із варіантів і формується власна стратегія; на останньому етапі готується остаточний стратегічний план, виходячи з раніше проведених робіт, пропозицій ієрархічно нижчих рівнів. До основних видів стратегічного планування відносять:

• Стратегічне макроекономічне планування – це тривалий аналітично обґрунтований системний процес вираження національної ідеї та формування на її основі загальнодержавної стратегії соціально-економічного розвитку і засобів її реалізації.

• Стратегічне макроструктурне планування – це побудований у відповідності з орієнтирами загальнодержавної стратегії процес визначення стратегічних напрямів та засобів реалізації макроструктурних складових соціально-економічної політики.

• Стратегічне регіональне планування – це сформований у рамках державної регіональної політики процес розробки стратегічних цілей, пріоритетів та програмних засобів їх досягнення, реалізація яких спрямована на забезпечення стабільно високого соціально-економічного розвитку регіону та може бути швидко адаптована до умов динамічного ринкового середовища.

• Стратегічне планування розвитку адміністративного району – це адаптивний, побудований у тісному взаємозв'язку із стратегічним регіональним плануванням, процес визначення і виконання конкретних, дієвих, узгоджених у часі заходів реалізації стратегічних цілей розвитку соціально-економічної системи адміністративно-територіальних одиниць, об'єднаних у район.

• Стратегічне муніципальне планування – це сформований на засадах партнерства влади, бізнесу та громадськості процес розробки й затвердження стратегічного плану розвитку міста, селища, села чи їх об'єднань, який визначає стратегічні цілі, завдання, що їх деталізують, та заходи і виконавців, які їх реалізують.

• Стратегічне мікроекономічне планування – це побудований на основі детального аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства процес формування стратегії, визначення стратегічних цілей та розробки стратегічного плану, що конкретизує засоби їх реалізації.

Стратегічне планування базується на принципах селективності, альтернативності, багатоваріантності, комплексності. Принцип селективності орієнтує на глобальні цілі в системі світового господарства й міжнародного розподілу праці незалежно від національних, державних, регіональних та інших кордонів. Принцип багатоваріантності визначає велику кількість шляхів досягнення мети. Принцип комплексності передбачає аналіз усіх без винятку питань

фінансового, ресурсного й організаційного забезпечення кожного альтернативного варіанту стратегічного плану.

Тактичне планування займається вибором засобів для виконання намічених цілей, які задаються на вищому рівні управління. Тактика є частиною стратегії, що підпорядкована їй і обслуговує її. Вона характеризує засоби та прийоми, способи досягнення поставленої мети. Іншими словами, тактика — це лінія поведінки, розрахована на порівняно короткий період, визначені завдання і конкретні форми досягнення поставлених цілей. В складі тактичного планування виділяють: а) поточне (оперативно-календарне планування); б) зведене планування загальних результатів та фінансове планування. Якщо стратегічне планування розглядається як пошук нових можливостей, поточне потрібно вважати процесом створення передумов для реалізації цих нових можливостей, а оперативно-календарне планування - процесом їх реалізації.

Планування інвестицій і проектів розглядають як особливий комплекс, що займає проміжне місце між стратегічним та поточним плануванням, оскільки воно передбачає зміну потенціалу системи, що планується і навіть може змінювати стратегічні цілі і поточні завдання розвитку.

3) *Залежно від терміну, на який складається план, і ступеня деталізації планових рішень розрізняють - довгострокове (перспективне), середньострокове і короткострокове (поточне) планування.*

Перспективне планування охоплює період понад 5 років - 10, 15, 20 років. Такі плани визначають довгострокову стратегію розвитку підприємства, галузі, регіону, їх соціальний, економічний, науково-технічний розвиток і т.д. Більшість схем планування територій різних ієрархічних рівнів відносяться саме до довгострокового планування.

Середньострокове планування проводиться на період від 1 до 5 років. В деяких випадках середньострокове планування сумісне з поточним. У цьому разі складається п'ятирічний план, в якому перший рік деталізується до рівня поточного плану і є по суті короткостроковим плануванням.

Короткострокове планування охоплює період до 1 року – піврічне, кварталне, місячне, декадне, тижневе і добове планування і, як правило, не використовується під час складання планів території.

4) У практиці планування виділяють три напрями планування: прогресивне, ретроградне і кругове. Прогресивне планування (спосіб «знизу-вгору») - планування здійснюється від нижчих рівнів підприємства до вищих. Ретроградний метод («зверху-донизу») – у цьому випадку процес планування здійснюється, виходячи із планування підприємства, шляхом деталізації його показників зверху донизу по ієрархії. При цьому структурні підрозділи повинні перетворювати плани, що надходять, у плани своїх підрозділів. Круговий метод («зустрічне планування») являє собою синтез вищерозглянутих методів. Круговий метод передбачає розробку планів у два етапи. На першому етапі («зверху-вниз») виробляється поточне планування за основними цілями. На другому етапі («знизу-вгору») розробляється кінцевий план на основі деталізованих планів. При цьому, в плани включаються найбільш позитивні рішення.

5) За об'єктом планування розрізняють галузеве і планування території.

Галузеве (відомче) планування представляє собою розробку планів економічного й соціального розвитку країни, галузей, регіонів (економічних районів, областей, районів) і підприємницьких структур. Галузеве планування як складова механізму державного управління економікою широко використовується з метою соціально-економічної стабілізації, формування макропропорцій економіки, та забезпечення динамічності розвитку економіки і соціального розвитку. Залежно від рівня і масштабів розробки планів і програм соціального та економічного розвитку виділяють макроекономічне (загальнодержавне), макроструктурне, регіональне, районне, муніципальне, мікроекономічне (на рівні окремих підприємств) планування.

Отже, макроекономічне планування — це особливий вид діяльності держави щодо визначення стратегічних, тактичних та оперативних цілей планового періоду, а також способів досягнення таких цілей. В Україні макроекономічне планування здійснюється у формі розроблення та реалізації Державної програми економічного і соціального розвитку України. Правовою основою розроблення різнорівневих планів і програм економічного і соціального розвитку є Конституція України, Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» (2000 р.), інші нормативно-правові акти.

Планування територій відноситься до тих інструментів державного управління, що забезпечують територіальну організацію суспільства в межах просторів різних масштабів і рівнів. До основних напрямків планування територій за рубежом відносять планування землекористування, міське планування, регіональне планування, транспортне планування та екологічне планування. Планування територій здійснюється на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях, і частіше за все його результатом стає створення просторового плану.

Проблемам використання і планування територій регіонів різних масштабів, типів в аспекті тенденцій глобалізації, зростаючої територіальної конкуренції, раціонального освоєння територій присвячені численні публікації як в Україні, так і за рубежом. Поряд з новими напрямками моделювання територіальної концентрації економічної діяльності (Krugman P.R., 1991), постають дослідження проблем взаємозв'язку мікроекономічних, зовнішньоекономічних факторів і територіальної організації господарства (Alonso-Villar O., 2001; Mansori K.S., 2003), аналізу значення нематеріальних факторів для збалансованого просторового розвитку і підвищення конкурентоспроможності територій (Camagni R., 2002; Giffinger R., 2004; Zielenbach S., 2000). При цьому вже більше півстоліття поза конкуренцією залишаються саме дослідження в сфері планування територій і раціональної організації геопростору (Gottmann J., 1952; Freeman T.W., 1968; Paasi A., 1991, 2003; Jongman R., 2004; Bailly A., 2004; Korcelli P., 2012; Walsh C., 2014).

Вже сама обставина, що невелика територія концентрує значну кількість людей, визначила раннє усвідомлення важливості проблеми її правильного використання. Зрозуміло, що такими осередками концентрації населення на перших етапах розвитку цивілізації стали міста, тому еволюційно планування територій отримало свій розвиток від планування міст і містобудування як перших напрямків організації простору суспільної життєдіяльності. Розвиток містобудування характеризується диференціацією і інтеграцією окремих елементів, функцій, підсистем, реалізацією нових технічних, інформаційних, інтелектуальних можливостей, обумовлених прогресом, які формували композицію міст, що істотно відрізнялася в різні періоди і в різних культурах залежно від того, яке значення мали державна влада, церква,

різні соціальні групи і суспільні процеси. Міста виникли на зорі рабовласницького способу виробництва, пережили занепад, а потім повільний розвиток при феодальному способі виробництва, вступили в період інтенсивного, але суперечливого розвитку при капіталізмі. Саме в кінці ХІХ і на початку ХХ століття соціальні контрасти і скупченість забудови в багатьох крупних містах Європи і Америки досягли неприпустимих розмірів.

Перша історична форма планування територій – планування міст, спрямована на забезпечення умов найбільш зручного розселення жителів міст та задоволення їх потреб, супроводжувала всю історію розвитку міст як форм організацій населених місць. Разом з тим, загострення ситуації щодо неконтрольованого використання територій після першої світової війни було ясно усвідомлене не тільки політиками, але і професійними містобудівниками: планування міст стало відповіддю на ситуацію, коли хаотичне та неконтрольоване розростання урбанізованих територій почало знижувати якість життя населення.

Samagni R. (2002) зазначає, що можливі такі негативні наслідки надконцентрації населення і ресурсів у великих міських територіях:

- зростання альтернативної вартості реалізації нових проектів в мегаполісах;
- культурні та екологічні витрати від опустелювання регіонів;
- перенаправлення великої частки національних заощаджень в сектор будівництва та спекуляції з нерухомістю в розвинених містах;
- міграція населення з кризових та віддалених територій в міста, які також не мають потенціалу розвитку та інше.

У ХХ ст. місто вступає в якісно новий етап розвитку, на якому основною цільовою настановою стає формування нового, гармонійного розселення, становлення міста як якісного середовища життєдіяльності людей. Саме в цей час було усвідомлено необхідність планувати не лише місто, а і його оточення – саме так спочатку в планувальну документацію почали включати приміські території, потім об'єктами планування стали міські і промислові агломерації та урбанізовані ареали, за ними – системи населених місць та промислові райони, і в результаті людство дійшло до необхідності суцільного планування територій цілих регіонів та країн (рис.2)

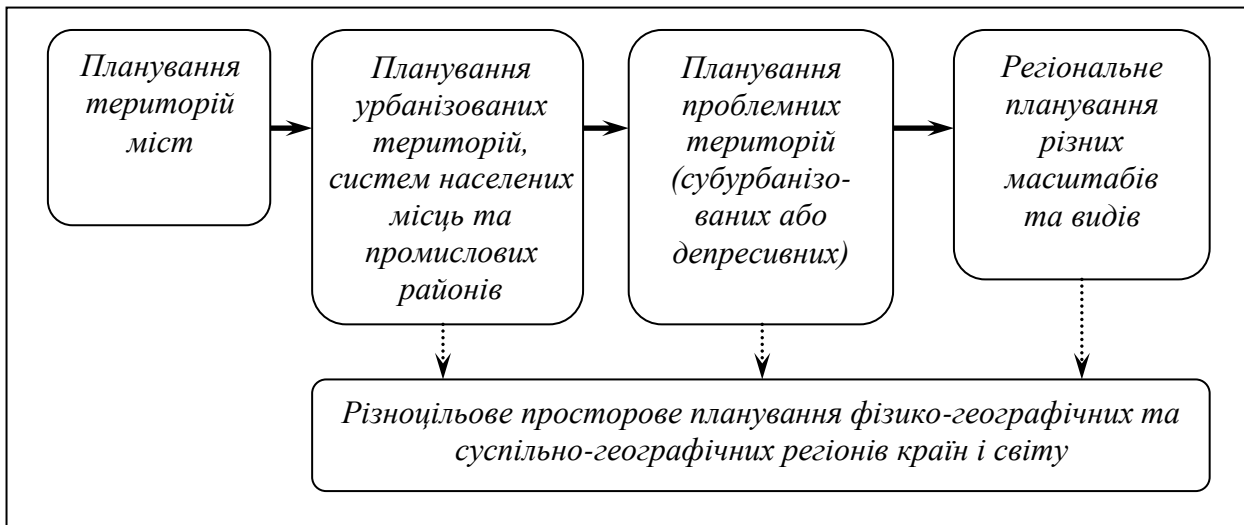

Рис. 2. Еволюція розробок з планування територій.

Пошуки рішення проблем містобудування на початку століття завершилися ухваленням важливого документа IV конгресу європейських архітекторів (CIAM, 1933р.) - «Афінської хартії», в якій вперше було наголошено, що план міста можливо формувати і втілювати в життя лише як частину загального регіонального плану. Резолюція привернула увагу державних діячів і фахівців багатьох країн світу до основних проблем планування територій XX століття і засобів їх рішення. Перша частина декларації зафіксувала чинники містобудівного розвитку й основні проблеми, серед яких зазначалося, що місто є лише частиною загального економічного, соціального і політичного цілого, що утворює район. У понятті «район» зафіксовано суперечність між реальною географічною цілісністю і адміністративним територіальним поділом міст. Штучний, адміністративний розподіл заважає організації містобудівних перетворень. Межі території, що вимагає цілісного підходу до планування і містобудівних перетворень, визначаються реальними зв'язками, зонами взаємовпливу населених пунктів. План міста визначався лише частиною загального регіонального плану.

Прикладом комплексного підходу до створення комфортного міського середовища є місто Ванкувер і його партнер в асоціації «міста, придатні до життя», де в даний час планується багатофункціональний розвиток соціально-активних територій. Мікрорайони проектуються для багатофункціонального забезпечення жителів в радіусі пішохідної доступності до магазинів, парків, бібліотек, установ розваги, відділів поліції і т. д., що дає можливість жителям без використання транспорту

і пересувань на тривалі дистанції жити в комфортному оточенні. При розташуванні об'єктів обслуговування і місць докладання праці на відстані пішохідної доступності вулиці стають соціальними просторами, а не тільки традиційними напрямками рухів людей і товарів.

Акцентуємо, що на етапі переходу від планування територій міст до планування регіонів різних масштабів, рангів, проблематики було виявлено, що саме географічні дослідження здатні надати неоціненні послуги справі організації території у боротьбі проти нераціонального використання придатних для обробки земель, проти їх розбазарювання у зв'язку з хаотичним та неконтрольованим розвитком господарської діяльності тощо. Одні з перших робіт з планування територій регіонів мали місце в давно освоєних регіонах Європи і були спрямовані на розробку в загальнонаціональних масштабах політики розміщення промисловості, перерозподілу населення, перевлаштування депресивних зон і перенаселених міських територій, створення міст-садів, міст-супутників, розвиток промисловості в сільських районах, охорона природних ресурсів, координація місцевих проектів по урбанізації та організації території. Вирішальний вплив мала в даному випадку величезна робота, започаткована і успішно доведена до кінця Лоренсом Стампом у Великобританії, якому вдалося на основі добровільних пожертвувань знайти кошти, необхідні для того, щоб нанести на карту дані про характер використання кожної ділянки землі на Британських островах. Зауважимо, що не випадково методологічні і методичні розробки з планування територій регіонів в будь-якій країні (в тому числі і в Україні) стикалися саме з проблемою аналізу використання територій, недосконалістю інформаційної бази (статистичних зведень з розподілу земель) та відсутністю повноцінних геоінформаційних баз даних щодо сучасного розподілу і функціонального призначення територій. Так, робота, виконана організацією, що займається вивченням використання земельного фонду (Land Utilisation Survey), не тільки допомогла Англії позбутися від голоду, дозволивши швидко змінити напрям сільського господарства у воєнні роки, а й сприяла впорядкуванню форм і методів використання території. Створення в самий розпал війни, в 1943р., Міністерства з планування міст та сільської місцевості (Ministry of Town and Country Planning) вказувало, що британський уряд вже тоді почав займатися проблемами, які повинні були стати перед ним із закінченням воєнних дій.

Лейбористський уряд надавав дуже важливе значення вирішенню цих проблем регіонального планування, як про це свідчить закон від 1947 г, відомий під назвою Акту про міське та сільське планування: «Нація поставила перед собою мету свідомо покращувати умови своєї економічної і суспільної життєдіяльності серією заходів, спрямованих на охорону природних ресурсів, на заохочення здорової місцевості життя, на здійснення пропорційного розподілу різних видів промислової діяльності, щоб послабити небезпеку локального безробіття і скоротити відстані, що відокремлюють місце проживання від місця роботи».

Аналогічні напрями розвитку конструктивно-географічних та суспільно-географічних досліджень проблем регіонального (просторового) планування можна спостерігати в бельгійських, нідерландських і датських географічних школах ХХ ст., які вивчають використання невеликих і щільно заселених територій і освоєння земель, відвойованих у моря. У цих країнах на початку ХХ століття уряд доручає місцевим адміністративним органам турботу про усунення найбільш очевидних шкідливих наслідків політики необмеженої приватної ініціативи у використанні ресурсів території.

В країнах узбережжя Північного моря найцікавіші дослідження з регіонального планування пов'язані з освоєнням територій, відвойованих у моря. «Ватерстаат» («Water-staat») цікавиться не тільки технічними проблемами облаштування таких територій, але і їх заселенням, а також господарським освоєнням зон польдерів. У тих районах, де природні умови не зобов'язують приступити до планомірної організації території, питання регіонального планування постають головним чином у II половині ХХ ст. Руйнування, заподіяні військовими діями в 1940 р., стають поштовхом для швидкої реалізації урбаністичних тенденцій, створюється особливе відомство для розробки загальнонаціонального плану, а в кожній провінції засновується служба провінційного планування. Із закінченням військових дій парламент затверджує Закон про національне та регіональне планування.

У Бельгії відразу ж після війни управління містобудування, яке разом з тим займалося усіма проблемами планування території, також спрямувало свою увагу на території, що відрізняються надмірною щільністю населення. Зауважимо, що вже в ті часи у Бельгії велика увага приділяється збору даних як в загальнодержавному, так і в

районному масштабі для потреб планування територій, щоб підвести науковий фундамент під майбутній план перебудови національної території. Так, служба національного перепису збила величезний картографічний матеріал, який доповнює Бельгійський Атлас Національного географічного комітету відомостями, необхідними для планування. Спеціальні обстеження озелених територій, розвитку туризму, стану ґрунтів і характеру їх використання, різних землевпорядних заходів становили собою безцінне джерело даних для якісного передпланового вивчення території.

Виходячи за національні рамки, бельгійські фахівці-географи ще у середині ХХ ст. виявляли інтерес до проблем перебудови цілих груп районів Північно-Західної Європи. Такий розвиток регіонального планування в країнах, прилеглих до Північного моря, зумовив загальний інтерес до всіх проблем, пов'язаних з плануванням територій на регіональному рівні. Акцентуємо, що саме географічна наука не просто давала поштовх розвитку досліджень регіонального планування, але і забезпечувала підготовку фахівців для різних сфер регіонального планування і управління. Зокрема, результати участі географів у обстеженні «особливих районів», уражених безробіттям, з метою виявлення можливостей розвитку нових галузей промисловості, дозволили Патріку Аберкромбі заявити ще в 1938 р., що географія становить основу планування.

У країнах Північної Америки розвиток планування територій був пов'язаний в першу чергу з проблемами освоєння території. Насамперед цьому сприяло саме географічне середовище. Величезні відстані відіграють там найсуттєвішу роль і ставлять перед усіма видами суспільної життєдіяльності ряд проблем, які не мають такого важливого значення, як в країнах Західної Європи, оскільки відстані, що відділяють там центри виробництва від центрів споживання та місце проживання від місця роботи, незрівнянно менші. У країнах Північної Америки, з огляду на величезні масштаби територій, проблеми територіальної організації суспільства мають вирішальне значення для підвищення якості життя населення. Вплив відстаней на собівартість продукції, ємність ринків збуту, якість життя набуває зовсім інших масштабів у порівнянні з європейськими країнами. Тому мабуть не випадково найбільш відомим прикладом комплексного планування

території регіону став досвід регіонального планування у США - планування та освоєння долини Тенесі.

Планувальні системи в різних країнах склалися під впливом традицій державного управління. Там, де більше значення набули місцеві органи самоврядування, значна частка управління розвитком міст, агломерацій, регіонів відводилася місцевим органам. Там же, де традиційно була сильна державна влада, сформувалися загальнодержавні містобудівні організації. Після другої світової війни в різних країнах виявилися тенденції диференціації об'єктів містобудівної діяльності. У самостійну галузь розвинулися регіональне планування і районне планування, міське планування і планування інших населених місць, проектування нових міських центрів, що реконструюються тощо.

Окремо потрібно відзначити роль географічної науки у розбудові системи планування територій. Чи не найдавніша серед наук географія протягом своєї більш ніж двотисячолітньої історії пережила чимало змін і різноманітних трансформацій. У різні часи географи обслуговували різні запити й потреби суспільства, що постійно змінювались, більшою чи меншою мірою коригувались новими загальнонауковими підходами і концепціями, змінювали і розвивали свою теорію та методологію, методичні засоби та інструментарій дослідження. Найбільш узагальнено історію географії поділяють на чотири етапи: 1) етап становлення географії як науки; 2) етап формування теоретичних засад географії; 3) етап інтенсивного використання географічних знань для практичних потреб; 4) новітній етап – етап інформаційних технологій. Можна говорити, що в історичному ракурсі географія проходить етапи таких найбільших загальних парадигм – землеописової, землезнавчої та землевпорядної.

Відповідно, провідною робочою парадигмою географії стає *концепція планування територій*. Географічна практика останніх десятиріч переконливо свідчить, що планування території виходить на перший план у розв'язанні актуальних і гострих проблем екологічного оздоровлення та загального впорядкування середовища життєдіяльності людей.

Теоретико-методологічне та технологічне зростання географічної науки висуває замість традиційних землеописів та землезнань нову предметну область – **геопланування**, а практичні запити людства як актуальне й пріоритетне завдання покладають на географів планування

територій на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від міжнародного й національного до регіонального й локального.

Географи певною мірою володіють теорією та методикою планування територій для потреб соціально-економічного розвитку, зокрема плануванням містобудівництва та систем розселення, розміщенням різних видів господарської діяльності, окремих виробництв і підприємств, формуванням мереж соціальної та виробничої інфраструктури, об'єктів природно-заповідного фонду.

Зауважимо, що роль географів у планувальних розробках регіонального та національного рівня важко переоцінити: аналіз, проведений М. Фліппонно ще в середині ХХ ст. показує, що відповідаючи на запити суспільства географія швидкими темпами перетворилася на прикладну науку, що першочергово забезпечує усі види робіт з планування територій. Більше того, М. Фліппонно характеризує регіональне планування як основну і найважливішу складову прикладної регіональної географії: «...не подлежит сомнению, что региональное планирование представляет собой самую типичную и распространенную форму практического использования географических дисциплин».

Численні системи планування територій існують зараз у всьому світі, особливого розвитку вони набули в Північно-Західній Європі, де традиції просторового планування розвиваються особливо швидкими темпами, починаючи з кінця 1950-х і охоплюють цілі макрорегіони і групи країн. Досвід планування територій показав можливість здійснення двох основних підходів до складання й реалізації територіального плану на рівні держави - тотальний (плановий) підхід, що базується на загальнонародній (державній) власності на просторові ресурси й ідеї всеосяжного планування, і проблемний (ринковий) підхід, що базується на ідеї обмеженого втручання держави у використання просторових ресурсів і враховуюче різноманіття видів власності на просторові ресурси. Перший підхід був максимально реалізований у Радянському Союзі, другий – у розвинених країнах Заходу.

Розглянемо основні розходження в ідеології, методах і процедурі планування територій в Радянському Союзі й розвинених країнах Заходу.

1.2. Вітчизняний досвід становлення системи планування територій у XX ст.

Сучасна регіональна ситуація в Україні сформована у визначальній мірі внаслідок особливостей управління регіональною економікою в радянський період, коли основна увага приділялася вивченню теорії й розробці практичних рекомендацій, що стосуються територіального відтворення, управління ресурсами й розміщення виробничих факторів. Разом з тим багато питань удосконалення управління регіоном, зокрема, створення ефективної системи планування територій залишалися недостатньо вивченими в науці й розробленими у практичній діяльності.

У СРСР управління територіальним плануванням здійснювалось централізовано, містобудування та районна планіровка (на перших етапах якої об'єктами були не території адміністративних одиниць, а промислові зони, райони, урбанізовані ареали) регулювалися системою регламентуючих документів (будівельні норми та різні інструкції), які забезпечували перш за все необхідну систему організації життя населення, умови життєдіяльності міст і поселень, просторову організацію населених місць. В радянських умовах ідеї раціонального підходу, які служили на Заході орієнтирами містобудування, стали засобами раціоналізації єдиного державного підходу. Командно-адміністративна система породила складно-організовану, деталізовану за багатьма позиціями систему планування територій, в якій домінував галузевий підхід.

Додамо, що у радянській економіці основний вплив на розвиток регіонів держава робила через галузеву політику. Проблеми регіонів, їхня специфіка враховувалися в ході розробки галузевих і державних планів. Визначальна роль належала народногосподарському й галузевому плануванню. Регіональне планування у тому вигляді, як воно здійснюється в країнах з ринковою економікою, було відсутнє. Це було зумовлено, насамперед, адміністративно-командним, централізованим характером управління економікою країни.

У різні періоди існування СРСР значення планування територій було різним, залежно від змін в радянській регіональній політиці. Характерним для процесу цих змін (за винятком періоду війни та післявоєнної відбудови (1941-1952 рр.) є коливання від пріоритетного

положення регіонального підходу в економічній політиці (1930-ті рр., 1957-1965 рр., 1980-ті рр.) до посилення централізації й галузевого управління (1940-і роки; 1966-1980 рр.). Відповідно до цього змінювалися й підходи до планування територій.

На першому етапі соціалістичного будівництва було проголошене завдання нового районування, були утворені вісім великих економічних районів. Посилення районного підходу супроводжувалося організацією управління на місцях, істотним підвищенням статусу регіонального планування. Основну частину плану ГОЕЛРО (1921 р.), що представляла собою перший досвід розробки єдиного державного плану відродження й перебудови народного господарства, становили прогнози на 10-15 років у регіональному розрізі. Передбачалася не тільки електрифікація країни, але й докорінна реконструкція всіх галузей економіки (переважно – зростання важкої промисловості), раціональне розміщення промислових підприємств по всій території. У перших п'ятирічних планах країни докладно розроблявся територіальний розріз.

Ідеологія радянської системи планування територій формувалася на роботах В.І.Леніна, Г.М.Кржижановського, В.І.Вернадського, І.Г.Александрова, М.М.Колосовського. У якості короткострокової цілі планування називалося розв'язання двох найважливіших проблем – паливної й продовольчої, у якості середньострокової – розвиток внутрішнього ринку й самопостачання всіма найголовнішими видами сировини й промислових товарів, електрифікація, укрупнення виробництва та раціональне розміщення промисловості з метою мінімізації транспортних витрат і втрат праці, у якості довгострокової – перехід з аграрної в індустріальну стадію розвитку за рахунок зміни суспільних відносин і науково-технічного прогресу.

В зв'язку з цим було створено три організації:

1) Комісія В.І.Вернадського в Академії наук (Комісія з вивчення природних продуктивних сил – КЕПС) повинна була забезпечити систематичне вивчення й обстеження природних ресурсів (природних продуктивних сил).

2) Державна комісія з електрифікації (ГОЕЛРО) під керівництвом Г.М.Кржижановського повинна була розробити план електрифікації промисловості, транспорту й землеробства з урахуванням використання непершокласних сортів палива (торф, вугілля гірших сортів).

3) Комітет державних споруд ВРНД (Комдержспор), разом з Комісією з економічного районування І.Г.Александрова, повинен був створити просторовий план розвитку СРСР й забезпечити його реалізацію.

Згодом ГОЕЛРО була перетворена в Держплан (Державний плановий комітет), а Комдержспор у Держбуд (Державний комітет з будівництва), і сформувалася трьохрівнева структура планування територій, у якій Академія наук забезпечувала ідеологію й довгострокове планування (прогнозування) на 10-50 років вперед, Держплан відповідав за середньострокове галузеве й територіальне планування (5-10 років), Держбуд за розробку й реалізацію просторових планів будівництва (від 1 року до 5 років і більше залежно від територій і об'єктів будівництва). Кожна з організацій мала свою систему спостереження й контролю за реалізацією планів (експедиції Академії наук, статистичні управління Держплана, архітектурно-планувальні управління Держбуду). Таким чином, у СРСР діяла повністю сформована структура планування територій. Ключовими організаціями в системі були КЕПС (Академія наук), РВПС (Рада по вивченню й організації продуктивних сил) у системі Держплана, ЦНДП містобудування (Центральний науково-дослідний інститут по проектуванню міст) у системі Держбуду СРСР.

В радянські часи помітного розвитку набула так звана конструктивна географія району (основоположником якої став Богорад Д.І.), зокрема, у вигляді районної планіровки (див. додаток А), яка займалась розробленням проектів перспективного розвитку планіровочних (планувальних) районів, обґрунтуванням схем раціонального використання природного середовища, розселення населення, розміщення виробництва.

Протягом 1930 – 1980-х років вітчизняні географи й містобудівники розробляли планувальні схеми для міст приміських зон великих міст, міських агломерацій, промислових густозаселених районів, курортних зон. Особливість таких планувальних розробок полягала у відносно невеликих просторових розмірах та переважно крупних географічних масштабах досліджень. Зрозуміло, що цей науковий напрям ґрунтувався на методологічних засадах централізованого планового господарства і являв собою планування територій «соціалістичного зразка», хоча його методичний арсенал зберігає свою цінність і в наш час. В сучасних

умовах така методологія вочевидь застаріла і за віком, і за цільовими настановами, і за змістом, оскільки планування територій нашого часу орієнтоване вже на ринкову економіку.

Основними результатами роботи організацій і установ планування територій були довгострокові прогнози й комплексні програми розвитку галузевих комплексів, республік, великих економічних районів і територіально-виробничих комплексів (КЕПС), схеми розвитку й розміщення продуктивних сил (РВПС) і схеми, проекти районного планування й генеральні плани міст (Центральний науково-дослідний і проектний інститут по проектуванню міст). Із часом у кожній організації виробилася самостійна ідеологія й методи проведення робіт і подання результатів в органи управління (партійні комітети різних рівнів - від міського до ЦК КПРС).

Починаючи із середини 1930-х років регіональний підхід поступово втрачає своє значення. Провідною територіальною ланкою були проголошені союзні республіки, однак їх повноваження щодо регулювання в економічній сфері були значно урізані в порівнянні з економічними районами на початку 1930-х років. Основна роль в управлінні й плануванні була віддана галузям.

Результатом такого підходу до регулювання економіки регіонів були територіальні диспропорції в розвитку економіки країни, диференціація економічних районів за рівнем соціально-економічного розвитку. Істотних диспропорцій між розвитком галузей сфери матеріального виробництва й сфери послуг в окремих регіонах вдавалося уникнути через систему так званих соціальних нормативів. При цьому фінансові кошти на будівництво житла й об'єктів соціальної сфери виділялися по двох каналах: у складі галузевих планів капітального будівництва й через фінансування територіальних планів.

Керівництвом країни вживалися численні спроби усунення гальмуючого впливу на економіку міжгалузевих протиріч, відомчого (галузевого) підходу й наростаючих територіальних диспропорцій. У різні періоди післявоєнної історії обґрунтовувалися й частково були реалізовані такі заходи: впровадження в економічних районах апарату уповноважених Ради Міністрів СРСР; організація регіональних рад керівників органів управління й господарських структур; утворення Бюро регіонального розвитку Ради Міністрів СРСР із підрозділами на місцях; створення регіональних державних планових комісій;

формування регіональних об'єднань підприємств міністерств, що представляють галузі спеціалізації; призначення у великих економічних районах інспектора ЦК КПСР для забезпечення координації роботи партійних органів областей і країв; надання офіційного статусу депутатським групам Верховних Рад СРСР і РРФСР по економічних районах.

Важливим етапом спроб удосконалення територіального управління було утворення економічних адміністративних районів з потужними органами економічного управління - Раднаргоспами (1957-1965 гг.). Було утворено 105 адміністративних економічних районів, у т.ч. у РРФСР - 70, в УРСР - 11, у Казахській РСР - 9, в Узбецькій РСР - 4, в інших 11 союзних республіках - по одному. 25 загальносоюзних і союзно-республіканських міністерств було скасовано.

Це додало прискорення збалансованому розвитку економіки великих регіонів країни, стимулювало відновлення місцевого господарства, насамперед за рахунок нарощування потужностей інфраструктури - виробничої й соціальної. Позитивною стороною роботи Раднаргоспів було об'єднання в ряді районів споріднених підприємств, створення міжгалузевих об'єднань. При цьому, однак, виявилось об'єктивно ослабленим галузеве управління, Раднаргоспи були не в змозі комплексно вирішувати науково-технічні проблеми розвитку галузей. Із часом стали проявлятися тенденції абсолютизації інтересів регіонів і протиставлення їх народногосподарським і т.п. Коли ж в 1965 році повернулися до пріоритету галузевого управління, то це дозволило проводити єдину технічну політику й підвищити за рахунок цього темпи економічного росту. Однак погоджувати інтереси численних міністерств і відомств, що мають підприємства в регіонах, стало ще складніше. Тенденції відомчості протистояли як політичним установкам, так і здоровому глузду комплексного соціально-економічного розвитку територій. Розробки регіональних програм розвитку також не вирішили ці завдання.

Відзначимо, що основу академічного планування й прогнозування в радянській період становили три напрямки ідей і відкриттів. Перший напрямок відображав нові підходи до використання природних ресурсів (технологічні відкриття), другий - відкриття джерел сировини (геологічні й інші), третій - ідеї в області розвитку й розміщення продуктивних сил (тобто найбільш ефективного просторового

сполучення джерел сировини з технологічними відкриттями). Сполучення технологічних, сировинних і просторових ідей досягалося в довгострокових прогнозах і комплексних програмах розвитку галузей і територій.

Якщо в Академії наук прогноз формувався від ресурсів і технологій, то галузеве й територіальне планування Держплану враховувало три базисних фактори - зміна чисельності населення, зростання потреб і досягнутий рівень виробництва. Насамперед розроблявся прогноз зміни чисельності населення країни й статеві-вікового складу (зміни демографічної структури) і нормативи забезпечення населення основними товарами й послугами. Добуток чисельності населення відповідних статево-вікових груп на нормативи показував необхідний обсяг товарів і послуг. Зіставлення необхідного обсягу з існуючим дозволяло виявити недолік товарів і послуг, що повинен був ліквідований шляхом створення нових виробничих потужностей або підвищенням продуктивності праці й економії сировини на існуючих виробництвах. У випадку створення нових виробничих потужностей міністерства давали доручення своїм галузевим інститутам на розробку проектів і складали списки підприємств, що планувалося збудувати у відповідному році. Зв'язок між новими виробництвами, трудовими ресурсами, джерелами сировини, можливостями будівельних організацій, пропускною здатністю транспортних магістралей і інших учасників реалізації проектів досягався складанням міжгалузевих і міжрегіональних балансів і схем розвитку й розміщення продуктивних сил. Таким чином, ресурсно-технологічний і демографо-економічний прогнози Академії наук і Держплану створювали основу для детальних схем і проектів районного планування Держбуду.

Базовим показником для відповідних прогнозів Держбуду був показник містобудівної бази, тобто кількості нових робочих місць, створюваних при будівництві й наступному функціонуванні нових підприємств. Використання моделі Лоурі дозволяло розраховувати загальну чисельність населення міста (робітники основного виробництва + робітники допоміжних, обслуговуючих виробництв, транспорту, будівництва, управління, охорони здоров'я тощо + члени їх родин) і планувати його просторову й функціональну структуру, кількість і якість житла, необхідні комунікації й всі інші галузі міського

господарства із чіткою прив'язкою їх до конкретних ділянок території, що відводилися під житлову забудову, промислову зону, рекреаційну зону й т.д. Необхідність забезпечення населення міста продуктами харчування, а підприємств - джерелами сировини й енергії, поширювала планувальний процес на прилягаючу до міста територію, охоплюючи в такий спосіб цілі райони.

Як основні критерії відбору ідей і варіантів галузевих і територіальних планів використовувалися критерії максимізації використання сировинних ресурсів країни, особливо північних, східних і південних районів, при мінімізації витрат на їх освоєння. Таким чином, основна просторова ідея містилася в максимальному екстенсивному освоєнні всієї території країни, основна соціальна ідея - у переміщенні населення із центра й головної смуги розселення на окраїни, основна технологічна ідея - у використанні нових і новітніх технологій, максимізуючих використання енергетичного й сировинного потенціалу країни, а основна економічна ідея - у мінімізації витрат на реалізацію всіх вищезгаданих ідей.

В 1980-х роках були розпочаті нові зусилля по підвищенню статусу регіонального планування. Відповідно до постанови ЦК КПРС И Ради Міністрів СРСР №695 від 12 червня 1979 р. «Про поліпшення планування й посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якість роботи» союзні міністерства й відомства повинні були поліпшити розробку проектів планів розвитку галузей у територіальному розрізі й забезпечити спільний розгляд їх з Радами Міністрів союзних республік; повідомляти їм контрольні цифри й основні показники проектів і затверджуваних планів об'єднань, підприємств і організацій союзного значення. Аналогічні матеріали низових виробничих ланок повинні були направлятися в місцеві планові комісії.

Був визначений порядок розробки й розгляду передпланових і планових документів на рівні регіональних органів. Як вихідні умови регіонального планування передбачалася обов'язкова розробка союзними й республіканськими плановими органами територіальних балансів виробництва й розподілу найважливіших видів продукції; схем оптимальних вантажопотоків; цільових комплексних територіальних програм по великих проблемах і найважливіших територіально-виробничих комплексах (ТВК); зведених планів капітального

будівництва цих ТВК; схем розвитку й розміщення галузей народного господарства й галузей промисловості, а також територіальних схем, і в першу чергу по районах Сибіру й Далекого Сходу; виділення в проектах планів міністерств і відомств показників по ТВК цих районів. Наявність таких планових і передпланових документів повинна була полегшити розробку планів, особливо комплексних планів економічного й соціального розвитку регіонів.

У складі державного плану соціально-економічного розвитку країни одним зі складових елементів був блок «Плани розвитку регіонів країни», включаючи плани розвитку союзних республік, а усередині республік - країв, областей, автономних республік і т.п. Однак ці плани не носили директивного характеру й не мали відповідальних виконавців, тому планування територій відіграло допоміжну роль при обґрунтуванні державних планів.

У цей же час був прийнятий ряд нормативних документів, що регулюють діяльність регіональних органів по планомірному розвитку народногосподарських комплексів на підвідомчій їм території. Передбачені міри були спрямовані на вдосконалювання планування й управління в територіальному розрізі, зростання фінансових можливостей місцевих Рад, збільшення їх прав у здійсненні покладених на них функцій по територіальній організації виробництва. Виконкомам обласних, крайових, районних і міських Рад ставилося в обов'язок складання й затвердження поточних і перспективних планів економічного й соціального розвитку, організація й координація реалізації цих планів, затвердження звітів про їх виконання. Місцевим органам влади давалося право розглядати плани підприємств і організацій вищого підпорядкування для вживання необхідних заходів по раціональному сполученню територіального й галузевого планування. На практиці реалізувати ці вказівки було неможливо. Тому регіональні органи влади могли подавати у вищестоящі організації лише свої пропозиції про коректування галузевих планів, які враховувалися в наступному циклі планування.

Важливим доповненням існуючої в радянській економіці практики планування було програмно-цільове планування, першим прикладом якого прийнято вважати план ГОЕЛРО. Широкий розмах програмно-цільове планування здобуває з 1960-х років, відбувається його відокремлення й виділення у відносно самостійну галузь

народногосподарського планування. Очевидно, це було пов'язано зі зниженням дієвості планів, які, залишаючись галузевими по суті, включали у свій склад всі нові й нові сфери діяльності, передбачали надмірне інвестиційне навантаження й уже не могли забезпечити погоджене рішення комплексних міжгалузевих проблем.

Державні цільові комплексні програми розроблялися як допоміжні до річних і п'ятирічних планів і носили директивно-розпорядницький характер. Деякі із цих програм дозволили вирішити великі економічні й науково-технічні проблеми.

Значне місце в сукупності цільових народногосподарських програм займали програми формування й розвитку ТВК, у рамках яких вирішувалися не тільки проблеми розвитку галузей, але й проблеми погодженого комплексного розвитку економіки регіону. Так, до числа найбільш великих і важливих ТВК, сформованих на основі програмно-цільового планування відносять Західно-Сибірський комплекс по видобутку нафти й газу, комплекс по видобутку й переробці мінеральних ресурсів Курської магнітної аномалії, Ямало-Ненецький комплекс видобутку газу тощо.

Однак цілі програмно-цільового управління й планування впливали з потреби вирішення народногосподарських проблем, розвитку галузей і ТВК, а не з потреби зміцнення економіки слаборозвинених регіонів, згладжування територіальних диспропорцій, раціональної територіальної організації суспільства. Таким чином, територіальний аспект цільових програм відігравав другорядну роль, що відображалось на їх фінансуванні. Крім того, за весь період використання програмно-цільового методу так і не вдалося досягти погодженої розробки програм і державних планів. Дисципліна виконання державних планів була набагато вище дисципліни здійснення програм, а програмні завдання не вдавалося вмонтувати в черговий річний або п'ятирічний план, без виключення планових позапрограмних завдань. У підсумку цільові програми не виконувалися в повному обсязі.

До числа важливих шляхів удосконалення радянського планування територій відноситься розробка планів розвитку республік, країв, областей, районів і міст. Значного розмаху цей напрямок планування набув в 1980-ті роки в Ленінградській області, у республіках Прибалтики, у м. Москва й інших регіонах. При розробці

територіальних планів розвитку використовувався або комплексний підхід, тобто в нього включалися основні економічні й соціальні показники; або програмно-цільовий підхід, коли планом передбачалося вирішення великої економічної або соціальної проблеми (економія ресурсів, підвищення якості продукції, поліпшення житлового будівництва й т.д.).

Завдяки виконанню регіональних планів і програм були досягнуті певні економічні й соціальні результати, однак говорити про їх глибокий вплив на структурні й соціальні перетворення територій за рідким винятком не доводиться. Причиною цього була знову ж другорядна роль, що приділялася цим планам у порівнянні з галузевими, у зв'язку із чим їх фінансування здійснювалося по залишковому принципу. На практиці це призводило до невиваженості фінансових ресурсів на реалізацію планованих заходів (як правило, соціальних).

Ресурсний курс економічного розвитку й планова економічна система мали як свої достоїнства, так і недоліки. До достоїнств можна віднести можливість швидкої концентрації сил на ключових напрямках соціально-економічного розвитку й освоєння унікальних ресурсів у кризових ситуаціях (військова економіка, післявоєнне відновлення господарства, безпрецедентні темпи освоєння нафтогазових ресурсів, розвитку атомної енергетики або військово-промислового комплексу). До недоліків - низький рівень індивідуального добробуту, екологічні проблеми, породжувані масштабністю освоєння й економією на відповідних природоохоронних заходах, слабкий розвиток постсировинних і постіндустріальних секторів економіки, розвиток тіньового сектора економіки й штучна дефіцитність споживчих товарів і послуг, абстрагованість державної економіки від потреб громадян, наростаюча витратність і інші недоліки, пов'язані з ігноруванням індивідуальних потреб громадян і ринкових механізмів розвитку економіки.

Особливо яскраво, зокрема, недоліки галузевого підходу до планування територій проявилися під час вирішення геоекологічних проблем і охорони навколишнього середовища засобами планування територій. У схемах та проектах районного планування (або планівки) на всіх територіальних рівнях розділ «Охорона навколишнього середовища» був незамінним та обов'язковим, разом з тим, заходи з охорони довкілля, раціонального використання різноманітних ресурсів

території розглядалися в галузевому контексті. Так, до основних екологічних завдань при проектуванні та плануванні було віднесено:

- захист повітряного басейну від забруднення при розміщенні промисловості;
- охорона водного басейну, ґрунтово-рослинного покриву, тваринного світу;
- покращення санітарно-епідеміологічного становища;
- охорона пам'яток історії і матеріальної культури;
- створення системи територій, що підлягають особливій охороні;
- складання комплексної схеми охорони навколишнього середовища району.

Зауважимо, що, як правило, своє вирішення ці завдання знаходили в розрізі конкретних міністерств і відомств, не маючи відображення на рівні розробки і впровадження моделей раціональної територіальної організації природокористування в системі «природа-суспільство», розроблених в контексті ідей еколого-соціально-економічної рівноваги. Зазначимо, що наслідки такого галузевого підходу спостерігаємо і зараз, коли, наприклад, маємо перелік об'єктів екологічної експертизи, до якого не включено території адміністративних регіонів як можливий та необхідний об'єкт експертизи.

Цікавим став свого часу досвід литовських географів та архітекторів (А.Кончюс, А.Басаликас, В.Стаускас, П. Каваляускас), які ще у 1980-х рр. розробили *концепцію краєустрою*, що представляла собою певне узагальнення прогресивних тенденцій планування територій республіки, наявних з середини ХХ ст. Уявлення про ідеї, принципи, критерії, викладені у цій концепції, дають такі тези:

1. Краєустрій - це територіальна організація діяльності суспільства з розробкою перспективних планувальних моделей формування культурного ландшафту або його компонентів. У вузькому науковому змісті це слово охоплює лише систему робіт з планування територій, у широкому практичному - і реалізацію останнього.

2. Комплексність є лише ознакою якості планування територій, а не її сутністю, і не може бути критерієм виділення краєустрою як особливої дисципліни, оскільки всі роботи з територіального проектування вирішують питання устрою краю, тобто є краєустрійними, незалежно від того, який рівень комплексності в них досягнуто.

3. Методичним ядром структури краєустрою є комплекс таких дисциплін: суспільна географія, геобіологія, геоеконіміка, ландшафтна географія й ландшафтна архітектура. Це свого роду основні територіальні інтегратори всіх соціальних і природних факторів формування культурного ландшафту.

4. Метою краєустрою є створення оптимальних територіальних антропоєкосистем, що визначає антропоєкологічний підхід як методологічну основу краєустрійного проектування, а різні аспекти цього підходу (біономічний, психіномічний, ергономічний, економічний) як критерії оптимальності намічуваних краєустрійних програм.

5. Основними принципами краєустрою визнаються наступні: функціональна комплексність, соціальна доцільність, геоєкологічна цілісність, регіональна зумовленість і історична спадкоємність. Впровадження їх дозволить забезпечити оптимізацію краєустрійних рішень.

6. Основним краєустрійним завданням є функціональне зонування території, що визначає призначення останньої й напрямки програми устрою ландшафту. Виділення краєустрійних зон повинне вестися як виділення певних антропоєкосистем, що забезпечують своєю програмою устрою оптимальні умови для різних видів діяльності. Методологічно необґрунтований відрив виділення функціональних зон від розробки напрямків формування ландшафту й автономне трактування останнього з першочерговим проведенням так званого «ландшафтного зонування», оскільки без концепції територіального розподілу функцій всі вправи по встановленню можливої перебудови ландшафту стають або безглуздими або фактично зводяться до виділення консерваційних зон з відповідним режимом охорони ландшафту (заповідників, заказників і т.п., що в сутності вже є частиною функціонального зонування).

7. Краєустрій як різновиду планування територій диференціюється по масштабу (на районний й локальний) і по проблематиці (на загальний й спеціалізований). В свою чергу в районному плануванні виділяються дрібномасштабна й великомасштабна стадії, а в локальному – проектування місцевостей і ділянок. Спеціалізований краєустрій можна диференціювати як за провідним функціональним профілем території (виробничий, рекреаційна, консерваційний), так і по компонентному типу землекористування (землеустрій, лісоустрій,

водогосподарський устрій, проектування населених місць, проектування доріг тощо).

Представлена вище концепція краєустрою відрізняється простотою трактування й відмовою від пропаганди нових «наук і мистецтв» у сфері територіального проектування, а також від механічного поділу й автономізації окремих сторін цього цілісного процесу. Основною відмінною рисою концепції є антропоекологічний міждисциплінарний підхід, що визначає головний напрямок її теоретичної платформи.

Класик радянських робіт з районного планування Є.Н. Перцик відмічає, що в роботах з районного планування того періоду одним з основних недоліків виступає відомчий характер будівництва та проектування, що призводив до зневаги з боку відомств до важливості комплексних рішень щодо організації території, зміщення на другий план екологічних завдань, бажання досягати вузькогалузевих цілей виходячи з кон'юнктурних роздумів на противагу комплексним рішенням. Нагромадження перерахованих недоліків в 1980-ті роки разом з розпиленням сил на здійснення функцій наддержави, призвели до підриву фінансової й планової системи радянської економіки, що завершилися кризою 1991 р.

У сучасній вітчизняній науковій літературі зустрічаємо також поняття *конструювання території*. Пістун М.Д. цим поняттям (що включає розробку схем і проектів районного планування) характеризує наступний після прогнозування та індикативного планування етап управління регіональним розвитком: схема визначає господарську структуру, найсприятливіші пункти для розміщення виробництва та розселення людей, функціональні зони, спеціальне районування для складання проекту, містить кадастрову оцінку промислових ділянок; проект деталізує та конкретизує складові схеми найбільш цілісних у соціально-економічному аспектах частин території. При цьому наголошується, що у системі управління регіональним розвитком районне планування є зв'язуючою ланкою між регіональним плануванням території та будівельним проектуванням і акцентується, що надалі колишній науково-методологічний та організаційний досвід з комплексного планування територій (В.М. Лаженцев, Д.М. Стеченко) та районних планувань слід відновити у повному обсязі, як це кваліфіковано здійснено Ю.М. Білоконем (2003) для потреб містобудування.

1.3. Світова практика планування територій. Планувальні концепції організації Європейського простору.

У сучасній світовій практиці, зокрема в європейських країнах планування територій набуло значного розвитку. Функціонують численні міністерства і департаменти територіального розвитку та планування територій. Планувальні схеми розробляють для всіх регіонів, для країн в цілому, для груп сусідніх країн та макрорегіонів. Західна система планування територій базується на ідеї обмеженого втручання держави в економічні процеси у випадку економічних криз, зростання безробіття вище деякої припустимої межі й виникнення інших проблем, що не можливо розв'язати на рівні приватної особи або окремої місцевості. Такий підхід до планування територій (який ще можна охарактеризувати як «проблемний») враховує наявність трьох основні груп проблемних територій:

1) До першої групи відносяться великі й найбільші міста, що мають екологічні проблеми, перенаселеність, високий рівень злочинності й т.д.

2) Другу групу утворюють периферійні райони зі слаборозвиненою інфраструктурою й економікою.

3) Третю групу утворюють території із застарілою галузевою структурою виробництва й зростанням безробіття (депресивні райони).

Таким чином, проблемні райони західних країн утворюють класичну тріаду «Центр – Напівпериферія – Периферія», де кожна територія має свої специфічні проблеми, але способи їх вирішення взаємозалежні.

Так, проблеми «розповзання» найбільших міст і акумуляції в них все більшого економічного потенціалу й нових робочих місць тісно пов'язані із проблемою відтоку населення з периферійних районів, економічною стагнацією й деградацією цих районів. Проблеми депресивних районів також пов'язані з першою та другою групою проблем. З першою групою - перетіканням капіталу в найбільші міста у зв'язку з розвитком сфери послуг і інших галузей третинного й четвертинного секторів і зростанням безробіття в депресивних районах, із другою групою - зниженням попиту в депресивних районах на продукцію сільського господарства й деградацією сільськогосподарських периферійних територій, орієнтованих на

постачання депресивних районів. Усвідомлення тісного взаємозв'язку між всіма типами проблем і проблемних територій привело європейських учених і практиків міського планування до розробки відповідної ідеології, методів і процедур територіального (регіонального) планування.

Як приклад розглянемо досвід Великобританії. В 1937 році у Великобританії була створена Королівська комісія з географічного розміщення промислового населення. Робота Комісії привела до створення в 1942-1952 рр. сучасної системи регіонального планування у Великобританії, що включає підготовку доповідей із проблем регіонального планування провідними експертами, розробку й прийняття законів (Закон 1945 р. про розміщення промисловості, Закон 1946 р. про нові міста, Закон 1947 р. про міське й національне планування, Закон 1949 р. про національні парки і використання сільськогосподарських земель і Закон 1952 р. про розвиток міст із наступними модифікаціями й доповненнями), створення національних (Міністерство міського й регіонального планування) і місцевих планових органів, а також складної системи комітетів, рад і фондів, що акумулювала й витрачала кошти на пряме й непряме вирішення регіональних проблем. Таким чином, була створена повна структура планування територій, що включала розробку ідей (експерти), варіантів їхньої реалізації й просторових планів (планові органи), спостереження й контроль за реалізацією планів, включаючи заборони й заохочення (закони, ради, комісії, фонди), коректування планів (політики й уряд). Безсумнівним є вплив радянського досвіду планування територій на європейську систему, особливо після депресії 1929-1932 гг., однак західна система інтегрувала планування в існуючу систему прийняття рішень, ускладнивши її й розумно обмежуючи розмах планування територій залежно від конкретної соціально-економічної ситуації (посилення ролі планування в періоди кризи й ослаблення в періоди процвітання).

Підводячи підсумки аналізу системи планування територій у Великобританії, важливо відзначити наступне:

1) результатом планування територій стала «центро-периферійна» модель економічної географії Великобританії, коли старі міста придбали негативний імідж для розміщення підприємств («будь-який фабрикант, що свідомо розміщає своє підприємство в Лондоні, повинен

бути визнаний ненормальним»), а периферійні райони Східної Англії, Південного Заходу, сільського Уельсу, Північної Англії й Уельсу - позитивний;

2) регіональна політика безумовно сприяла створенню робочих місць у периферійних районах у розмірах від 10 тис. до 40 тис. щорічно й згладжуванню відмінностей між районами по показниках безробіття й доходів;

3) населення великих міст у зв'язку зі зростанням автомобілізації й доходів стало усе активніше переміщатися в приміські зони, стимулюючи житлове будівництво й звільняючи бідні райони великих міст для перебудови;

4) важливим об'єктом розвитку стали нові міста, що базуються на розвитку високотехнологічних галузей промисловості (автомобілебудування, авіабудування, фармацевтика, інформатика, біотехнологія й ін.) і сервісу;

5) законодавчий захист національних парків, зелених поясів і інших природоохоронних районів виключив з великомасштабного міського будівництва більше 40% території країни й призвів до істотного поліпшення екологічної обстановки.

Таким чином, міське й регіональне планування мало безсумнівний позитивний ефект у вирішенні ключових соціально-економічних проблем Великобританії. До негативного ефекту можна віднести зниження темпів розвитку національної економіки в цілому, оскільки регіональне планування, вирішуючи в першу чергу соціальні й екологічні проблеми, відволікає ресурси від найбільш прибуткових галузей і регіонів, знижуючи національний оптимум використання ресурсів на користь регіонального й локального. Зниження конкурентоспроможності національної економіки в остаточному підсумку приводить до скорочення програм планування територій й наступному поверненню до них у тому випадку, коли регіональне диференціювання територій знову переходить соціально припустимі межі.

Додамо, що необхідність розробки територіальних планів в Західній Європі свого часу визначалася ростом міст та природоохоронними цілями. Саме міста з 80-х років ХХ ст. стали впливати на земельну політику держав, тому що землі, які намічені під

забудову, є найдорожчими. Плани використання земель одночасно вирішували питання охорони довкілля, перерозподілу земель між міським, сільським та лісовим господарством, промисловими, транспортними й іншими галузями, містобудування і земельно-господарської облаштованості в межах і за межами міських територій.

В основі розробки таких планів лежало спеціальне законодавство. Наприклад, у Франції, в 1996 р. були прийняті «Національні директиви облаштованості території», у Швеції — закон «Планування і будівництва» (1987 р.), у Швейцарії - Федеральний закон «Про регіональне планування» (1979 р.) тощо. Плани поділяються на генеральні, що складаються, як правило, на регіон з терміном дії 20-25 років і місцеві (муніципальні) з терміном дії від 5 до 15 років. Базою будь-якого плану є зонування, де вся територія, яка землевпорядковується, поділяється на зони: сільськогосподарську, лісову, забудовану, першочергової забудови для індивідуальних і суспільних потреб і т.і. Після публічного оприлюднення таких планів, при наявності позитивної суспільної думки, вони затверджуються і є обов'язковими для виконання.

Наприклад, у Франції на територію приморських Альп розроблено три генеральних плани: регіон Ніцци (36 комун), регіон Грасса, Канн, Актину (25 комун), регіон Монто (13 комун).

У генеральному плані облаштування території регіону Ніцци, складеному в масштабі 1:50000 виділені зони: міська і природна, а також підзони і сектори (промислові, ділові, торгові, зарезервовані, сільськогосподарські, природоохоронні, які не підлягають забудові і т.і.). Показано місця будівництва автомобільних доріг, аеропорту, інших елементів інфраструктури.

Генеральний план конкретизується в планах впорядкування територій комун («Plan d'occupation des sols»), які розробляються на термін 5 років у масштабах 1:2500, 1:5000 в залежності від площі цих муніципальних утворень. У Франції 15,4 тис./комун з 36 тис. уже мають такі затверджені плани. Об'єктом землеустрою тут виступає територія комуни (від 500 до 2000 га) з числом жителів від 1500 до 2500 чоловік. Плановою основою служить земельно-кадастрова карта. Намічене в таких планах зонування є обов'язковим. Наприклад, у зоні, наміченій для розширення промислового будівництва, приватні ділянки

підлягають вилученню (викупуваються комуною), а житлові будинки - відселенню. У зонах розширення будівництва спочатку прокладаються дороги і всі комунікації.

Зонування визначає і процеси ціноутворення. Наприклад, якщо ділянка сільськогосподарських земель попадає в зону зміни цільового призначення і на ній можливе будівництво, то її ціна зростає в кілька разів. Такі плани облаштуваності земель складаються в останні роки не тільки у Західній Європі, але й інших країнах, наприклад в Китаї.

У ряді країн визначальною складовою територіальних програм розвитку стало здійснення основних заходів щодо організації раціонального використання та охорони земель. На основі державних, регіональних і муніципальних програм та методів державного управління земельними ресурсами (Land Management) цю роль взяла на себе держава, проводячи їх через спеціальні програми охорони навколишньої природного середовища, консервації та захисту фермерських земель тощо.

Лідером в цьому напрямку є США. Дана країна фінансує програми через Міністерство сільського господарства, Міністерство внутрішніх справ, Агентство з захисту навколишнього середовища, Армійський корпус інженерів Міністерства сухопутних сил. Щорічно федеральні витрати на програми в галузі консервації та охорони навколишнього середовища, які мають відношення до сільського господарства, по цих міністерствах і відомствах складають десятки млрд. доларів. У США діє спеціальна Служба охорони ґрунтів, раніше Ґрунтова служба (Soil Survey), подібна до вітчизняної землевпорядної служби. Програми проводяться в наступних напрямках: пряме фінансування проектів землевпорядкування (меліорації, водопостачання, освоєння, консервації земель); надання субсидій на впровадження фермерами природоохоронних технологій, компенсація збитків хліборобам за виведення земель з господарського використання, залучення фермерів до дотримання визначених правил використання земельних і водних ресурсів на «умовах згоди»; технічна, консультаційна і науково-інформаційна робота тощо. Крім того, бюджети штатів також виділяють кошти на здійснення програм.

Найбільш розповсюдженим на штатному і місцевому рівнях інструментом земельно-ресурсної політики є контроль за використанням земель. При цьому влада застосовує наступні методи

регулювання: встановлення критеріїв максимальних рівнів забруднення навколишнього середовища в планах розвитку регіону, зонування території для встановлення в законодавчому порядку характеру її використання, скупка у власність штату земель, які вимагають негайної консервації і використання їх в якості місцевих рекреаційних ресурсів, регулювання розміщення виробничих і транспортних об'єктів.

У випадку виділення територіальних зон, відомства штатів районують землі штату по визначеному функціональному використанню (наприклад, використання тільки для рекреаційних цілей, ведення сільського господарства, транспортного будівництва і т. і.). Базуючись на цьому місцеві влади мають можливість регулювати розміщення тих чи інших об'єктів на своїй території. Після прийняття з 1972 р. федерального закону «Про керування прибережними землями» (The Coastal Zone Management Act) особливу роль у практиці стало відігравати регулювання використання прибережних зон.

У цілому, планування територій в західних країнах виступає як механізм соціальної інтеграції країн і регіонів на противагу механізмам ринкової економічної диференціації. Не випадково країни Європейського союзу проводять активну регіональну політику в загальноєвропейському масштабі, що зближує рівні розвитку країн і дозволяє значно розширити внутрішній ринок збуту товарів і послуг. Все більшого значення набувають міжрегіональні дослідження та планувальні розробки, які охоплюють територію країн не окремо, а в контексті концепцій просторового розвитку «Великої Європи». Вони здійснюються на основі загальних принципів регіонального розвитку.

Наявний досвід дослідження планувальних концепцій організації Європейського простору (Білоконь Ю.І., 2003) свідчить про визнання в розвинених країнах Європи територіального розвитку як головного компонента організації суспільства в різних соціально-економічних та географічних умовах. Тому протягом багатьох післявоєнних років уряди західних європейських країн брали значну участь в їх територіальному розвитку у вигляді маніфестів та спеціальних програм. Розпочалося і співробітництво найбільш розвинутих країн-засновників Європейського Союзу. Завдяки цьому згодом були розроблені концепції планування територій в Західній Європі.

Однією із організаційно-планувальних форм європейської інтеграції стало утворення міждержавних регіонів, що простягаються за

межі окремих держав. Наприклад, існують регіони міжнародного співробітництва, такі як Альпи і регіон Північного моря. Протягом декількох років ці області були центрами такого співробітництва. За межами Євросоюзу повністю або частково визначились інші регіони міжнародного співробітництва, наприклад, в регіонах Балтійського моря¹, в Південно-Східній Європі, Дунайському і північноєвропейському регіоні. Як приклад нижче розглядається досвід планування Балтійського регіону (рис. 3).

У 1992 році в Гельсінкі відбулась перша зустріч представників країн Балтійського регіону, де народжувались пропозиції до майбутньої роботи «Бачення і стратегія просторового розвитку країн Балтійського регіону». Регіон Балтійського моря стає більш важливим для Європейського Союзу через приєднання до останнього Швеції і Фінляндії, а також завдяки Європейським договорам про асоціацію з балтійськими країнами, Польщею, договорами про партнерство з Російською Федерацією і Білоруссю. Білорусь не має прямого виходу до моря, але вона була також прийнята до участі в проекті, враховуючи її стратегічне географічне положення.

У 1994 році на Конференції міністрів, які відповідають за просторове планування, розглядалася робота «Бачення і стратегія просторового розвитку країн Балтійського регіону» або в короткій англійській назві: «VASAB 2010». За її матеріалами була прийнята спільна Декларація. У 1996 р. Європейською Радою була ініційована спеціальна програма для країн Балтійського регіону.

Відповідно до програми реалізуються проекти такого змісту:

- бачення і стратегія просторового розвитку країн Балтійського регіону;
- система розселення країн Балтійського регіону.

У довгій історії регіону Балтійського моря (РБМ), співробітництво завжди відігравало найважливішу роль. Вже в період існування Ганзейського союзу міста і регіони Балтійського моря діяли спільно. Спільна політика в галузі просторового планування на наднаціональному рівні визначається в трьох важливих документах:

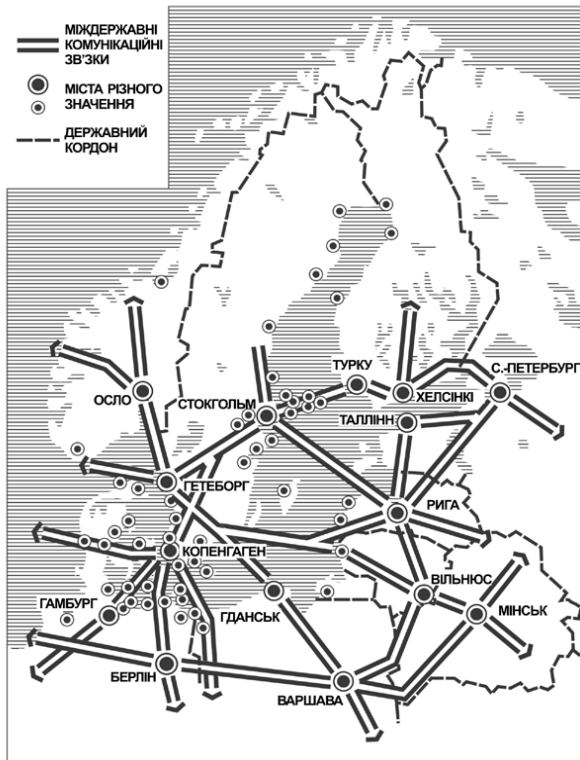
¹ Примітка (авт.): Докладну інформацію про системи національного планування всіх країн - учасниць проекту «Бачення і стратегія просторового розвитку країн Балтійського регіону» можна знайти в Internet-мережі за адресою: <http://commin.org/en/planning-systems/national-planning-systems/nations.html>

1- ПЛАНУВАЛЬНІ ОСІ:

1-ОРША-МІНСЬК-БРЕСТ; 2-ХЕЛЬСІНКИ-ТАЛЛІНН-РИГА;
3-КАРЕЛІЯ-АТЛАНТИКА; 4-ПРИБАЛТІЙСЬКІ УЗБЕРЕЖЖА;
ШВЕЦІЯ-ПОЛЬЩА. ТРАНСКОРДОННІ РЕГІОНИ: 5-ШВЕЦІЯ-
ФІНЛЯНДІЯ; 6-НІМЕЧЧИНА-ПОЛЬЩА; 7-ЛИТВА-ЛАТВІЯ-
БІЛОРУСЬ;

2- КОМУНІКАЦІЙНІ ЛІНІЇ ЗВ'ЯЗКУ КРАЇН;

**3- ОРГАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ТА
ТУРИСТИЧНИХ ПРОСТОРОВИХ
ЗВ'ЯЗКІВ КРАЇН РЕГІОНУ
БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ**

2

3

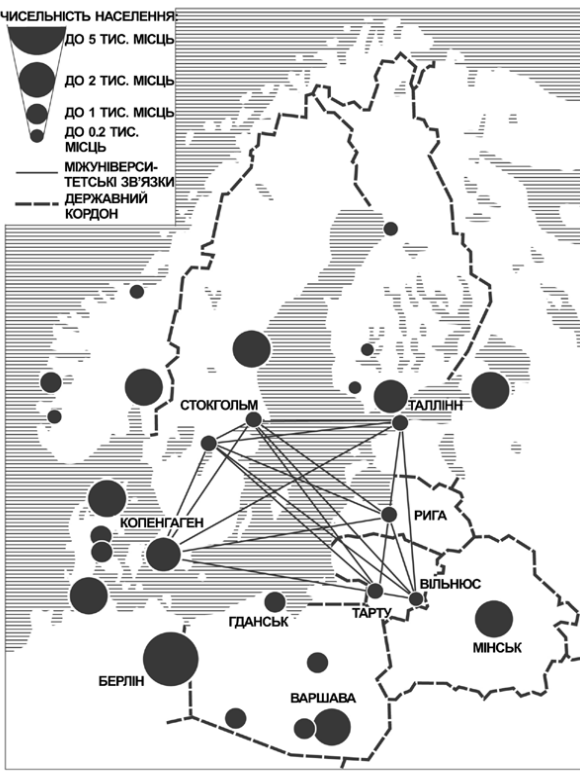
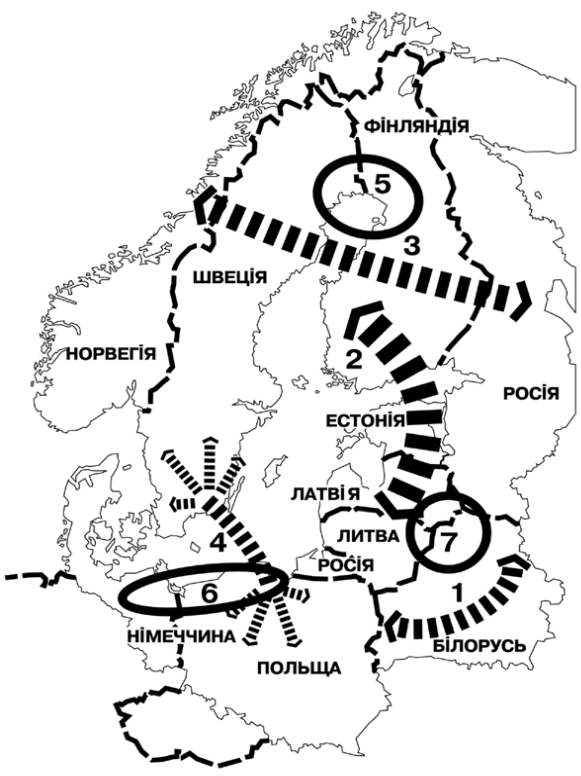

Рис. 3. Планувальна організація міждержавного регіону Балтійського моря.
(Білоконь Ю.І., 2003)

1) «Стокгольмська декларація про політику сталого просторового розвитку регіону Балтійського моря» дає можливість країнам перехідної економіки брати участь в суспільному просторовому плануванні, що може допомогти їм розвиватись спільно.

2) Документ «Від бачення картини майбутнього до дії» містить найголовніші спільні проекти і дії, які стосуються мережі міст, транспортних осей, а також розвитку регіонів у найближчі роки.

3) «Загальні рекомендації для просторового планування в прибережній зоні регіону Балтійського моря» дають можливість прибережним районам зробити внесок у процес сталого розвитку економіки, суспільства і навколишнього середовища, незважаючи на внутрішні та зовнішні конфлікти, що супроводжують цей процес.

Інтеграція в межах РБМ означає зростаючу просторову взаємозалежність регіонів, які не здатні розвиватись успішно самотужки. Одним з найголовніших питань розвитку в межах РБМ є регіональне співробітництво в містобудівній діяльності та регіональному плануванні. Це планування має стратегічний характер і допомагає майбутнім приватним і суспільним інвесторам приймати правильні рішення, оскільки вони мають інформацію про найбільш бажані форми землекористування в даному регіоні. Однією із суттєвих цілей просторового планування є досягнення збалансованого розвитку міських і сільських регіонів.

Навколо Балтійського моря розташовано десять країн з досить великими (по європейським масштабам) економічними потенціалами і тісними зв'язками (існує рух паромів через Балтійське море). Однак розвитку цих зв'язків перешкоджає поки що недостатньо розвинута сухопутна інфраструктура, особливо в південній і східній частинах РБМ.

Однією з найцінніших якостей РБМ є його природа. Оскільки прибережна зона особливо вразлива, пропонується здійснення проектів на основі загальних рекомендацій для просторового планування в прибережній зоні регіону Балтійського моря, зокрема для широкого розвитку туризму.

Слід відзначити значні зміни, що відбувалися в розвинутих європейських країнах у результаті впровадження політики економічної лібералізації та заходів, що стимулюють розвиток приватних підприємств, партнерських відносин між приватними та державними

установами. Поряд з цим, виходячи з єдності європейського простору, були розроблені планувальні пропозиції щодо упорядкування урбанізації та міждержавних комунікаційних зв'язків.

Розвиток урбанізованих територій приводить до того, що міста все більше зростаються з приміськими зонами. Франкфурт-на-Майні, наприклад, є досить важливим європейським, якщо не міжнародним, містом у центрі Німеччини. Але це тільки внутрішня частина значно більшого міського регіону, який тягнеться з Гессена на сході, Дармштадта на півдні, Майнца на заході і Лімбурга на півночі. Така тенденція не є унікальною. Вона стосується Манчестера і Глазго, Ліона, Мілана, Цюріха та Роттердама, а також інших міських регіонів-євроміст. Поступове просторове розростання міського регіону є явищем, характерним для всієї Західної Європи.

Яким є майбутнє європейських міських регіонів? В якому просторовому середовищі і в яких межах вони будуть створюватися? Як буде розвиватися внутрішня структура європейських міських регіонів під тиском глобалізації? На всі ці питання намагалися відповісти спеціалісти в галузі просторового планування, які вивчали глобальну тенденцію урбанізації.

Серед різних частин світу Європейська частина Європейського континенту в цілому є найбільш урбанізована. Питома вага міського населення 73 %, а доля від всього міського населення світу – 21 %. В найбільш індустріально розвинутих європейських країнах міські мешканці – це 80 % і більше від всього населення. В Європі, де зростає урбанізація, життя в сільській місцевості, віддалене від міського комфорту стає рідкістю. Однак процеси урбанізації, викликані ринковою глобалізацією та конкуренцією, нерівномірні. Вони більш характерні для центральних міських регіонів Європи. Все це спонукало шукати планувальні концепції упорядкування її просторової урбанізації (рис. 4).

З початку 1960-х років визначилася концепція міських коридорів, виходячи з тенденції просторового розвитку східного узбережжя Північної Америки. Німецькі та голландські проектувальники були серед тих, хто розглядав концепцію розвитку міських коридорів як шлях досягнення просторової рівноваги, і тільки нещодавно концепція міських коридорів була використана у нових прогнозах просторового розвитку Європи.

- 1- ЄВРОПЕЙСЬКІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПАНУВАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ:**
 1-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЇ;
 2-ОБОРОННА СТРУКТУРА;
 3-МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ;
 4-АЕРОПОРТИ;
 5-ВИДАВНИЧІ ЦЕНТРИ;
 6-ФІНАНСОВІ ЦЕНТРИ;

2- СХЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ЄВРОПИ;

3- КОНЦЕПЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: НА ОСНОВІ УРБАНІЗОВАНИХ КОРИДОРІВ (А), РЕГІОНІВ (Б)

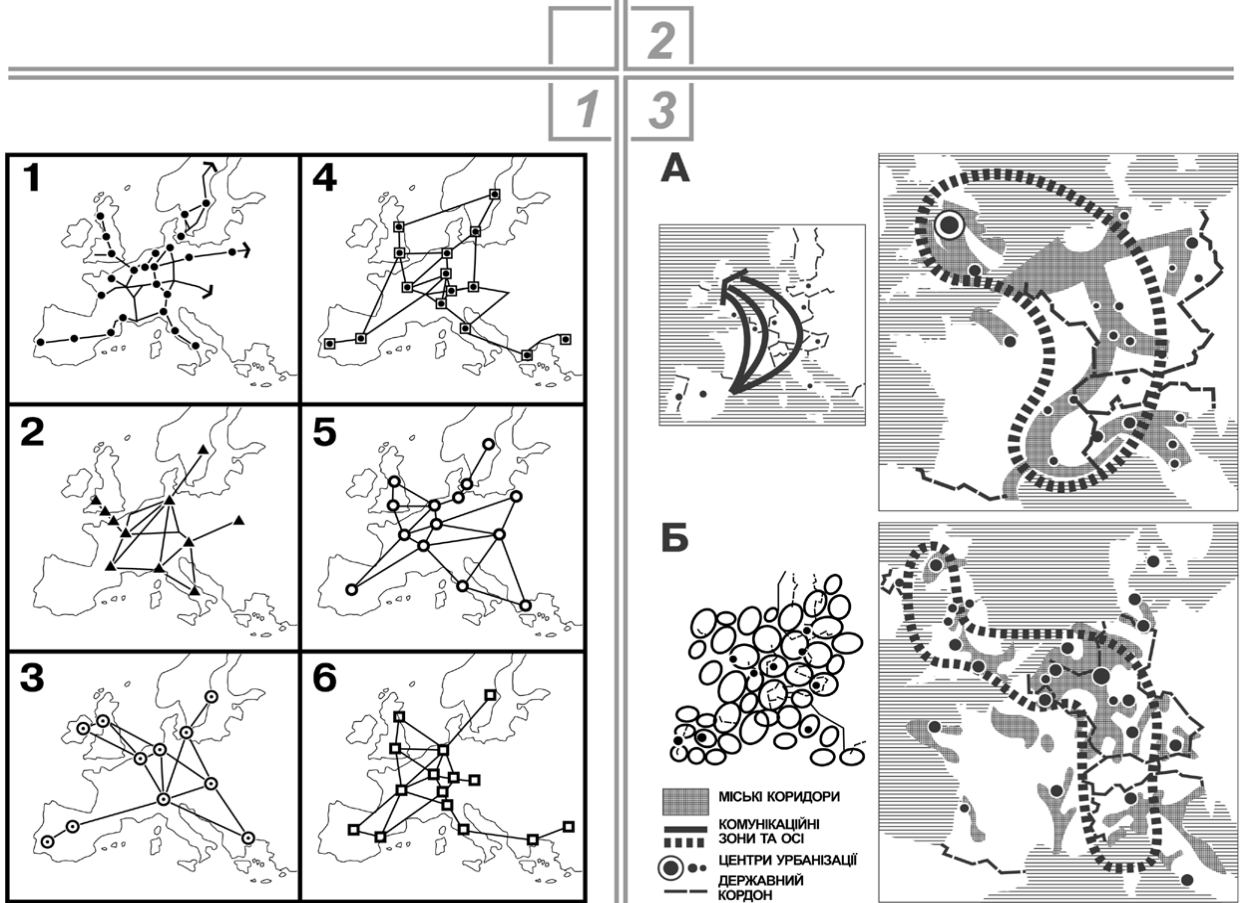
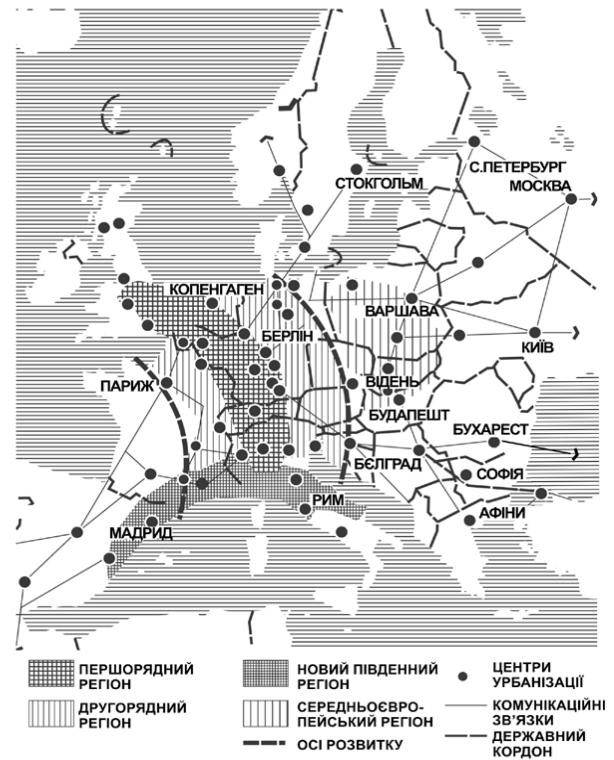

Рис. 4. Просторова урбанізація Європи. (Білоконь Ю.І., 2003)

Первісна концепція визначала урбанізований коридор, що тягнеться від Манчестера, через Лондон, країни Бенілюксу, Рейн-Рур і Рейн-Майн, перетинаючи Швейцарію, до агломерації Мілан-Турін. Цей коридор став символом зосередженого розташування міських центрів і легкої їх досяжності. Набувши поширення в Європі, цей символ з'являється в роботах багатьох архітекторів, географів, проектувальників і згадується у прогнозах щодо напрямків міського розвитку в Європі. Слід зауважити, що європейський узагальнений коридор в дійсності не відображає існуючих міських структур у Європі, які насправді є більш складними. Тому ця концепція урбанізованої смуги та транс'європейських комунікаційних магістралей, яка користується підтримкою Європейського Союзу, є також просторовим відображенням напрямків економічної діяльності.

Описана планувальна концепція не сприяє досягненню відносної рівності в розвитку окремих структурних елементів європейського простору. Тому можна бачити також і критичний перегляд принципу «коридорної» урбанізації. Така концепція, як засіб модернізації економічного розвитку, все частіше піддається критиці і всупереч їй пропонується концепція мережі міських регіонів і їх центрів, які між собою функціонально пов'язані. Таким чином, на просторовому європейському тлі визначають мережі такого функціонального призначення:

- інфраструктурні (швидкісні автотраси, залізниці, аеропорти);
- культурно-інформаційні;
- механізми адміністративного управління та суспільного контролю («мережі влади»);
- мережі товарообігу.

Ці та інші зв'язки приводять до формування більш збалансованого простору. Тому автори цієї концепції вважають, що просторова структура Європи – це взаємодія мереж центрів та їх зв'язків, які виходять за межі національних кордонів і фізичних бар'єрів. З другого боку, означена концепція базується на принципі збереження в майбутньому образу Європи з ізольованими зонами, мешканці яких живуть в успадкованому ними сприятливому середовищі, що обумовлює його своєрідність. В епоху глобальних комунікацій і світових мереж інформації історичні європейські традиції закладають основу для створення локального життєвого простору, який трактується як своєрідна і самобутня багатофункціональна урбанізована територія.

У міських регіонах Європи розташовані міжнародні фінансові центри та центри послуг. Вони є міськими кварталами, де зосереджені різноманітні міжнародні фінансові та обслуговуючі організації, засоби масової інформації, туристичні агентства тощо. Туризм в Європі став головним джерелом міського прибутку. Разом з Лондоном та Парижем такі міста, як Амстердам, Стокгольм, Мюнхен та Лісабон стали кінцевим пунктом зростаючої кількості туристів. Просторові наслідки цього явища – атракціони та готелі, побудовані як доповнення до історичних осередків музеїв та театрів. Результатом цього є чітко окреслені туристичні зони. Торговельні комплекси – це великі ділянки землі, де транспортні вузли забезпечують доступ до них. Величезні торговельні комплекси складають пейзаж європейських міст. Приміські зони Європи це – заклади надають митні послуги на найсучаснішому рівні тим, хто в'їжджає до міста чи залишає його.

У всіх великих містах Європи можна спостерігати пошук нових об'єктів капіталовкладень. Однак суворі обмеження щодо висоти будинків, хронічні транспортні пробки та бажання підтримати певний міський імідж – все це сприяло виникненню приміських зон. Це величезні комплекси, які складаються з будинків із недорогими приміщеннями для допоміжних офісів та апартаментів, вищих навчальних закладів, магазинів та розважальних закладів. Зонування, планування та забудова таких передмість здійснюється в стратегічних точках вздовж регіональних інфраструктурних мереж, на межі міст та приміських зон.

Сучасні науково-дослідні зони (технополіси) – це території з розташованими державними та приватними науково-дослідними установами, де здійснюються фундаментальні та прикладні дослідження і до яких кваліфіковану робочу силу постачає низка вищих навчальних закладів.

Урбанізовані транспортні коридори є результатом забудови вздовж транс'європейських магістралей, яких легко дістатися як за національними, так і за європейськими мірками. Вони прискорюють урбанізацію навколишніх територій.

Промислові комплекси потребують поступової реорганізації. Деякі з них замінили застарілу економічну базу, а деякі спромоглися залишатися завдяки субсидіям чи стали місцем розташування електростанцій або сміттєпереробних заводів. Приклади таких великих зон – регіони, що спеціалізуються на виготовленні сталі в німецькому Рурському басейні і

французькому Ла-Лорені. Інші є напівзруйнованими портовими зонами в Лондоні, Ліверпулі, Генуї, Марселі.

У результаті інтеграційної європейської політики порівняно низькопродуктивні сільські регіони тепер розташовані на периферії Європи – віддалік від основних транс'європейських транспортних коридорів або з обмеженим доступом до головних міських зон. Вони стануть ще більш віддаленими і перспектива функціонального перетворення таких регіонів дуже обмежена.

Найбільш перспективними є сучасні виробничі комплекси. Вони характеризуються новітньою інфраструктурою, новими заводами в автомобільній, оборонній, аерокосмічній галузях виробництва.

Означені функціональні особливості супроводжуються змінами в системах цінностей і поведінкових моделях західного суспільства. Такі тенденції спричиняють зростаючу просторову диференціацію міських та регіональних функцій. Однак європейські регіони не можуть підтримувати свій культурний і економічний рівень, якщо він не поєднує місцеві традиції з сучасними вимогами. Місцева індивідуальність регіону – ось що його формує, а результатом цього є середовище, в якому населення відчуває себе комфортно.

За два останніх століття міське життя розвивалося надзвичайно швидкими темпами завдяки можливостям прогресивних сучасних технологій. Перевезення, які спочатку здійснювалися за допомогою залізниці, автомобілів, літаків, були згодом доповнені передачею інформації через сучасні засоби зв'язку. Технології, метою створення яких було поліпшення життя, привнесення духу глобалізму в оселі та офіси, зараз загрожують якості довкілля. Малоімовірно, що процес цей вдасться зупинити, але необхідно шукати нові концептуальні засоби планувальної організації єдиної системи європейських регіонів.

Завдяки новим досягненням у технології зв'язку інформація стає одним із важливих чинників європейської економіки. Європейське суспільство на Заході отримує інформацію з безмежної мережі інформаційних джерел, яка стає дедалі більш насиченою. В результаті зростає регіональний потенціал глобальної інформації, що сприяє розвитку безпосередніх контактів. Однак, дослідження просторового ефекту нових методів телекомунікації на сході Європи ще знаходиться на початковій стадії. Їх перші результати свідчать, що наслідком великої кількості обмінів, які здійснюються з допомогою засобів віртуального

зв'язку, є бажання пошуку персональних контактів, які, в свою чергу, вимагають наявності привабливих можливостей у регіоні для того, щоб ці контакти відбулися. Все це також є надійною підставою для створення функціонально-планувальної єдності всього європейського простору.

1.4. Сучасний стан планування територій в Україні та його місце у вирішенні проблем регіонального розвитку.

Витоки сучасних планувальних стратегій організації території регіонів України звичайно мають свої коріння у радянській системі територіального планування і галузевого програмування. Згадаємо, що лише у 1972 році в Україні вперше Держпланом було розроблено комплексні п'ятирічні плани за територіями областей. Водночас розпочалося регулярне складання і річних територіальних планів. В результаті ці плани розвитку народного господарства, які склалися за радянського часу, часто не враховували можливості та потреби території на рівні низових адміністративних районів що призвело до низьких темпів розвитку малих і середніх міст та сільських поселень з відтоком трудових ресурсів. Відзначимо, що так званий комплексний територіальний план був лише пасивним зведенням соціально-економічних показників. Централізовано розроблені планові показники (обсягу та складу продукції, матеріальних витрат і трудових ресурсів, капітальних вкладень і т. д.) розбиваються вищою за рівнем ланкою системи управління народним господарством і доводяться нею на нижчій за рівнем для виконання в обов'язковому порядку. Отже, до регіональних планів переносились ті ж самі показники, що фігурували у відомчо-галузевих планах. Контрольні цифри п'ятирічки, розроблені держпланом республіки і облпланом, були орієнтиром, на основі якого формувалися найважливіші показники районного плану соціального розвитку.

За часів незалежності, у 1993 році в Україні було запроваджене індикативне (рекомендоване) планування. До цього часу воно згадувалось лише як антипод централізованому директивному управлінню. З 1995 року індикативне планування в Україні полягає в розробці Державної програми економічного і соціального розвитку України. Суть даної програми полягає в обґрунтуванні системи заходів та завдань, спрямованих на досягнення конкретних цілей, узгоджених за термінами реалізації та складом виконавців. Зазначимо, що в її розробці також беруть участь місцеві органи виконавчої влади.

Державна програма соціально-економічного розвитку України розробляється щороку на короткостроковий період взаємоузгоджено з проектом державного бюджету України на відповідний рік. У програмі конкретизуються заходи, передбачені в програмі діяльності Кабінету Міністрів, та завдання, визначені у щорічному посланні Президента України до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України. Проект державної програми на наступний рік подається до Верховної Ради одночасно з проектом державного бюджету. Після затвердження парламентом Програма публікується в офіційних виданнях Верховної Ради та газеті «Урядовий кур'єр». У ДПЕСР України відображаються:

- аналіз соціально-економічного розвитку країни за минулий та поточний роки і характеристика головних проблем розвитку економіки та соціальної сфери;
- вплив очікуваних змін зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної ситуації на економіку країни;
- цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку в наступному році;
- система заходів щодо реалізації державної політики з визначенням термінів виконання та виконавців;
- основні макроекономічні показники, обсяги капітальних вкладень, показники державного замовлення та інші необхідні показники й баланси економічного та соціального розвитку, в тому числі в розрізі галузей економіки, АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя;
- перелік державних цільових програм, що фінансуються в наступному році за рахунок коштів державного бюджету;
- показники розвитку державного сектору економіки, зокрема отримання та використання доходів від розпорядження державним майном, ефективності використання об'єктів права державної власності, розвитку казенних підприємств.

Державна програма соціально-економічного розвитку повинна враховувати процеси, які відбуваються в регіонах і відображені в територіальних програмах їх розвитку (додаток Б).

Програми економічного та соціального розвитку територій, які розробляються щороку, конкретизують те, чого може досягнути територія, виходячи з наявних ресурсів та виробничих можливостей. Виявляються проблеми, з якими доведеться зіткнутися під час реалізації задач

середньострокового прогнозу в поточному році тощо. Хоча галузеве планування і прив'язане до певних територіальних одиниць різних рангів і масштабів, характер управлінських рішень все одно свідчить про переважання галузевих (відомчих) інтересів у вирішенні проблем регіонального розвитку і відсутність бачення території як комплексу взаємопов'язаних підсистем.

В таких умовах планування територій стало діяльністю щодо принципів вирішень розвитку, планування, забудови, використання територій адміністративно-територіальних одиниць та їх окремих частин. Законодавство України визначає *планування і забудову територій* як діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, яка передбачає:

- 1) прогнозування розвитку територій;
- 2) забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку територій;
- 3) обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням;
- 4) взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час планування і забудови територій;
- 5) визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів;
- 6) встановлення режиму забудови територій, на яких передбачено провадження містобудівної діяльності;
- 7) розроблення містобудівної та проектної документації, будівництво об'єктів;
- 8) реконструкцію існуючої забудови та територій;
- 9) збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень;
- 10) створення та розвиток інженерно-транспортної інфраструктури, створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення;
- 11) проведення моніторингу забудови;
- 12) ведення містобудівного кадастру;
- 13) здійснення контролю у сфері містобудування.

Законодавчо в Україні визначено також перелік та ієрархію планувальної документації (рис.5), відповідно до якого системою планувальних документів охоплюється зараз вся територія України.

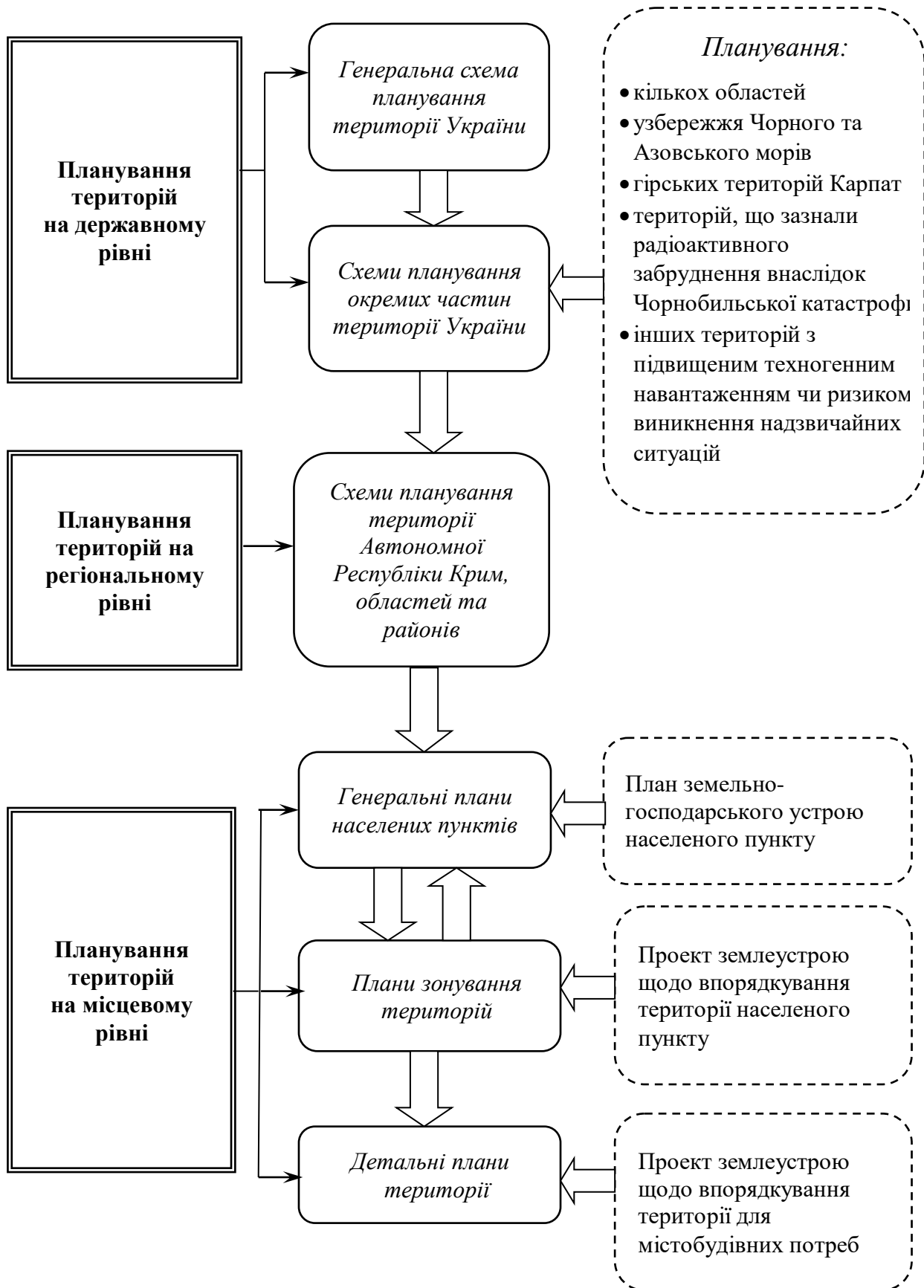

Рис. 5. Сучасна структура документації з планування територій

Кризова ситуація у переважній більшості регіонів України та зростання соціальної, економічної диференціації, поляризація умов життєдіяльності суспільства, його окремих територіальних спільнот є основою актуалізації та активізації досліджень, що мають на меті віднайти найбільш ефективні методи та підходи подолання територіальної нерівності і диспропорцій у розвитку регіонів.

Планування територій як важливий інструмент забезпечення комплексного, збалансованого й цілісного розвитку держави, її регіонів, ефективного використання економічних, природних та інших ресурсів з урахуванням їх територіальних особливостей, усього різноманіття сучасних та перспективних потреб суспільства стає одним з найбільш перспективних напрямів діяльності державної регіональної політики. Планування територій є незамінним для узгодження секторальних політик, загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, подальшої інтеграції України до єдиного Європейського простору, інтенсифікації транскордонного співробітництва тощо.

Зауважимо, що на початковому етапі реформ в Україні соціально-економічні, політичні й ідеологічні фактори зумовили не перебудову існуючої системи планування територій, а її повне руйнування. Тим часом досвід економічно розвинутих країн переконливо свідчить, що сполучення методів планового регулювання й ринкових механізмів не тільки можливий, але і необхідний для того, щоб розвиток регіону відбувався згідно принципів еколого-соціально-економічної рівноваги.

Нові умови суспільної життєдіяльності змусили дослідників і практиків шукати адекватні форми й методи планування територій. Сучасний період розвитку ідей, концепцій планування територій характеризується наявністю значної кількості проблемних моментів, протиріч. Гальмування позитивних змін у організації планування територій пояснюється впливом кількох основних причин

1) По-перше, діє фактор інерції, пов'язаний із ще недавнім запереченням державного планового регулювання в умовах становлення ринку.

2) По-друге, явно недостатня соціально-психологічна й професійна готовність апарата регіонального управління до вирішення конкретних завдань планування територій розвитку регіонів, наявний брак фінансових ресурсів і фахівців, здатних кваліфіковано виконувати цю роботу.

3) По-третє, існує безліч невирішених теоретичних, методологічних і методичних проблем планування територій комплексного розвитку регіону, що породжує невдоволення цим видом діяльності з боку всіх її учасників - інвесторів, органів державної влади та громади. Центральне місце при цьому займає проблема створення цілісних наукових основ планування територій комплексного соціально-економічного розвитку регіонів різного рангу як системи теоретичних, методологічних і методичних положень, що розкривають сутність, принципи, завдання й організацію планування територій, порядок формування стратегічних орієнтирів і цілей територіального розвитку, механізм їхньої реалізації.

4) По-четверте, особливості економіки в перехідний період не сприяють становленню планування територій, оскільки в більшості суб'єктів регіонального управління і розвитку немає усвідомленої потреби в розробці довгострокової стратегії територіального розвитку. Зокрема, інвестори невдоволені складністю, юридичною неоднозначністю й непрозорістю процедур отримання дозволів і погоджень; влада виявляє претензії до інвесторів за самовільність їх дій та недотримання норм і правил; громада незадоволена ігноруванням її інтересів при плануванні територій на місцевому рівні тощо.

Разом з тим загальновідомо, що підвищення ролі територій та їх органів влади в розвитку держав є світовою тенденцією. Ця тенденція робить актуальною необхідність належного розподілу функцій управління соціально-економічними процесами із врахуванням інтересів держави і регіонів, а також оптимального поєднання державного і місцевого територіального управління.

Регіональна політика сучасної України – це сфера діяльності з управління політичним, економічним, соціальним і екологічним розвитком країни в просторовому аспекті, яка відображує як взаємовідносини між державою і регіонами, так і регіони між собою. Територіальне, а зокрема, регіональне планування тісно взаємопов'язане з регіональною політикою.

В Україні регіональне планування набуло виняткового і самостійного значення. Між тим, воно обумовлене регіональною політикою і є розробкою та реалізацією комплексних програм територіального розвитку. В Україні неодноразово розроблялися

національні плани територіального розвитку, а також схеми і проекти регіонального планування (проекти містобудівного розвитку територій).

Особливу увагу викликає співвідношення понять «економічне» (так в деяких країнах називають регіональну політику) і «фізичне» планування, а також узгодження регіональних програм з національними. Успіх узгодження часто залежить від ступеня узгодження регіонального планування та регіональної політики, які в даному випадку розглянуті окремо.

Цілі і задачі регіональної політики різних держав можуть не співпадати. Разом з тим існують спільні засоби регіональної політики різних країн:

- створення єдиного економічного простору і забезпечення економічних, соціальних, правових і організаційних основ державності;
- вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів;
- пріоритетний розвиток регіонів, що мають важливе стратегічне значення;
- раціональне використання ресурсного потенціалу регіонів;
- запобігання забрудненню навколишнього середовища, комплексний екологічний захист регіонів;
- взаємодія центрального і регіонального рівнів управління (рівень регіональної автономії);
- зміцнення економіки відсталих районів, освоєння нових територій і природних ресурсів.

В такому контексті розширення важелів державного планування не означає відхід від ринкових перетворень і повернення до централізованого управління господарством, що однаковою мірою стосується і України. Суттєві реформування в соціальній та економічній сферах, які відчуваються в Україні, не могли не вплинути на просторове їх відображення. Саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість регіональною політикою, яка набула організаційної форми у вигляді цілої низки Законів України.

Особлива група питань регіональної політики України, має пряме відношення до просторового планування та містобудівного територіального проектування. Так, важливим заходом, запропонованим Концепцією регіональної політики, є поступове формування економічних регіонів України, зокрема на надобласному

рівні. Це цілком відповідає тенденціям формування містобудівних територіальних систем – об'єктів регіонального планування. Наслідком цього стане подальша виробнича спеціалізація, розвиток коопераційних та зовнішньоекономічних зв'язків, соціально-культурної сфери, а також формування відповідних координаційних органів на визначених рівнях комплексного управління розвитком територій.

Існують прямі і непрямі методи реалізації регіональної політики. В першому випадку держава бере участь у капіталовкладеннях, спрямованих на удосконалення територіальної структури господарства в даній територіальній одиниці (створення центрів росту, промислових парків, інфраструктури та ін.); в другому – держава з допомогою фінансової (податкової, кредитної, митної) системи створює сприятливий економічний «клімат» для регулювання розвитку і структурної перебудови регіонів, управління міграційними потоками, для створення ринку праці і вирішення багатьох інших соціальних та екологічних проблем. Всі ці методи набувають важливого значення і в процесі регіонального планування.

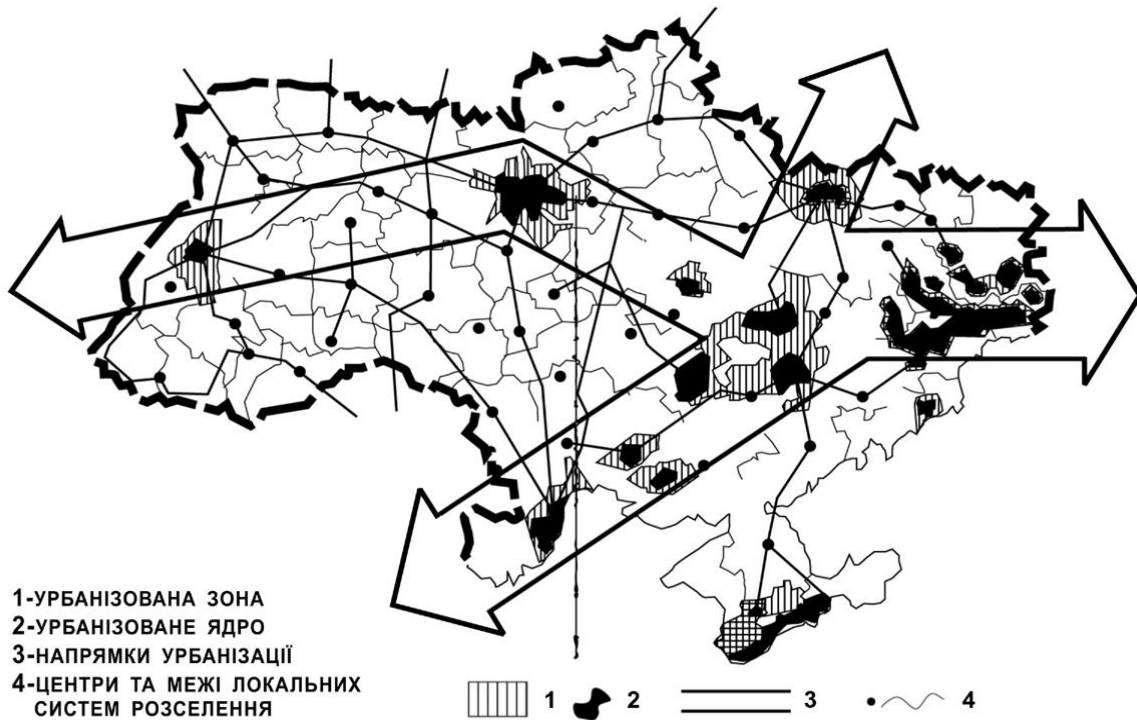
Регіональне планування в Україні спрямоване на встановлення конкретних завдань і цілей на розрахунковий період із зазначенням джерел фінансування і безпосередніх виконавців. Досвід України свідчить, що методичні розробки регіонального планування багато в чому залежать від політичної спрямованості державного устрою, хоча є випадки, коли країни різної соціально-політичної орієнтації використовують у регіональному плануванні схожі методи. Регіональне планування на території України в колишньому СРСР базувалося на схемах розміщення продуктивних сил, а тому виходило з економічної доцільності розміщення виробництва в окремих регіонах з метою вирішення економічних і соціальних проблем, а саме:

- вирівнювання умов життя населення;
- охорони природних ресурсів та навколишнього середовища;
- формування систем розселення.

Особливістю планування територій радянського часу (районної планіровки) було те, що проектно-планувальні схеми розроблялись переважно для невеликих територій – густозаселених, кризових гіперіндустріалізованих ділянок, приміських зон великих міст, міських агломерацій, промислових районів і вузлів, курортних зон. Їх

супроводжували конструктивно-географічні дослідження переважно крупних, іноді середніх масштабів. У наш час поряд з такими крупномасштабними планіровочними схемами виникає потреба планування територій регіонів та субрегіонів для обґрунтування ефективної державної регіональної політики та для потреб місцевого самоврядування на регіональному і субрегіональному рівнях. Хоча зауважимо, що ще у радянські часи відповідно до містобудівного принципу послідовної деталізації планувальних рішень і стадійності проектування вся територія України теж стала об'єктом періодичного планування територій. Так, у 1986 р. було завершено «Регіональну схему розселення на території України на період до 2000 р.» В ній були відокремлені системи населених місць із зонами інтенсивної урбанізації. Тоді ж на основі цих зон були розроблені положення з розвитку планувального каркаса на території країни (рис. 6). Потрібно враховувати, що цей планувальний документ тоді був доповненням планів розміщення продуктивних сил на території країни. В сучасних соціально-економічних умовах України планування територій розширює своє функціональне значення і набуває більш комплексного характеру, охоплюючи рішення проблем, пов'язаних не лише з завданнями перспективного розселення населення, а й з розвитком виробництва, соціальної і технічної інфраструктури, з охороною довкілля і ін.

Регіональне планування здійснюється в масштабах країн з їх особливостями, а також на міждержавному рівні. До того ж, регіональне планування, якщо воно обмежене державними кордонами, вже не дає можливості вирішувати найважливіші питання, пов'язані з економічною, екологічною, соціальною і ресурсною проблематикою. Про необхідність вироблення довгострокової політики планування територій на міждержавному рівні свідчить європейський досвід: заходи Ради Європи, пов'язані з просторовим плануванням, було розпочато ще у 1970 році у м. Бонні шляхом проведення першої Європейської конференції міністрів, відповідальних за просторове (регіональне) планування (СЕМАТ). СЕМАТ, переслідуючи спільну мету забезпечення сталого територіального розвитку Європейського континенту, вже неодноразово збирає разом представників країн-членів Ради Європи, включаючи Україну.

1

СХЕМА ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

2

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ТА МІСЬКІ АГЛОМЕРАЦІЇ

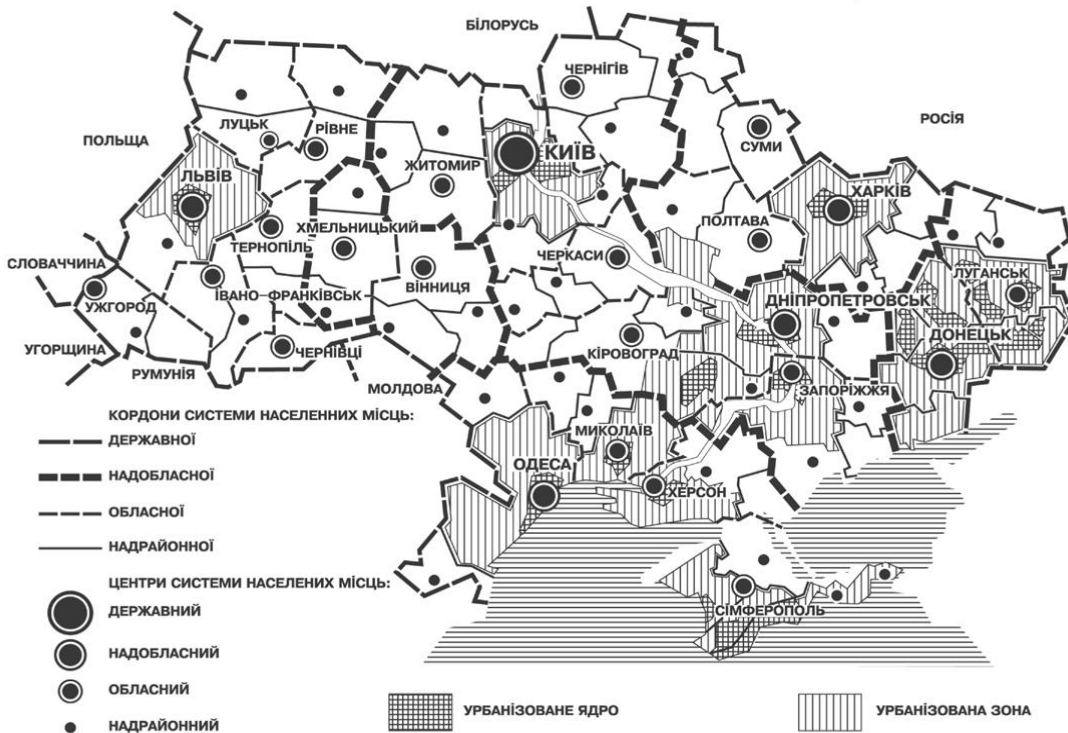

Рис. 6. Проектні пропозиції згідно з регіональною схемою розселення на території України. (Білоконь Ю.І., 2003)

Саме в руслі участі України у такій просторово-планувальній інтеграції країн Європи (і враховуючи європейський досвід) було розроблено і законодавчо оформлено у 2002 році Генеральну схему планування території України, двома законами України розпочато роботу з розбудови національної і регіональних екологічних мереж, підготовлено Рекомендації з планування території прибережної смуги морів (в рамках проекту ЄС «Співпраця щодо довкілля Чорного моря: Грузія, Молдова, Росія, Україна», 2009) тощо. Деталізація і конкретизація планувальних рішень, передбачених цими документами, відбувається шляхом створення схем планування територій на регіональному і місцевому рівнях. Як правило, такі матеріали виконують роль допоміжного інструменту у розробленні та реалізації державної регіональної політики.

Але при цьому підкреслимо, що у нещодавно прийнятому Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» стверджується пріоритетність саме містобудівної документації у складі стратегій регіонального розвитку: «...Програми розвитку регіонів та населених пунктів, програми господарського, соціального та культурного розвитку повинні узгоджуватися з містобудівною документацією відповідного рівня».

На жаль відзначимо, що ситуація щодо наповнення закону реальним змістом, тобто підготовкою відповідної планувальної документації, є досить напруженою. В Україні є Автономна республіка Крим, 24 області, з міста особливим статусом Київ та Севастополь, 498 районів та 29815 населених пунктів. Для кожної адміністративно-територіальної одиниці та населеного пункту закон встановлює обов'язкову наявність планувальних документів. Проте насправді абсолютна більшість адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів не має актуалізованої містобудівної документації.

Незважаючи на це, всі зазначені кроки свідчать про зростання ролі планування територій в країні і, навіть, його виділення у окремий науковий напрям, співставний за вагою з соціально-економічним плануванням. Окреслимо проблемні аспекти регіонального розвитку і здійснення державної регіональної політики в Україні, при вирішенні яких особливого значення набуває планування територій:

1. *Питання раціональної територіальної організації суспільства (ТОС) на різних рівнях і в різних масштабах.* Територія з її інтегральним

ресурсним потенціалом знаходить безпосереднє втілення її характеристик, ресурсів, властивостей у територіальній організації суспільства. Планування територій відноситься до тих інструментів державного управління, що забезпечують ТОС в межах просторів різних масштабів і рівнів. Створення системи стратегічного планування територіального розвитку є однією з найефективніших форм втручання держави у господарську діяльність, територіальну організацію виробництва та розселення населення. У Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» планування і забудова територій визначається як діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, яка в числі інших складових передбачає:

- прогнозування розвитку територій;
- забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку територій;
- обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням;
- взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час планування і забудови територій;
- визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів;
- встановлення режиму забудови територій, на яких передбачено провадження містобудівної діяльності;
- реконструкцію існуючої забудови та територій;
- збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень;
- створення та розвиток інженерно-транспортної інфраструктури;

Відзначимо, що наведені 9 з 13-ти складових діяльності з планування і забудови територій так чи інакше взаємоузгоджуються з концепцією раціональної територіальної організації суспільства. Підкреслимо, що географи протягом тривалого часу активно працюють над моделями раціональної територіальної організації систем «природа-населення-господарство». Так, модель поляризованого ландшафту, розроблену Б.Б. Родоманом у 1970-х рр. можна справедливо вважати однією з перших спроб віднайти способи територіального поєднання

різних галузей господарства і, власне, здійснити функціональне зонування території. Ця модель була модифікована і деталізована О. Г. Топчієвим (1996) у модель раціональної територіальної організації природокористування, але з огляду на певні соціально-економічні та, що не менш важливо, ментальні особливості сучасного етапу розвитку українського суспільства, такі моделі і досі не знаходять свого достатнього відображення у практичній діяльності з організації та планування територій регіонів. Поняття ТОС у найбільш широкому розумінні поєднує: а) сукупність функціонуючих територіальних структур (розселення населення, виробництва, природокористування), поєднаних структурами управління з метою відтворення життєдіяльності суспільства; б) сукупність процесів або дій з розміщення господарських об'єктів, розселення населення, природокористування з врахуванням їх відношень, зв'язків, ієрархії та взаємозалежності.

Цікавим є той факт, що у перехідних, кризових умовах існування суспільства, в моменти певної біфуркації розвитку, різко зростає значення суспільної свідомості, в тому числі екологічної, у визначення подальших шляхів еволюції суспільства. Незважаючи на нерозробленість термінології та методики вивчення такого віртуального об'єкту як екологічна свідомість, його значення вже не викликає сумнівів. Як відзначає О.Д. Арманд, суб'єктивний, ментальний момент необхідно вважати реальним і при цьому суттєвим фактором взаємовідносин в системі «природа - суспільство». Разом з тим, О.П. Литовка та ін. вказують на інерційність господарського мислення, яка формується у стійкому середовищі як результат впливу умов довкілля на доцільність використання збалансованих підходів до організації та управління регіоном. Таке акцентування проблематики врахування ментального фактору природокористування зумовлює необхідність зважати на ментальні особливості і стан сформованості екологічної свідомості окремих регіонів під час планування територій.

Сучасні посібники з територіального управління, планування (Боков, Тимченко, Черваньов, Рудик, 2005) та геоекологічної експертизи (Позаченюк, Панкєєва, 2008) акцентують необхідність впровадження підходів до охорони навколишнього середовища і вирішення геоекологічних проблем під час планування територій на регіональному рівні з позицій раціональної територіальної організації

природокористування і в контексті ідей еколого-соціально-економічної рівноваги. Вже не викликає сумнівів доцільність та необхідність впровадження геоекологічної експертизи адміністративних територій поряд з екологічною експертизою законодавчо закріплених об'єктів (ст. 14 Закону України «Про екологічну експертизу»).

В.О. Боков та ін. пропонують формувати плани територіальної організації, в результаті впровадження б яких підтримувався динамічний баланс різноякісних екологічних (у тому числі агро- і урбопідсистем), господарських і соціальних (демографічних, культурних, інформаційних, наукових) підсистем, що забезпечує:

- екологічну рівновагу (наявність потенціального самовідновлення, збереження здатності до стійкості екосистем та ландшафтів);
- соціальну стабільність;
- економічну стійкість (забезпечення соціально та фізіологічно необхідного рівня життя, безпеки і незалежності країни).

Певною суспільно-географічною модифікацією ідеї еколого-соціально-економічної рівноваги (досягнення якої, нагадаємо, має бути в основі всіх територіальних планів, схем, проектів) можна вважати сформульований закон про єдиний еколого-економічний простір різноманітності, згідно з яким необхідне біосферосумісне різноманіття елементів, з яких складається система, причому еколого-економічні відношення і зв'язки між ними мають відповідати принципам збалансованого розвитку та стійкого стану, що формують внутрішньосистемний процес динамічної рівноваги.

Отже, можна об'єктивно стверджувати, що у вітчизняній науці (як і в цілому на пострадянському просторі зі «спадком» адміністративно-командних методів планування) відбувається пошук можливостей переходу від галузевих підходів щодо підтримання геоекологічної рівноваги до територіальних моделей розробки і вирішення геоекологічних проблем. Наведені вище приклади свідчать про те, що практика регіонального управління та планування в Україні впритул підійшла до необхідності оцінки, аналізу та планування регіонів як цілісних «управлінських» природно-господарських територіальних систем.

Зауважимо, що при розумінні ТОС і як процесу, і як результату функціонування територіальних структур планування територій має найбільший потенціал обґрунтування і впровадження в життя моделей

раціональної територіальної організації суспільства. Якщо загальна концептуальна модель такої організації давно обґрунтована і відома, то у практиці планування територій ми зустрічаємося з цілою низкою проблем:

- як узгодити представлене у офіційній документації (плани землекористування, стратегії регіонального розвитку) «одношарове» використання земель з наявним багатошаровим (поєднання двох і більше видів використання земель в межах певної території)?

- як вирішити проблеми неспівпадання системи сучасного обліку територій, статистичної звітності щодо розподілу земель і наявної картини їх реального використання?

Ці проблеми в контексті діяльності з планування територій певною мірою можна вирішити шляхом впровадження систематики видів використання земель та оновлення системи обліку земель з обов'язковим виділенням в натурі законодавчо оформлених категорій земель (землі водного фонду, рекреаційного призначення тощо).

2. *Питання удосконалення адміністративно-територіального устрою (АТУ) і посилення ролі місцевого самоврядування.* Звичайно ж, ця складна і неоднозначна проблема – предмет окремого дослідження і застосування окремих інструментів (перш за все законодавчого, інституційного характеру). Разом з тим необхідно пам'ятати, що результатом реформування АТУ має бути не просто посилення ролі і значення місцевих територіальних громад у вирішенні різноманітних питань суспільної життєдіяльності, але формування дієвого АТУ в рамках державного управління, що забезпечує зростання їх соціально-економічної самодостатності, підвищення якості життя кожної окремої людини і територіальної громади (яка законодавчо закріплена у якості суб'єкту місцевого самоврядування) в цілому. Відправною точкою при цьому стає формування адміністративно-територіальних одиниць низового (базового) рівня в цілях надання реальних прав самоуправління первинним територіальним громадам, забезпечення населення необхідними постійними та періодичними послугами, наближення до населення влади за умови її децентралізації.

На перший погляд, планування територій стоїть осторонь у вирішенні цих проблем, але наголосимо, що ефективне управління природними і соціально-економічними ресурсами територіальної громади і створення сприятливого життєвого середовища неможливі без

створення стратегічних планів територіального розвитку поряд з наявними програмами соціально-економічного розвитку. До того ж сучасне законодавство затверджує, що планування територій здійснюється відповідними органами виконавчої влади, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та *органами місцевого самоврядування*. Звичайно ж, необхідно відзначити, що розробкою нових планувальних документів не сильно переймалися протягом останніх років із кількох причин: без генерального плану чи схеми планування території значно простіше не зовсім законно «дерібанити» землю; для розробки планувальної документації не вистачає коштів у місцевому бюджеті; зміна місцевого керівництва на виборах часто веде до обструкції в ухваленні навіть розробленої при попередньому керівництві планувальної документації.

В новітній період ситуація щодо розроблення планувальної, містобудівної документації почала змінюватись. Залишки земель, що є в населених пунктах, стали предметом дуже прискіпливого контролю з боку територіальної громади та прокуратури. Приватні інвестори, які раніше прагнули за отримати земельну ділянку у найпростіший спосіб, найдешевше, без конкуренції через свої прямі контакти з місцевими головами, наразились на проблеми з подальшим використанням таких земель, через законну вразливість порядку їх отримання. Тепер новітні інвестори хотіли б уникнути подібних проблем і також сформувавши запит на формування в громадах планувальної, містобудівної документації.

Органи місцевого самоврядування також почали розуміти, що бездумне і безсистемне роздавання земельних ділянок, в першу чергу для приватної забудови, не формує податкової спроможності місцевих громад, а сподіватись на серйозні інвестиції без наявності планувальної документації стає марною справою. Отже сьогодні складається певний суспільний запит на пріоритетність розробки та затвердження в адміністративно-територіальних одиницях планувальних, містобудівних документів. Аби зупинити остаточне позбавлення громад перспектив розвитку, органи місцевого самоврядування повинні активізувати розроблення містобудівної документації (в першу чергу схем планування територій районів, зонінгу територій сільських рад та генеральних планів населених пунктів) як інструмента стратегічного

планування та оперативного управління територіями, їх резервування для майбутніх містобудівних потреб.

Містобудівна документація має використовуватися органами місцевого самоврядування під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, охорони земель, довкілля та здоров'я населення, розвитку соціальної, інженерно-транспортної та туристичної інфраструктури, збереження історико-культурної спадщини. Ця документація є основою для складання програм проведення земельних аукціонів. Інвестиційні проекти окремих забудовників також мають базуватися на рішеннях містобудівної документації.

3. Планування територій нерозривно пов'язане ще з однією проблемою загальнодержавного значення – *кадастровою оцінкою земель і територій*. Невипадково в даному контексті поняття «земля» і «територія» використані окремо: якщо на даний час в Україні активно розробляють лише напрямки кадастрової оцінки земель у формі кадастру сільськогосподарських земель та кадастру земель населених пунктів, а кадастрова оцінка природних угідь розроблена лише для лісових земель у формі лісового кадастру, то проблема *кадастрової оцінки території* поки що перебуває у стадії постановки. Географами здійснено значний вклад у розробку проблеми кадастрової оцінки земель (як сільськогосподарських, так і населених пунктів), достатньою мірою методично-розроблена кадастрова оцінка природних ресурсів, але розпочаті з 2000 року роботи по плануванню території України, її регіонів та окремих адміністративно-територіальних одиниць активізують розробку нової й актуальної проблеми кадастрової оцінки територій.

Контрольні запитання та завдання:

1. *В чому полягає сутність планування як функції управління? Охарактеризуйте наявні в сучасній системі державного управління види, форми і напрями планування.*
2. *Визначте джерела зародження та розвитку планування територій як управлінської діяльності. Що розуміють під плануванням регіонального розвитку та плануванням територій регіону?*

3. *Зміст і функції Державної програми соціально-економічного розвитку України. Покажіть взаємозв'язок планування соціально-економічного розвитку з плануванням територій регіонів.*
4. *Які види діяльності Законодавство України відносить до планування і забудови територій?*
5. *Охарактеризуйте сучасну структуру документації з планування територій.*
6. *Як у СРСР здійснювалося управління територіальним розвитком, в яких формах здійснювалось планування територій? Яке значення планування територій було у різні періоди існування СРСР?*
7. *На яких роботах сформувалася ідеологія радянської системи планування територій? Які заходи були реалізовані та обґрунтовані у різні періоди післявоєнної історії?*
8. *Розкрийте сутність основних напрямків та ідей, що стали основою академічного планування й прогнозування в радянський період.*
9. *Які переваги та недоліки мав ресурсний курс економічного розвитку й планової економічної системи? Що було віднесено до основних екологічних завдань при проектуванні та плануванні?*
10. *Розкрийте сутність «проблемного» підходу західної системи планування територій. Які три основні групи проблемних територій враховує цей підхід до планування територій?*
11. *Покажіть особливості планувальної інтеграції зарубіжних країн на прикладі просторового планування регіону Балтійського моря. В чому відмінності планувальних концепцій організації Європейського простору?*
12. *Які існують спільні засоби регіональної політики різних країн? Що представляє собою регіональна політика сучасної України?*
13. *Розкрийте особливості сучасного стану планування територій в Україні та його місця у вирішенні проблем регіонального розвитку. Чим пояснюється гальмування позитивних змін у організації робіт з планування територій?*
14. *Доведіть, що планування територій є одним з найбільш перспективних напрямів діяльності державної регіональної політики.*

2. ЗАКОНОДАВЧІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ.

Планування територій є одним з ключових компонентів територіальної діяльності, має конкретний зміст і визначається як процес регулювання використання територій.

Система планування територій в Україні включає:

- об'єкт планування (землі та об'єкти загальнодержавної, приватної, комунальної власності та власності місцевих громад);
- інституційні рамки (органи законодавчої, виконавчої, судової влади та місцевого самоврядування, установи, організації та підприємства, що виступають суб'єктами процесу планування та використання територій);
- нормативно-правову базу (закони, законодавчі акти та нормативні документи, що регулюють правовідносини, які склалися при плануванні розвитку та використанні територій);
- ресурсне забезпечення (людські, майнові, фінансові та інші ресурси, необхідні для планування розвитку та використання територій).

Відносно короткий період розвитку Української держави позначився серйозними труднощами, пов'язаними з проблемами як політичного, так і економічного характеру, але в цілому можна констатувати, що на сьогоднішній день в державі функціонує розвинута система планування і використання територій, яка загалом відповідає потребам і протидіє викликам сьогодення.

Разом з тим не можна не звернути увагу на те, що за деякими напрямками законодавство потребує удосконалення і розвитку. Крім того, суттєво проблематичним на даний час залишається питання правозастосування і дотримання чинних законів та інших правових актів. Звичною практикою стало прийняття, не рідко на найвищому законодавчому рівні державних програм, подальше впровадження яких стає проблематичним з огляду на неадекватне інституційно-організаційне забезпечення та вкрай обмежене й нерегулярне фінансове забезпечення.

Окрім того, законодавство по суті відображає сучасні суспільні домінанти. Так, аналіз ухвалених законів та законодавчих актів, що спрямовані на планування і розвиток територій, змушують зробити

висновок про абсолютне домінування економічних пріоритетів, які ні в довгостроковій перспективі, ні тим більше в короткостроковій, не гармонізовані з обмеженістю наявного природно-ресурсного потенціалу. Незважаючи на те, що серед ключових напрямків діяльності визначені й такі, що можуть розглядатися як орієнтовані на стійкий розвиток (рекреаційна сфера, туризм та ін.), а питанням охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки приділяється певна увага в усіх документах стратегічного спрямування, в цілому такі питання і напрямки підпорядковані економічним цілям і мають другорядне значення.

Створення і збереження якісного середовища життєдіяльності людини є важливою умовою стійкого розвитку сучасного суспільства і визначається безумовним пріоритетом довгострокової стратегії розвитку України. Ще за радянських часів в Україні склалися потужний потенціал і традиції в плануванні територіального розвитку. Інша справа, що в пріоритетах такого розвитку домінував економічний імператив, тоді як соціальна сфера, а тим більше екологічна мали другорядне значення. З іншого боку, ефективність дотримання законів і виконання ухвалених програм розвитку була вищою, ніж на даний час.

За часи незалежності України законодавча база, побудована на сучасних концептуальних положеннях, значно розширилася й зміцніла. Національне бачення ключових напрямків використання та розвитку території відображене в ухвалених стратегічних документах, серед яких найважливішими є такі:

- Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 07.02.2002 р. N 3059-III.

- Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2015 року. Затверджена Постановою КМУ від 21.07.2006 р. N 1001.

- Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 р. № 1989-III.

Для реалізації цих програм і стратегій сформована відповідна законодавча база. Акцентуємо, що з березня 2011 року в Україні відбувається різка зміна законодавчих умов для здійснення містобудівної діяльності. Особливо відчутно це позначиться на сільських територіальних громадах, а також на взаємодії влади та громадськості.

Серед основних законодавчих актів варто назвати такі закони України, як:

- Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 року N 3038-VI;

- Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 №2850-ІУ.

- Закон України «Про основи містобудування» від 16.11.1992 р. N 2780-XII тощо.

Але законодавство розвивається й удосконалюється. Про це свідчить значна кількість змін і доповнень практично до кожного з ключових законів, і кількість таких змін зростає.

Усвідомлення того, що удосконалення правовідносин у сфері містобудування і територіального розвитку потребує об'єднання положень окремих законодавчих актів в єдиному законодавчому документі, спонукає до інтегрального підходу в законотворчості. Наразі Українським державним НДІ проектування міст (ДІПРОМІСТО) розроблено Концепцію та проект Містобудівного кодексу України. Законопроект спрямований на вирішення існуючих проблемних питань у сфері містобудівної діяльності, удосконалення та розвиток містобудівного законодавства у сучасних соціально-економічних умовах, використання європейського досвіду. Є сподівання, що в Концепції та проекті Містобудівного кодексу, обговорення яких триває саме в цей час, будуть враховані всі потреби у врегулюванні й усунуті всі протиріччя й ускладнення, що виникають при застосуванні чинних правових актів.

Органи, відповідальні за планування територій

Складність географічних, економічних, демографічних та інших характеристик і особливостей території країни вимагає відповідної системи планування територіального розвитку. Така система не може бути простою, а отже не може бути простою й та нормативно-правова база, що її регулює. На даний час в Україні діє значна кількість законів і підзаконних актів, кожен з яких врегульовує той чи інший аспект правовідносин. В цілому, нормативно-правову базу, якою регулюються питання планування та використання територій в Україні, можна вважати достатньою й адекватною сучасним потребам.

Разом з тим, спостерігається певна неузгодженість і невідповідність у застосуванні термінології і тлумаченні деяких положень різних законодавчих актів, що на практиці дозволяє приймати різнопланові

рішення в залежності від ситуації чи домінуючих інтересів. Друге зауваження стосується того, що деякі аспекти правовідносин залишаються не врегульованими, що має бути вирішене шляхом змін і доповнень до чинних правових актів або ж шляхом ухвалення нових правових актів. Третє зауваження полягає в тому, що в чинних законах норми прямої дії застосовуються недостатньо, що змушує ухвалювати нові підзаконні акти й таким чином ускладнює систему регулювання.

Інституційна організація планування територій і розвитку в Україні характеризується багаторівневою структурою і включає (рис. 7) органи законодавчої влади, центральні органи виконавчої влади та їх регіональні (місцеві) підрозділи, органи місцевого самоврядування, місцеві органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації), органи судочинства.

Окремою складовою в організаційній структурі планування територій можна виділити *науково-технічні установи* (науково-дослідні, проектно-конструкторські організації і підприємства), що забезпечують наукове обґрунтування і розробку містобудівної політики країни, стратегічних напрямків розвитку територій та населених місць. Центральне місце в структурі таких органів займає Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «ДІПРОМІСТО» ім. Ю.М. Білоконя (створений ще у 1930-х рр.), діяльність якого забезпечує:

- здійснення наукових досліджень в галузі регіонального планування, містобудування, природоохоронних заходів, ландшафтної архітектури, впровадження геоінформаційних технологій;

- розробку всіх рівнів проектно-документації в галузі містобудування, об'ємно-конструкторського проектування та інженерного планування, ландшафтної архітектури;

- участь у розробці законодавчої та нормативно-методичної бази для реалізації державної містобудівної політики;

- організацію та підготовку до видання науково-методичних, монографічних та навчальних видань в галузі містобудування і планування територій;

- підготовка нового покоління фахівців в галузі містобудування (на базі інституту «ДІПРОМІСТО» та у співпраці з кафедрою містобудування Київського національного університету будівництва та архітектури створено навчально-науково-виробничий комплекс).

Рис. 7. Структура інституційної організації планування територій в Україні.

Зазначимо, що сучасна стратегія планування територій в нашій країні започаткована розробкою Генеральної схеми планування території України, виконаною спеціалістами саме цієї науково-технічної установи. Ця робота була відзначена Державною премією України (2003 р.) Повноваження органів влади у галузі планування територій і розвитку прописані як в законодавчих актах, що регулюють діяльність того чи іншого органу влади (відповідні закони та положення), так і в законодавчих актах галузевого характеру. Нижче коротко подається опис ролі органів влади у цій сфері, що головним чином базується на законодавчих актах першого типу.

Роль органів законодавчої влади

Верховна Рада України забезпечує правову основу регулювання діяльності у сфері планування територій і розвитку шляхом ухвалення відповідних законодавчих актів (законів і постанов). Відповідно до статті 93 Конституції України, правом законодавчої ініціативи в державі наділені Президент України, народні депутати України та Кабінет міністрів України. Повноваження ВРУ у сфері земельних відносин прописані у Земельному кодексі України (ст. 6). До них, зокрема, належать визначення засад державної політики та затвердження загальнодержавних програм в галузі використання та охорони земель, встановлення і зміна меж районів і міст, погодження питань, пов'язаних з вилученням або викупом особливо цінних земель та ін., що має безпосереднє відношення до планування і розвитку територій.

Земельний кодекс (ст. 7) та інші закони надають широкі повноваження Верховній Раді АР Крим. Зокрема, ВР Криму розпоряджається землями, що знаходяться у спільній власності територіальних громад республіки, забезпечує реалізацію державної політики в галузі використання та охорони земель, погоджує та бере участь у впровадженні в межах АР Крим відповідних загальнодержавних програм. Крім цього, до сфери компетенції ВР Криму належить ухвалення місцевих бюджетів, а також інші надзвичайно важливі питання, що стосуються використання земель. Рішення, які ухвалює цей орган, є обов'язковими для виконання в межах території республіки.

Роль центральних органів виконавчої влади

Коротко охарактеризуємо роль центральних органів виконавчої влади у системі планування територій і розвитку в Україні. Знову ж

таки наголосимо на тому, що відповідні повноваження цих органів прописані яку їхніх положеннях (документах, що регламентують їхні завдання і діяльність), так і в окремих законах та законодавчих актах, що регулюють правовідносини в певних сферах соціальної, економічної, екологічної та інших видів діяльності.

Серед центральних органів виконавчої влади варто виокремити такі, що забезпечують функціонування всієї системи і до планування територій та управління мають опосередковане відношення (Міністерство фінансів, Міністерство юстиції, Міністерство економіки, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту), а також органи, діяльність яких має безпосереднє відношення до предмету цього огляду (галузеві органи). Базовими структурами є Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України та Міністерства екології та природних ресурсів України. Останнє, зокрема, має розвинуту мережу територіальних підрозділів, що важливо з огляду на забезпечення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства на всій території країни.

Кабінету Міністрів України, згідно з Земельним кодексом (ст. 13) та Законом України «Про Генеральну схему планування (ГСП) території України», надаються широкі повноваження щодо регулювання використання території держави. Зокрема, КМУ розпоряджається землями державної власності, реалізує державну земельну політику, забезпечує координацію проведення земельної реформи, розробляє і забезпечує виконання загальнодержавних програм використання та охорони земель. Організація ведення державного земельного кадастру, здійснення землеустрою, забезпечення державного контролю за використанням і охороною земель також належить до сфери відповідальності КМУ. Крім цього, КМУ готує та подає на затвердження ВРУ проекти законодавчих актів, пов'язаних з використанням території України. КМУ зобов'язаний враховувати положення ГСП у процесі підготовки прогнозів і державних програм економічного і соціального розвитку України, програм розвитку окремих галузей економіки та інших державних програм, пов'язаних з використанням території (охорони довкілля, земель, здоров'я населення, розвиток інженерно-транспортної інфраструктури, туризму, збереження історико-культурної спадщини та ін.). КМУ організовує проведення моніторингу реалізації ГСП та здійснення аналізу змін у пріоритетних напрямках використання території

України. Нарешті КМУ приймає рішення щодо регулювання використання територій загальнодержавного значення та розроблення схем планування окремих частин території України.

Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України відіграє ключову роль у формуванні та забезпеченні реалізації державної регіональної політики і політики у сфері будівництва, архітектури та містобудування. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (Мінрегіон України) — утворене 9 грудня 2010 року шляхом реорганізації Міністерства регіонального розвитку та будівництва України та Міністерства з питань житлово-комунального господарства України. Міністерством керує Віце-прем'єр-міністр України — Міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Через нього Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність Державної архітектурно-будівельної інспекції України — центрального органу виконавчої влади. Міністерство веде містобудівний кадастр на державному рівні та Єдиний державний реєстр громадян, які потребують поліпшення житлових умов.

До кола його ключових завдань і напрямків діяльності входять:

- сприяння ефективному використанню економічного, наукового і трудового потенціалу, природних ресурсів та особливостей регіонів;
- оптимізація структури місцевих органів виконавчої влади;
- удосконалення адміністративно-територіального устрою України та механізму регулювання відносин «центр - регіони»; забезпечення технічного регулювання у сфері будівництва, містобудування, промисловості, збереження історичних ареалів, традиційного характеру середовища населених пунктів, пам'яток архітектури і містобудування, та інші.

Структура Міністерства включає, зокрема, Державну архітектурно-будівельну інспекцію, управління економічних відносин та розвитку будівельної діяльності, управління планування та забудови територій, управління архітектурно-конструктивних та інженерних систем, та інші. Діяльність цих підрозділів безпосередньо стосується планування та регулювання забудови і розвитку територій.

Відповідно до проведеної реорганізації, до сфери діяльності **Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-**

комунального господарства України включено і **питання житлово-комунального господарства України** (сконцентровані у сфері житлової політики та житлово-комунального господарства). В цьому відношенні Мінрегіон має безпосереднє відношення до формування житлової політики, методологічного і організаційного супроводження виконання місцевих програм, а також державного регулювання діяльності суб'єктів різних форм власності у сфері тепло-, водопостачання, водовідведення та поводження з відходами. Окремо варто наголосити на особливій ролі Мінрегіону у водозабезпеченні населених пунктів. Міністерство відповідає за «проведення єдиної технічної, соціально-економічної політики у сфері питної води та питного водопостачання, розробляє методичні рекомендації та визначає порядок проведення моніторингу якості питної води та стану систем питного водопостачання та водовідведення, процесів підтоплення міст і селищ міського типу, готує Національну доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні». Ці аспекти діяльності є надзвичайно важливими і безпосередньо стосуються міст і населених пунктів приморських територій.

В контексті регулювання діяльності з планування територій **Міністерство екології та природних ресурсів України** (Мінприроди) є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні і забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної та у межах своєї компетенції біологічної, генетичної та радіаційної безпеки, поводження з відходами, пестицидами і агрохімікатами, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів (надр, поверхневих та підземних вод, внутрішніх морських вод і територіального моря, атмосферного повітря, лісів, тваринного (у тому числі водних живих ресурсів, мисливських та немисливських видів тварин) і рослинного світу та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України (природні ресурси), відтворення та охорони земель, збереження, відтворення і невиснажливого використання біо- та ландшафтного різноманіття, формування, збереження і використання екологічної мережі, організації, охорони та використання природно-заповідного фонду, збереження озонового шару, регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до

його змін і виконання у межах компетенції вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, розвитку водного господарства і меліорації земель, геологічного вивчення та раціонального використання надр, а також у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання, відтворення та охорону природних ресурсів.

Мінприроди також здійснює комплексне управління і регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання і відтворення природних ресурсів, а також забезпечує державний контроль за додержанням вимог природоохоронного законодавства.

Разом з Міністерством екології та природних ресурсів України питаннями використання територій і охорони природних ресурсів займаються інші *галузеві підрозділи* – **Державна екологічна інспекція, Державна служба геології та надр, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агенство земельних ресурсів, Державне агентство екологічних інвестицій в Україні, та територіальні підрозділи – **Республіканський (в АР Крим) комітет та державні управління охорони навколишнього природного середовища в усіх областях та містах Києві і Севастополі, які є самостійними органами державного управління.****

До компетенції **Державного агентства земельних ресурсів України (Держкомзем)** належить: формування державної політики у сфері регулювання земельних відносин; здійснення державного контролю за використанням, відтворенням та охороною земель; проведення моніторингу земель; ведення державного земельного кадастру; здійснення землеустрою; встановлення меж територій адміністративних одиниць; проведення земельної реформи та ін. Держкомзем також бере участь у розробленні державних, галузевих та регіональних програм, зокрема, з питань регулювання земельних відносин, встановлення меж територій, раціонального використання земель, відтворення родючості ґрунтів, планування територій. Держкомзем забезпечує також проведення державної експертизи програм і проектів з питань землеустрою, а також техніко-економічного обґрунтування таких програм і проектів.

До складу Держкомзему входять його територіальні органи в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі. Контроль за

використанням та охороною земель здійснює Державна інспекція та її управління в областях та містах Києві та Севастополі, а також Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель в АР Крим.

Державне агентство водних ресурсів України (Держводгосп) є ключовим суб'єктом процесу формування державної політики у сфері розвитку водного господарства, меліорації земель, забезпечення потреб населення і галузей національної економіки у водних ресурсах; розроблення та реалізації загальнодержавних, міждержавних і регіональних програм використання та охорони вод і відтворення водних ресурсів; здійснення заходів, пов'язаних із запобіганням шкідливій дії вод та ліквідацією її наслідків.

Державне агентство лісових ресурсів України (Держлісгосп) забезпечує реалізацію державної політики у сфері лісового і мисливського господарства, а також охорони, захисту, раціонального використання й відтворення лісових та інших біотичних ресурсів; здійснення державного управління, регулювання й контролю у сфері лісового та мисливського господарства; розроблення й організація виконання загальнодержавних, міждержавних і регіональних програм у сфері захисту, підвищення продуктивності, раціонального використання й відтворення лісів.

З переліку завдань, що поставлені перед **Міністерством аграрної політики та продовольства України**, важливими є забезпечення державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової промисловості, рибного господарства, переробки сільськогосподарської продукції; організація та проведення аграрної реформи, здійснення її моніторингу, реалізація заходів щодо структурної перебудови галузей агропромислового виробництва. Міністерство також спрямовує діяльність Державного комітету рибного господарства України, який забезпечує проведення державної політики у сфері рибного господарства, використання та відтворення водних живих ресурсів.

Основними завданнями **Міністерства культури України** є, зокрема, реалізація державної політики з питань охорони культурної спадщини, створення умов для розвитку соціальної та ринкової інфраструктури у сфері культури і туризму та організація її матеріально-технічного забезпечення.

Міністерство охорони здоров'я України забезпечує реалізацію державної політики у сферах охорони здоров'я, санітарного та

епідемічного благополуччя населення; розробляє, координує та контролює виконання державних програм розвитку охорони здоров'я, зокрема профілактики захворювань; розробляє заходи щодо профілактики та зниження захворюваності; здійснює моніторинг санітарно-епідеміологічного стану (зокрема, об'єктів прибережної зони) та ін. Управління практичною діяльністю на місцевому рівні здійснюється через територіальні органи охорони здоров'я (управління) та територіальні структурні підрозділи Державної санітарно-епідеміологічної служби.

Міністерство освіти і науки України є «головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності» і тому має опосередковане відношення до регулювання діяльності з планування територій (зокрема, шляхом підготовки спеціалістів, визначення пріоритетів та координації наукових досліджень).

Міністерство інфраструктури України здійснює державне керування транспортним комплексом країни та забезпечує взаємодію та координацію роботи автомобільного, авіаційного, залізничного, морського й річкового транспорту і дорожнього комплексу. В межах своєї компетенції Мінтранс відповідає за розвиток транспортної інфраструктури і вирішення питань інфраструктурного забезпечення у сфері планування територій.

Міністерство надзвичайних ситуацій України (МНС) забезпечує організацію системи заходів щодо запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного та військового характеру та здійснює державний нагляд і контроль за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань цивільного захисту та запобігання надзвичайним ситуаціям.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (Мінекономіки) відіграє ключову роль у формуванні державної політики економічного й соціального розвитку країни та розробляє механізми її реалізації, а також бере участь у формуванні та проведенні державної регіональної політики. Мінекономіки координує розроблення програм соціально-економічного розвитку країни та відповідає за співробітництво з міжнародними фінансовими організаціями й кредитно-фінансовими установами інших держав, спрямоване на

залучення міжнародної технічної допомоги та кредитно-фінансових ресурсів. Варто наголосити, що саме на Мінекономіки покладена відповідальність за координацію підготовки і впровадження проектів економічного й соціального розвитку України, що здійснюються на ресурси, залучені від міжнародних фінансових організацій (МФО).

Фундаментальна роль **Міністерства фінансів України** (Мінфіну) у плануванні територій визначається його системоутворюючими завданнями. В цьому відношенні достатньо сказати, що, відповідно до чинного законодавства, Мінфін забезпечує концентрацію фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку країни, відповідає за підготовку проекту Основних напрямків бюджетної політики на наступний бюджетний період, розробляє проект Закону про Державний бюджет України на відповідний рік та координує його виконання.

Міністерство юстиції України (Мінюст) забезпечує розроблення проектів нормативно-правових актів та підготовку пропозицій щодо вдосконалення законодавства, що врегульовує відносини в тій чи іншій сфері суспільної діяльності. Мінюст також забезпечує планування, координацію та контроль законопроектної роботи та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яку здійснюють інші центральні органи виконавчої влади.

Роль органів місцевого самоврядування

Відповідно до закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», до органів місцевого самоврядування належать сільські, селищні, міські, районні та обласні ради народних депутатів (РНД). РНД є виборними органами, наділеними правом приймати рішення щодо соціально-економічного розвитку своїх адміністративно-територіальних одиниць та створювати відповідні виконавчі органи на місцях (комітети). Саме тому місцеві ради відіграють ключову роль у плануванні розвитку і використання територій.

До виключної компетенції сільських, селищних, міських рад, зокрема, належить:

- затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування;
- затвердження місцевого бюджету та контроль за його виконанням;
- утворення цільових фондів, затвердження положень про ці фонди;

- регулювання земельних відносин; затвердження ставок земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, що є у власності відповідних територіальних громад;

- вирішення питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, а також про скасування такого дозволу;

- прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні;

- надання відповідно до законодавства згоди на розміщення на території села, селища, міста нових об'єктів, сфера екологічного впливу діяльності яких згідно з діючими нормативами включає відповідну територію;

- затвердження в установленому порядку місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів, іншої містобудівної документації; а також

- забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів (ст. 27).

Закон також детально прописує повноваження РНД та створених ними виконавчих органів у галузі будівництва (ст. 31) та регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища (ст. 33). В цьому аспекті важливо відмітити наступні повноваження виконавчих органів місцевих РНД:

- розгляд і внесення до відповідних органів виконавчої влади пропозицій до планів і програм будівництва та реконструкції об'єктів на відповідній території;

- визначення території, вибір, вилучення (викуп) і надання землі для містобудівних потреб, визначених містобудівною документацією;

- підготовка і подання на затвердження ради відповідних місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів, іншої містобудівної документації;

- встановлення на відповідній території режиму використання та забудови земель, на яких передбачена перспективна містобудівна діяльність;

- координація на відповідній території діяльності суб'єктів містобудування щодо комплексної забудови населених пунктів;

- надання дозволів на спорудження об'єктів містобудування незалежно від форм власності;
- проведення громадського обговорення містобудівної документації, місцевих правил забудови населених пунктів;
- створення і ведення містобудівного кадастру населених пунктів;
- здійснення державного контролю за дотриманням законодавства, затвердженої містобудівної документації при плануванні та забудові відповідних територій; зупинення у випадках, передбачених законом, будівництва, яке проводиться з порушенням містобудівної документації і проектів окремих об'єктів, а також може заподіяти шкоди навколишньому природному середовищу;
- здійснення контролю за забезпеченням надійності та безпечності будинків і споруд незалежно від форм власності в районах, що зазнають впливу небезпечних природних і техногенних явищ та процесів;
- організація охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників;
- вирішення спорів з питань містобудування. підготовка і подання на затвердження ради проектів місцевих програм охорони довкілля, участь у підготовці загальнодержавних і регіональних програм охорони довкілля;
- підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні;
- внесення пропозицій до відповідних державних органів про оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом;
- справляння плати за землю.

Крім цього, виконавчим органам РНД делегуються повноваження, важливі в контексті практичного використання земельних та інших природних ресурсів:

- здійснення контролю за додержанням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів;

- реєстрація суб'єктів права власності на землю; реєстрація права користування землею і договорів на оренду землі; видача документів, що посвідчують право власності і право користування землею;
- координація діяльності місцевих органів земельних ресурсів;
- погодження питань про надання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів загальнодержавного значення;
- вирішення земельних спорів;
- організація заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, інформування про них населення, залучення до цих робіт підприємств, установ та організацій, а також населення;
- визначення території для складування, зберігання або розміщення виробничих, побутових та інших відходів відповідно до законодавства;
- підготовка висновків щодо надання або вилучення в установленому законом порядку земельних ділянок;
- організація і здійснення землеустрою, погодження проектів землеустрою; здійснення контролю за впровадженням заходів, передбачених документацією із землеустрою;
- створення та забезпечення функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем, які є складовою мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Обласні ради, згідно з Земельним кодексом України (ст. 8) мають повноваження розпоряджатися землями, що знаходяться у спільній власності територіальних громад, забезпечують організацію землеустрою, затверджують та беруть участь у реалізації регіональних програм використання та охорони земель і т.д.

Районні ради не лише забезпечують організацію землеустрою, а й затверджують землевпорядні проекти.

Роль місцевих державних адміністрацій

Відповідно до закону України «Про місцеві державні адміністрації» виконавчу владу на територіях адміністративно-територіальних одиниць України (в областях і районах, включаючи райони АР Крим) здійснюють обласні та районні адміністрації. З огляду на особливий статус міст Києва та Севастополя, виконавчу владу тут здійснюють Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Всі місцеві державні адміністрації (МДА) входять до системи органів виконавчої

влади. Виходячи з переліку їхніх повноважень (визначених законом), до відання МДА належить також широке коло питань, прямо чи опосередковано пов'язаних з територіальним плануванням і управлінням. Серед найбільш суттєвих з них можна назвати такі, як виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних територій, програм охорони довкілля, підготовка й виконання відповідних бюджетів; управління майном, приватизація, розвиток підприємництва; розвиток промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту; використання землі та природних ресурсів.

Відповідно до статті 15 згаданого закону, в управлінні МДА перебувають об'єкти державної власності та об'єкти спільної власності територіальних громад, передані їм в управління місцевими радами. МДА здійснюють, серед іншого, контроль (ст. 16):

- за використанням та охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів;
- за охороною пам'яток історії та культури, збереженням житлового фонду;
- за додержанням санітарних і ветеринарних правил;
- за збиранням, утилізацією й захороненням промислових, побутових та інших відходів;
- за додержанням правил благоустрою, та ін.
- У галузі містобудування, житлово-комунального господарства та транспорту МДА забезпечують (ст. 20):

- розробку та проведення експертизи містобудівної документації населених пунктів відповідно до державних норм і стандартів;
- організацію обслуговування населення підприємствами (організаціями) житлово-комунального та транспортного господарства;
- організацію охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури і містобудування, паркових та історико-культурних ландшафтів.

В ст. 21 прописані повноваження МДА в галузі використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля. Вони є достатньо широкими і, зокрема, включають:

- розробку та виконання затверджених програм раціонального використання земель, лісів, підвищення родючості ґрунтів, що перебувають у державній власності;

- управління землями державної власності відповідно до закону; розробку, подання на затвердження відповідної ради та забезпечення виконання регіональних екологічних програм; звітування про їх виконання;

- здійснення заходів щодо відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону довкілля підприємствами, установами, організаціями і громадянами;

- внесення відповідним органам місцевого самоврядування пропозицій щодо організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення;

- інформування населення про екологічно небезпечні аварії та ситуації, стан довкілля, а також про заходи, що вживаються для його поліпшення;

- організація робіт по ліквідації наслідків екологічних аварій;

- внесення пропозиції порядку про зупинення діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності у разі порушення ними законодавства про охорону довкілля та санітарних правил;

- розробку і контроль за дотриманням правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зони санітарної охорони джерел водопостачання.

Всі повноваження здійснюються у встановленому законодавством порядку.

Роль органів судової влади

Діяльність у сфері планування та використання територій супроводжується виникненням спорів і конфліктів, кількість яких значно підвищилася з початком приватизації об'єктів і земель, що перебували у державній та колективній власності. Тому неухильно зростає і роль органів судочинства в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Саме органи судової влади вирішують правові спори між фізичними та юридичними особами, розглядають позови про відповідність правових рішень правилам більш високої юридичної сили (наприклад, законів-Конституції, підзаконних нормативних актів - законам, та ін.), а також виконують окремі функції посвідчення (визнання фактів у випадках, коли для цього потрібні докази, що виходять за межі компетентності нотаріусів). Відповідно до статті 124

Конституції України, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначає Закон України «Про судоустрій України». Суди здійснюють правосуддя у формі розгляду і рішення цивільних, кримінальних, адміністративних і інших категорій справ у встановленому законом процесуальному порядку. На засадах верховенства права, суди забезпечують захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Регуляторні рамки системи планування територій

Територіальна діяльність взагалі й планування територій зокрема регулюються законодавством у галузі містобудування, земельних відносин (зокрема, охорони та використання земель), охорони навколишнього природного середовища, використання ресурсів (зокрема, надр, лісів, вод) та ін. Нагадаємо, що під плануванням територій розуміють процес регулювання використання територій, який полягає у створенні та впровадженні містобудівної документації, ухваленні та реалізації відповідних рішень. Термін «містобудівна документація» означає затверджені текстові і графічні матеріали, якими регулюється планування, забудова та інше використання будь-яких територій (а не лише територій міст, на що перш за все орієнтує цей термін).

Ключовим об'єктом територіальної діяльності є земля, яка згідно з Земельним кодексом України, розглядається як територіальний базис, природний ресурс і основний засіб виробництва. Об'єктами планування виступають територія України, території адміністративно-територіальних одиниць, їх частини та окремі земельні ділянки, тому планування територій здійснюється на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

Контрольні запитання та завдання:

1. *Охарактеризуйте структуру сучасної системи планування територій в Україні.*
2. *Які стратегічні документи відображають національне бачення ключових напрямків використання та розвитку територій?*
3. *Охарактеризуйте нормативно-правову базу, якою регулюються питання планування та використання територій в Україні. Визначте основні законодавчі акти планування територій України.*
4. *Яка структура інституційної організації планування територій в Україні? Які органи влади відповідальні за планування територій? Що забезпечують науково-технічні установи?*
5. *Розкрийте зміст і завдання діяльності Українського державного науково-дослідного інституту проектування міст «ДІПРОМІСТО» ім. Ю.М. Білоконя.*
6. *Визначте роль окремих органів влади, установ та організацій у сфері планування і використання територій в Україні. Якою є роль органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій?*

3. ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ: ЗМІСТ І ФУНКЦІЇ ПОНЯТТЯ. ВИДИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ.

3.1. Понятійно-термінологічний апарат планування територій.

Активізація планування територій в регіонах України та нове законодавство з цих питань (прийняття Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності») вимагає переосмислення теоретико-методологічної бази планувальної діяльності в межах територій різних масштабів та рангів. Поряд з цим особливим питанням постає визначення поняттєво-термінологічного апарату планування територій, оскільки в сучасних наукових джерелах і досить присутній термінологічний різнобій.

Звичайно ж, законодавчо визначені термінологічні аспекти незамінні при вирішенні правових питань в сфері планування територій, але на наш погляд необхідним є уточнення і розширення уявлень про поняттєво-термінологічний апарат планування територій.

Осмислення поняття і визначення категорії «планування територій» як одного з найбільш комплексних узагальнюючих понять суспільної географії, містобудування, регіональної політики - це процес змін, перетворення наукових думок, теорій, поглядів вчених в процесі розвитку їх наукової діяльності і формування наукового світогляду.

У наявній науковій літературі, законодавчих і нормативних документах поняття «територіальне планування», «планування територій», «регіональне планування», «районна планіровка», «містобудування» нерідко переплітаються й підмінюють одне одного, що не зовсім коректно. Інтенсивні розробки теоретико-методологічного апарату, пов'язаного з поняттям «планування територій», супроводжує різнобій у використанні понять, розумінні їх ієрархічного співвідношення. У деяких випадках вони використовуються як синоніми, а в деяких, навпаки, в значеннях до того несумісних, що не можуть бути зведені в єдину система. Розробка теоретико-методологічних і методичних засад планування територій вимагає насамперед певної понятійно-термінологічної та концептуальної визначеності. Нами запропоновано власний варіант узагальнення

термінів, понять, категорій, що зустрічаються в понятійно-концептуальному полі дослідження планування територій, у єдину понятійно-термінологічну систему (рис. 8).

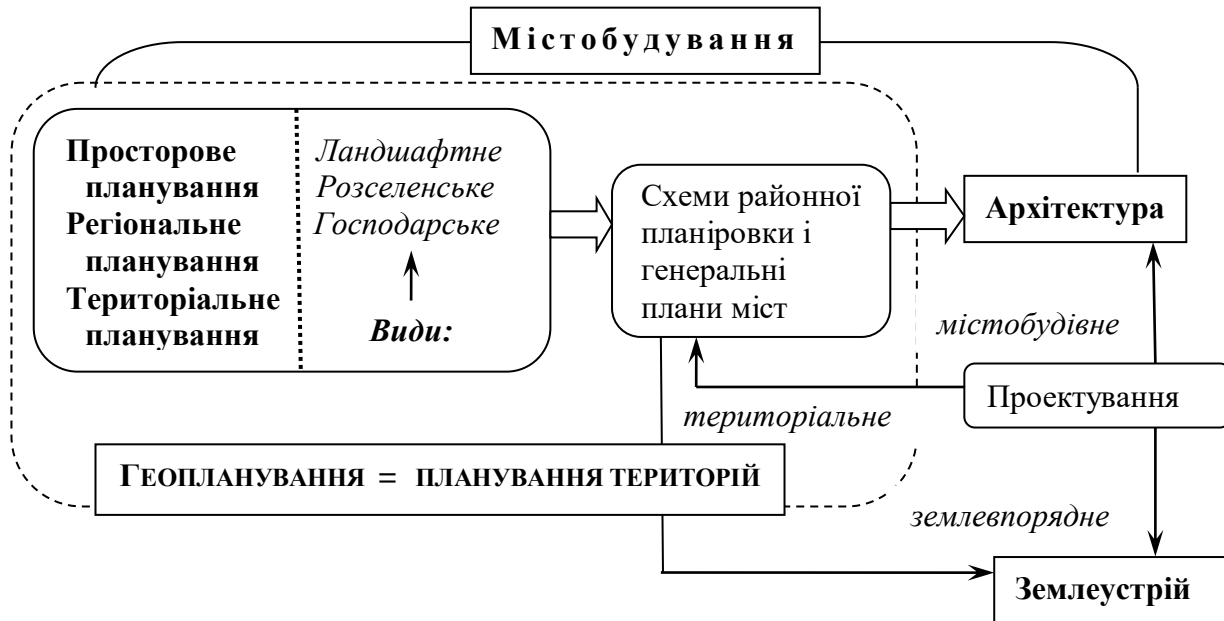

Рис.8. Терміни, поняття і категорії, що зустрічаються в понятійно-концептуальному полі дослідження планування територій

Зауважимо, що подальші дослідження вимагають також уточнення визначення деяких понять та термінів. Разом з тим, визнаючи неможливість охоплення всіх варіантів дефініцій, ми узагальнюємо і наводимо найбільш вдалі, на наш погляд, варіанти, що зустрічаються в працях економістів, географів, спеціалістів в галузі регіонального управління, містобудування і архітектури тощо.

У запропоновану понятійно-термінологічну систему включено такі поняття:

1. Містобудування і архітектура. Складне й багатогранне поняття «містобудування» в сучасному світі семантично набагато ширше, ніж можна це уявити дивлячись на лексичну конструкцію цього слова.

Законом України «Про основи містобудування» *містобудування (містобудівна діяльність)* визначається це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування,

забудову та інше використання територій, проектування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, створення інженерної та транспортної інфраструктури.

У широкому тлумаченні містобудування – це діяльність, яка складається з таких видів: планування, проектування, менеджмент і будівництво, управління функціонуванням і розвитком. Тому в іноземних мовах вживаються інші, більш багатозначні терміни. Український термін «містобудування» і аналогічний російський «градостроительство» в англійськомовних країнах визначається як «районне та міське планування» (Regional and Town Planning) або «міське проектування» (Town dising)*. У Франції, Італії, Польщі та інших країнах набув поширення термін «урбаністика» як «мистецтво планування і забудови міст».

Головними напрямками містобудівної діяльності згідно сучасного законодавства в Україні є:

- планування, забудова та інше використання територій;
- розробка і реалізація містобудівної документації та інвестиційних програм розвитку населених пунктів і територій;
- визначення територій, вибір, вилучення (викуп) і надання земель для містобудівних потреб;
- здійснення архітектурної діяльності;
- розміщення будівництва житлово-цивільних, виробничих та інших об'єктів, формування містобудівних ансамблів і ландшафтних комплексів, зон відпочинку та оздоровлення населення;
- створення соціальної, інженерної і транспортної інфраструктур територій та населених пунктів;
- створення та ведення містобудівних кадастрів населених пунктів;
- захист життєвого та природного середовища від шкідливого впливу техногенних і соціально-побутових факторів, небезпечних природних явищ;
- збереження пам'яток культурної спадщини;
- розвиток національних і культурних традицій в архітектурі і містобудуванні;

* Термін “дизайн” в українській мові поступово заміщує “проектування”, а поняття “міський дизайн” – “міське проектування”.

- забезпечення високих архітектурно-планувальних, функціональних і конструктивних якостей об'єктів містобудування, формування і реконструкція містобудівних ансамблів, кварталів, районів і ландшафтних комплексів, зон відпочинку та природних лікувальних ресурсів;

- розробка правових актів, державних стандартів, норм і правил, пов'язаних з містобудуванням;

- контроль за дотриманням містобудівного законодавства;

- підготовка кадрів для містобудування, підвищення їх кваліфікації;

- ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві в порядку, встановленому законодавством.

Майже у всіх відомих тлумаченнях поняття «*архітектура*» визначається як мистецтво проектування та будівництва, перш за все, окремих будинків та споруд, а також їх ансамблів, і в цілому – життєвого довкілля людей, що задовольняє їх утилітарні та духовні потреби. Закон України «Про архітектурну діяльність» визначає архітектурну діяльність - діяльність по створенню об'єктів архітектури, яка включає творчий процес пошуку архітектурного рішення та його втілення, координацію дій учасників розроблення всіх складових частин проектів з планування, забудови і благоустрою територій, будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту) будівель і споруд, здійснення архітектурно-будівельного контролю і авторського нагляду за їх будівництвом, а також здійснення науково-дослідної та викладацької роботи у цій сфері.

Здійснення архітектурної діяльності входить до містобудівної діяльності. Разом з тим необхідно відзначити, що зміст і задачі містобудування в різних країнах розуміються неоднозначно: від вузьких технічних питань до широких, що включають проблеми, які стосуються також філософських, соціальних та художніх дисциплін. Виходячи з цього, Білоконь Ю.М. обґрунтовано стверджує, що містобудування і архітектурну діяльність зближує суттєва єдність їх об'єктів (а саме, матеріально-просторове довкілля людей). Архітектуру і містобудування також об'єднують спільні цілі і методологія формування середовища для існування людини і суспільства.

Розглянуті прояви спільності архітектури і містобудування не виключають їх відмінностей. У чому ж проявляються головні

відмінності архітектури і містобудування? Для містобудування характерна великомасштабність рішень, яка вимагає великих матеріальних витрат. Це пов'язано із задоволенням матеріальних і духовних потреб великих груп населення, з необхідністю враховувати економічні можливості країни на даному етапі її розвитку, соціальні пріоритети, зумовлені політичним устроєм. Містобудівна діяльність залежить від ресурсозабезпеченості окремих територій і тому прийняття містобудівних рішень зумовлено місцевими ресурсами, державною політикою використання національних природних багатств. Це також багатоаспектність проблем, що вимагають комплексних багатогалузевих вирішень.

Міждисциплінарний підхід до розв'язання містобудівних задач – одна з головних специфік містобудівної діяльності. На різних етапах розвитку містобудівної науки можна спостерігати вплив на неї багатьох знань і наукових дисциплін. Найбільший вплив на середовищний підхід мають екологічні і соціально-економічні теорії, системний аналіз. Велике значення мають і спеціальні інженерні дисципліни, питання організації транспортної мережі, комунального господарства, землеустрою, містобудівного права тощо.

Таким чином, враховуючи не тільки схожість, але і відмінності архітектури та містобудування, можна уявити їх як суміжні поля, що мають спільну, досить широку зону, яка стимулює їх взаємний розвиток. Активна участь архітекторів у проектуванні міст, їх структурних елементів, а також регіонів необхідна для надання їм нових рис і якостей відповідно до потреб суспільства. А для цього потрібно використовувати методи художньої творчості в поєднанні з науковими та інженерними знаннями. З цієї причини архітектурні та містобудівні аспекти регіонального планування характеризують їх інтеграційні властивості.

2. Планування територій. Складові частини планування територій були розроблені в різних галузях, що викликало відсутність загально визнаної теоретичної бази й породило термінологічний різнобій. Є безліч визначень планування територій. В найбільш загальному вигляді планування територій визначається як діяльність, що випереджає або супроводжує освоєння території з метою максимізації благ, одержуваних від використання ресурсу, і мінімізації негативних впливів на ресурс. У СРСР планування територій

розглядалося як особливий вид народногосподарського планування, головний метод врахування і реалізації регіональної політики при розробці державних планів економічного і соціального розвитку. В ті часи до головних завдань територіального планування відносили:

- раціональне розміщення продуктивних сил в країні та її регіонах;
- забезпечення комплексного розвитку республік і районів на основі їх раціональної спеціалізації;
- забезпечення оптимальних динамічних просторових пропорцій виробництва і розподілу продукції;
- удосконалення систем розселення;
- охорона природи та покращення навколишнього середовища.

В радянські часи поряд з поняттям «планування територій» використовувались розглянуті вище поняття «містобудування», «районна планіровка». І хоча генетично районна планіровка (об'єктами якої є не тільки населені місця, але і цілі райони, регіони) уходить своїми витокami у містобудування, вже на початку ХХ ст. вони разом утворювали єдину науку і сферу прикладної діяльності, яка мала довгу і не зовсім точну назву – містобудування і районна планіровка. У більшості енциклопедичних видань радянського періоду термін «районна планіровка» визначається як проектування комплексного територіально-господарського устрою економічного або адміністративного району і формування його планувальної структури, що забезпечує оптимальний розвиток і раціональне розміщення галузей народного господарства, міст і сільських поселень, створення умов для праці, побуту й відпочинку населення. Причому термін «районна планіровка» використовувався як омонім трьох понять: це і наука, і власне процес районної планіровки, і державний документ, що визначає довгострокову стратегію розвитку та розміщення продуктивних сил на території певного регіону, узгоджену з містобудуванням, природними та соціально-економічними умовами району.

Саме тому Алаєвим Е.Б. було запропоновано таке упорядкування термінології: *геопланіровка* - наука про раціональне (ефективне та інтенсивне) використання території (територіальних ресурсів) конкретного ареалу шляхом раціонального розміщення виробничих підприємств, комунікацій і місць розселення з комплексним врахуванням географічних, економічних, архітектурно-будівельних та інженерно-технічних факторів і умов. Разом з тим сучасний аналіз

наукової літератури, законодавчих актів свідчить, що такий варіант термінології залишився лише «експериментальним».

Зараз законодавчо закріпленого поняття про районну планіровку немає, хоча в науковій, навчально-методичній літературі і досі його зустрічаємо. Нагадаємо, що у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» використовується поняття «*планування і забудова територій*», що визначається як діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, яка передбачає широкий спектр видів діяльності з планування територій і містобудування (забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку територій, обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням, визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів, розроблення містобудівної та проектної документації, будівництво об'єктів і т.д.). Така деталізація з одного боку достатньо повно конкретизує всі можливі види діяльності в цій сфері, а з іншого – нівелює уявлення про планування територій перш за все як про процес регулювання використання територій, який полягає у створенні та впровадженні містобудівної документації, ухваленні та реалізації відповідних рішень (визначення згідно Закону України «Про планування і забудову територій», який нещодавно втратив чинність).

У Містобудівному кодексі Російської федерації (в редакції Федерального закону про внесення змін у містобудівний кодекс Російської Федерації й окремі законодавчі акти російської Федерації в частині питань планування територій від 20.03.2011 N 41-ФЗ) *планування територій* визначається як діяльність, спрямована на визначення в документах планування територій призначення територій виходячи із сукупності соціальних, економічних, екологічних і інших факторів з метою забезпечення стійкого розвитку територій, розвитку інженерної, транспортної й соціальної інфраструктур, забезпечення врахування інтересів громадян і їхніх об'єднань, Російської Федерації, суб'єктів Російської Федерації, муніципальних утворень. Додамо, що в тому ж законі затверджується, що підготовка документів планування територій здійснюється на підставі стратегій (програм) розвитку окремих галузей економіки, пріоритетних національних проектів,

міждержавних програм, програм соціально-економічного розвитку суб'єктів Російської Федерації, планів і програм комплексного соціально-економічного розвитку муніципальних утворень (при їх наявності) з урахуванням програм, прийнятих у встановленому порядку. Таке бачення місця планування територій скоріше за все є наслідком домінування традицій системи радянського планування територій.

3. Регіональне планування. Поняття про «*регіональне планування*» як про заходи щодо розробки і здійснення програм економічного і соціального розвитку окремих регіонів країни в межах загальної національної програми почало використовуватись відносно недавно і раніше було відоме переважно в зарубіжних країнах як аналог вітчизняного поняття «*планування територій*». Регіональне планування за рубежем представляло спочатку форму державного впливу в економіку з метою нівелювання регіональних диспропорцій і соціальних проблем розвитку, не було системним, всеохоплюючим і поширювалось лише на так звані проблемні регіони. В сучасному баченні (Білоконь Ю.М.) регіональне планування спрямоване на просторову (територіальну) організацію соціально-економічних процесів, які у своїй сукупності визначають якість життєдіяльності суспільства. Регіональне планування здійснюється в масштабах країн з їх особливостями, а також на міждержавному рівні. Головна мета регіонального планування – прискорення економічного і соціального розвитку в таких напрямках:

- використання адміністративних і законодавчих заходів економічного стимулювання територіального розвитку;
- пом'якшення регіональних диспропорцій і розвиток відсталих регіонів;
- планувальне регулювання процесу урбанізації та формування систем розселення;
- захист та ефективне освоєння національних природних і людських ресурсів.

Регіональне планування в сучасних умовах України слід розглядати як скоординовану взаємодію державних органів влади, закладів науково-проектної сфери, інституту інвесторів, населення та його різних організацій і об'єднань. Головне призначення такої діяльності - побороти соціально-економічні розбіжності у просторовому вимірі, передбачити та попередити екологічну небезпеку внаслідок кризових явищ в суспільстві.

4. Просторове планування. Багатоаспектні проблеми територіального розвитку, які позначились у минулому столітті, та різноманітні заходи щодо їх вирішення призвели до посилення значення та дієспроможності регіонального планування у всіх країнах світу. Так, з кінця ХХ ст. європейська спільнота впритул підійшла до розуміння необхідності планування територій як ефективного інструменту інтеграції на конкретних територіях не тільки місцевих, регіональних та загальнодержавних інтересів, а й різноманітних секторальних інтересів, обґрунтованого визначення перспектив їх збалансованого розвитку. Сучасний світ демонструє зростання ролі простору у суспільному розвитку, оскільки простір розглядається не просто як пасивне вмістилище різних видів діяльності, а як складна біо-соціо-економічна система, яка завдяки своїм диференційованим особливостям активно впливає на вибір рішень щодо напрямів та інтенсивності використання простору. Саме тому поряд з поняттям «регіональне планування» почало використовуватись поняття «*просторове планування*» і на сьогодні маємо «Європейську хартію регіонального/просторового планування» і «Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту», що рекомендовано Європейською конференцією міністрів, відповідальних за регіональне / просторове планування (до якої входить і Україна) покласти в основу національних заходів з регіонального планування і просторового розвитку. Додамо, що одне з перших загальноприйнятих визначень просторового планування походить від визначення, зафіксованого в уставі Хартії Європейського регіонального / просторового планування - European Regional / Spatial Planning Charter (так звана «Torremolinos Charter», прийнята в 1983 році у м. Торремолінос (Іспанія) Європейською конференцією міністрів, відповідальних за регіональне планування - СЕМАТ): «Регіональне / просторове планування є географічним виразом економічної, соціальної, культурної та екологічної політики суспільства. В той же час це – наукова дисципліна, адміністративна техніка і політика, розроблена в якості міждисциплінарного та комплексного підходу, спрямованого на збалансований регіональний розвиток і фізичну організацію простору відповідно до загальної стратегії».

5. Ландшафтне, розселенське, господарське планування. Природні ландшафти й об'єкти створюють людині й територіальній громаді в

цілому життєзабезпечуючі, середовищеформуючі властивості навколишнього середовища. Тому з 70-х років минулого сторіччя регіональні політика й планування здобували виражений екологічний характер. Його джерелами й базою стали, з одного боку, усе більш чітко усвідомлюваний суспільством екологічний імператив, а з іншого боку - традиції планування землекористування (англ. «Land use planning», нім. «Landnutzungsplanung»). Так, в останні роки ХХ ст. в російській і українській науковій літературі стало поширюватись поняття германського походження «ландшафтне планування», що представляє собою інструмент практичного облаштування й планування раціонального використання земельних угідь для масштабів картографування від 1:2 000 до 1:25 000. Відповідно до, *ландшафтне планування*:

- по-перше, це сукупність методичних інструментів, використовуваних для побудови такої просторової організації діяльності суспільства в конкретних ландшафтах, що забезпечувала б стійке природокористування й збереження основних функцій цих ландшафтів як системи підтримки життя;

- по-друге, це комунікативний процес, у який долучаються всі суб'єкти природоохоронної й господарської діяльності на території, що планується, і який забезпечує виявлення інтересів природокористувачів, проблем природокористування, вирішення конфліктів і розробку погодженого плану дій і заходів.

Зазначена вище термінологічна невизначеність понять, використовуваних в понятійно-концептуальному полі планування територій зумовила використання поняття «ландшафтне планування» як узагальнюючого та певною мірою підсумкового етапу планування територій. Основні результати співпраці по російсько-германському проекту ландшафтного планування були викладені у численних статтях, монографіях, посібниках, виступах на конференціях тощо. Разом з тим не можна не визнати справедливості критики, яка присутня в окремих сучасних наукових публікаціях з приводу перенесення германської моделі ландшафтного планування на російські реалії. Деякі дослідники (Ісаченко А.Г., 2008) досить категорично стверджують, що «...в целом ландшафтное планирование может быть охарактеризовано как преимущественно отраслевое по общему подходу и камерально-компилятивное – по методике».

Зауважимо, що поняття «ландшафтне планування» зараз часто використовується для означення узагальнюючого та певною мірою підсумкового етапу планування територій. Разом з тим необхідно пам'ятати, що ландшафтне планування визнане перш за все засобом екологічної організації території, а його базовою конструкцією особливо на макрорегіональному (адміністративна область) і мезорегіональному (адміністративний район) рівні є екологічний каркас території.

В цьому змісті ландшафтний план безумовно є досить корисним інструментом забезпечення стабільності розвитку території регіону, але він не дає можливостей в достатньо повному обсязі вирішити такі питання:

- планування ключової складової суспільної життєдіяльності – соціального каркасу регіону - «живого» економічного простору;
- планування рекреаційного і туристичного освоєння регіону як засобу реабілітації і консервації системи розселення депресивних районів;
- можливості трансформації регіональної мережі природно-заповідного фонду до середовищестабілізуючого природно-ландшафтного каркасу території;
- можливості легітимної операції регіональної діагностики території як однієї з базових процедур регіонального геопланування;
- надати можливості узгодити у рамках єдиної методики географічні, соціальні й соціологічні (біогеографічні) принципи геопланування.

Разом з тим необхідно акцентувати, що інструментарій ландшафтного планування і ландшафтні принципи організації в окремих випадках є найдоцільнішим способом раціональної територіальної організації регіону. Зауважимо, що *ландшафтне планування* поряд з *розселенським* (планування систем розселення), *господарським* (планування промислових об'єктів, комплексів, транспортних систем тощо) можна розглядати як окремі складові або «галузеві» види планування територій, що виконують певні завдання з територіальної організації окремих складових суспільно-просторового комплексу.

6. Землеустрій - сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та

раціональну організацію території адміністративно-територіальних утворень, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил (Закон України «Про землеустрій»). В цьому ж законі прописано, що стале землекористування - форма та відповідні до неї методи використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій. Призначення землеустрою визначається як:

- прогнозування, планування і організація раціонального використання та охорони земель на національному, регіональному, локальному і господарському рівнях;

- організація території сільськогосподарських підприємств, установ і організацій з метою створення просторових умов для еколого-економічної оптимізації використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, впровадження прогресивних форм організації управління землекористуванням, удосконалення структури і розміщення земельних угідь, посівних площ, системи сівозміни, сінокосо- і пасовищезміни;

- розробку і здійснення системи заходів із землеустрою для збереження природних ландшафтів, відновлення та підвищення родючості ґрунтів, рекультивациі порушених земель і землювання малопродуктивних угідь, захисту земель від ерозії, підтоплення, висушення, зсувів, вторинного засолення, закислення, заболочення, ущільнення, забруднення промисловими відходами та хімічними речовинами тощо, консервації деградованих і малопродуктивних земель, запобігання іншим негативним явищам.

7. *Проектування (територіальне, землеустрою, будівництва тощо)*. Треба відмітити, що за останні десятиліття трансформувалася зміст терміну «проектування». Раніше запитували: «проектування» чого? Це означало, що зверталась увага на специфіку об'єктів, які зумовлюють вибір методів проектування. Зараз став актуальним пошук універсальних методів проектування, однаково придатних для всіх об'єктів, які входять до складу «середовища» або «системи». Найбільш стійкими виявились традиційні методики проектування, що синтезують науку і мистецтво. *Проект* (згідно Закону України «Про архітектурну діяльність») - документація для будівництва об'єктів архітектури, що складається з креслень, графічних і текстових матеріалів, інженерних і

кошторисних розрахунків, які визначають містобудівні, об'ємно-планувальні, архітектурні, конструктивні, технічні та технологічні рішення, вартісні показники конкретного об'єкта архітектури, та відповідає вимогам державних стандартів, будівельних норм і правил. Окремо визначається поняття *проект землеустрою* (згідно Закону України «Про землеустрій») - сукупність нормативно-правових, економічних, технічних документів щодо обґрунтування заходів з використання та охорони земель, які передбачається здійснити протягом 5-10 і більше років.

Повертаючись до термінології і системи понять, використовуваних, коли мова йде про планування територій, наголосимо, що найбільш вдалим, на наш погляд, буде застосування терміну геопланування для узагальненого позначення планування територій, районів, регіонів. Такий вибір обґрунтуємо наступним:

1. Згадаємо, що саме географи підійшли до ідеї впорядкування та комплексного планування територій наприкінці XIX ст. У різні часи географи обслуговували різні запити й потреби суспільства, і в історичному ракурсі географія пройшла етапи трьох найбільших загальних парадигм – землеописової, землезнавчої та землевпорядної. Теоретико-методологічне та технологічне зростання географічної науки як провідну робочу парадигму географії висуває *концепцію планування територій* або *геопланувальну парадигму*, а практичні запити суспільства як актуальне й пріоритетне завдання покладають на географів планування територій на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від міжнародного й національного до регіонального й локального. Планування територій в сучасному світі ототожнюється з управлінням «змінною (перетворенням, впорядкуванням) середовища», тобто із суто географічним за змістом завданням зі створення раціонального культурного ландшафту.

2. Об'єкт і зміст наукової та практичної діяльності, що узагальнено об'єднують в поняття «планування територій», за своєю суттю відповідає об'єктно-предметній сутності географії. Алаєв Е.Б., незважаючи на міждисциплінарний характер планування територій, цілком обґрунтовано пропонує віднести його до географічних наук. Розмежовуючи терміни *географія* і *географічні науки*, він стверджує, що до географічних наук можна віднести всі науки, в яких географічний підхід і метод є основним або одним з провідних, і наголошує, що це

поняття значно ширше, ніж географія. Географи володіють теорією та методикою планування територій для потреб соціально-економічного розвитку, зокрема плануванням міст та систем розселення, розміщенням різних видів господарської діяльності, окремих виробництв і підприємств, формуванням мереж соціальної та виробничої інфраструктури, об'єктів природно-заповідного фонду. Ще радянські часи помітного розвитку набула так звана конструктивна географія, зокрема, у вигляді районної планіровки, започатковано Богорадом Д.І.

3. Памятаючи, що об'єктом будь-яких робіт в галузі містобудування, регіонального, районного планування, планування територій і проектування є *територія*, використання терміноелементу *гео* при утворенні терміну *геопланування* вказуватиме на змістовну сутність цього виду планування. До того ж це дасть можливість уникнути різнобою при використанні понять *регіональний*, *районний*, *територіальний*, *просторовий* і т.д. Хоча всі ці визначаючі слова вживаються як синоніми, насправді в глибоко розробленій системі географічних понять і термінів всі вони утворюють ієрархічно впорядковану систему, і тільки поняття район і регіон можуть вживатися синонімічно (зараз, як правило, поняття регіон частіше вживається щодо адміністративно оформлених територій.).

В такому контексті під *геоплануванням* ми розуміємо (рис. 9):

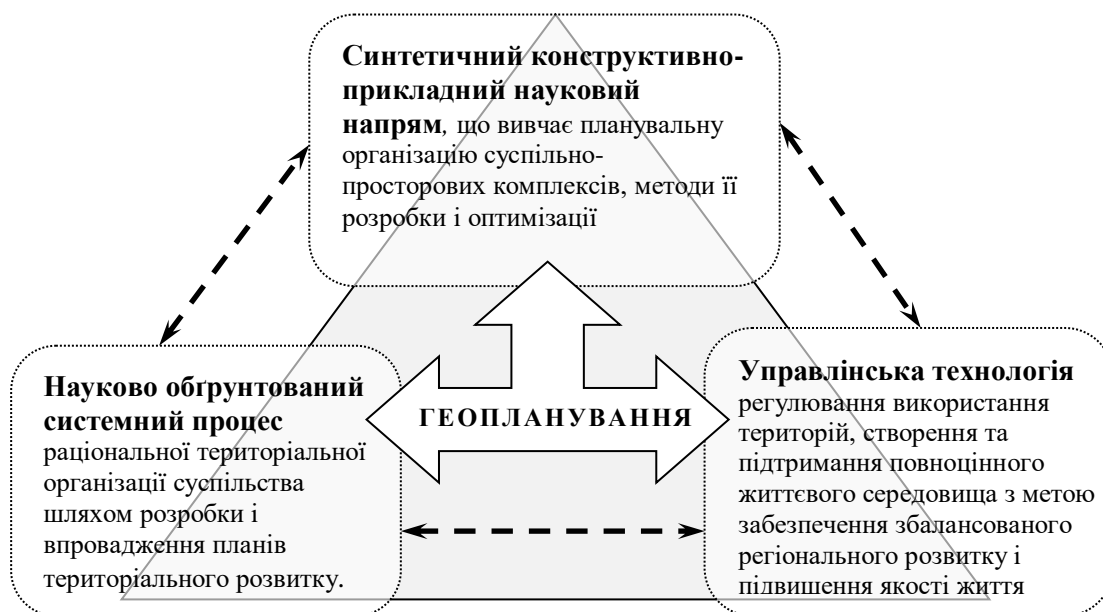

Рис. 9. Зміст геопланування.

- 1) *синтетичний конструктивно-прикладний науковий напрям*, що вивчає планувальну організацію суспільно-просторових комплексів, методи її розробки і оптимізації;
- 2) *науково обґрунтований системний процес* раціональної територіальної організації суспільства шляхом розробки і впровадження планів територіального розвитку.
- 3) *управлінську технологію* регулювання використання територій, створення та підтримання повноцінного життєвого середовища з метою забезпечення збалансованого регіонального розвитку і підвищення якості життя населення.

3.2. Планування території за рівнями організації та головними компонентами життєдіяльності суспільства.

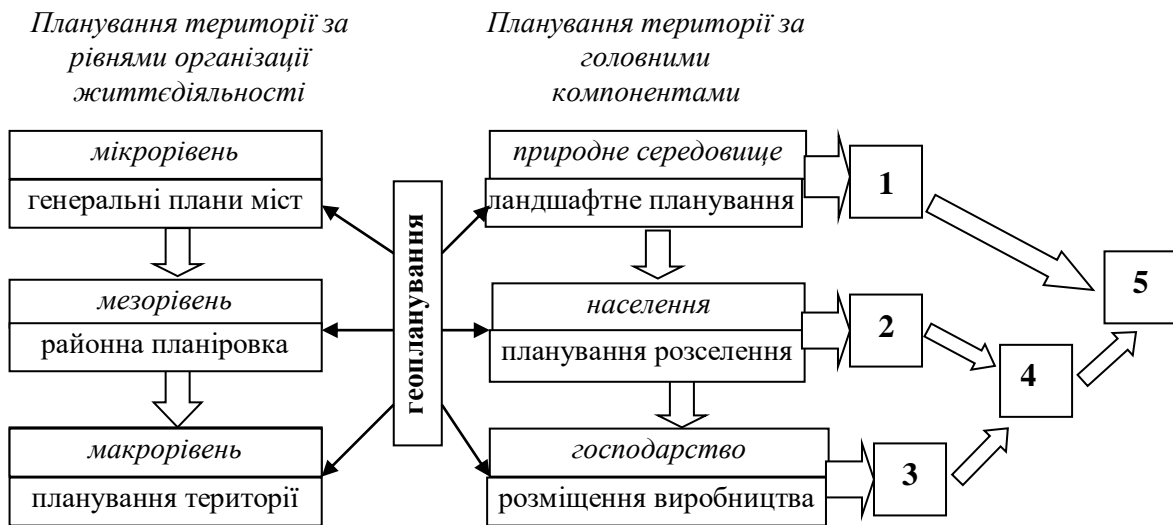
До різновидів геопланування можна віднести: розроблення генеральних планів міст (хоча звичайно, в цьому випадку планування території поєднано з певними містобудівельними концепціями та відповідними нормативами), районне планування (районні планіровки), територіальне планування, ландшафтне планування, регіональне планування, планування територій країн та регіонів. Всі зазначені різновиди геопланування зберігають свою певну методичну різноманітність. Разом з тим вони спираються на близькі, іноді дуже подібні методологічні принципи і засади, що дає змогу розробити єдину методологічну схему геопланування (планування територій, ландшафтного планування, територіального планування), яка пропонується для обговорення в наступних розділах.

На рисунку 10 представлена схема геопланування, на якій базове поняття «геопланування» співставлене з різними масштабами геопланувальних розробок та з плануванням території регіону за головними макрокомпонентами ландшафтної оболонки - природне середовище, населення, господарство.

Зауважимо, що концептуальні напрямки геопланування за головними складовими територіальної організації господарства:

- *геопланування природного середовища* за найбільш загальним підходом має на меті створення природного каркасу екологічної безпеки території; за існуючими напрямками планувальних розробок - це ландшафтне планування;

- планування розселення може бути назване *екістичним плануванням* (розселенським геоплануванням), що має на меті геопросторове впорядкування розселення населення;
- впорядкування господарської діяльності у контексті геопланувальних розробок – це *геопросторове розміщення господарства* (господарське геопланування).

- 1** формування природного каркасу екологічної безпеки території
- 2** екістичне геопланування
- 3** господарське геопланування
- 4** формування каркасу антропогенно - техногенних навантажень
- 5** обґрунтування планувальних рішень: поєднаний аналіз природного середовища – населення - господарства

Рис. 10 Напрямки планування території за рівнями організації життєдіяльності суспільства та за головними макрокомпонентами ландшафтної оболонки

Поряд із зазначеними покомпонентними геопланувальними розробками планування території регіону має на меті їх співставний аналіз та розроблення інтегральних геопланувальних картосхем. Такими є каркас антропогенно–техногенних навантажень території регіону (4), та карта (тематична серія карт) які обґрунтовують заключні геопланувальні рішення (5) методом поєднаного аналізу каркасів природної безпеки (1) та антропогенно – техногенних навантажень (4). Змістовна характеристика цих напрямків геопланувальних розробок показана далі.

Контрольні запитання та завдання

1. *Охарактеризуйте поняттєво-термінологічний апарат планування територій. Чому має місце термінологічний різнобіч у сучасних наукових джерелах? Які поняття, категорії та терміни зустрічаються в понятійно-концептуальному полі дослідження планування територій?*
2. *Покажіть місце архітектури і містобудування у плануванні територій регіонів. Якими є основні напрями містобудівної діяльності згідно сучасного законодавства в Україні?*
3. *Обґрунтуйте використання понять «регіональне планування» і «просторове планування». Охарактеризуйте основні положення «Європейської хартії регіонального / просторового планування» і «Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту».*
4. *Обґрунтуйте застосування терміну геопланування для узагальненого позначення планування територій, районів, регіонів.*
5. *Розкрийте сутність поняття «ландшафтне планування». Чому йому іноді надають роль узагальнюючого та певною мірою підсумкового етапу планування територій?*
7. *Охарактеризуйте складові планування території за рівнями організації життєдіяльності, за головними компонентами життєдіяльності суспільства.*

4.

МЕТОДИЧНІ ПИТАННЯ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ.

4.1. Загальні методологічні підходи і цільові настанови геопланування.

В сучасних умовах вимоги до методологічного і методичного обґрунтування будь-яких досліджень (теоретичного, прикладного характеру) постійно зростають. Можна стверджувати, що саме рівень розвитку методології та методики визначає розвиток конкретної науки та об'єктивність отриманих результатів досліджень.

Географами накопичено багатий досвід, розроблено методологію та теоретичні основи планування територій на макро-, мезо- та макрорівнях. На жаль, за сукупною дією факторів суб'єктивного та об'єктивного характерів, на сьогоднішній день це наукове надбання, в більшості випадків, є вченням для вузького кола географів-професіоналів, залишаючись, скоріше результатом «гри розуму», ніж суспільно-корисним конструктивним вмінням.

Теоретичні та практичні надбання, отримані за період розробки регіональних проектів у період 1950 - 1980-х рр., становлять важливий фундамент для здійснення сучасного планування. Більшість сучасних дослідників з питань планування територій, територіального менеджменту, ландшафтного планування, акцентують необхідність переходу до територіальних моделей вирішення геоекологічних проблем і завдань, пов'язаних за збереженням еколого-соціально-економічної рівноваги. Це вимагає перегляду теоретичної, методологічної та методичної бази регіонального планування.

В узагальненому варіанті, в процесі планування територій послідовно вирішуються такі завдання:

- 1) формулюються ідеї й концепції використання територій;
- 2) розробляються й зіставляються варіанти реалізації вибраної ідеї й концепції;
- 3) складаються просторові плани реалізації вибраного варіанта;
- 4) здійснюється спостереження й контроль на стадії реалізації вибраного просторового плану;

5)вносяться корективи, у первісний варіант плану, що враховують непередбачені обставини й нові фактори.

Структура планування території, що відповідає цим завданням, дана на рис.11.

Дана структура реалізується на всіх рівнях територіального планування, до яких відносяться рівень окремого домогосподарства, рівень локалітета, міста, регіону, країни й наддержавний рівень для міждержавних об'єднань (таких, наприклад, як Європейський Союз). У перспективі, світове співтовариство повинне перейти до глобального планування використання просторових ресурсів Землі, однак у цей час розходження між інтересами країн занадто великі, щоб таке планування могло бути реалізоване. Тому із шести перерахованих рівнів територіального планування найбільш розвинені й формалізовані ідеологія й методи рівня країни (держави).

1. Формулювання ідей і концепцій просторового розвитку

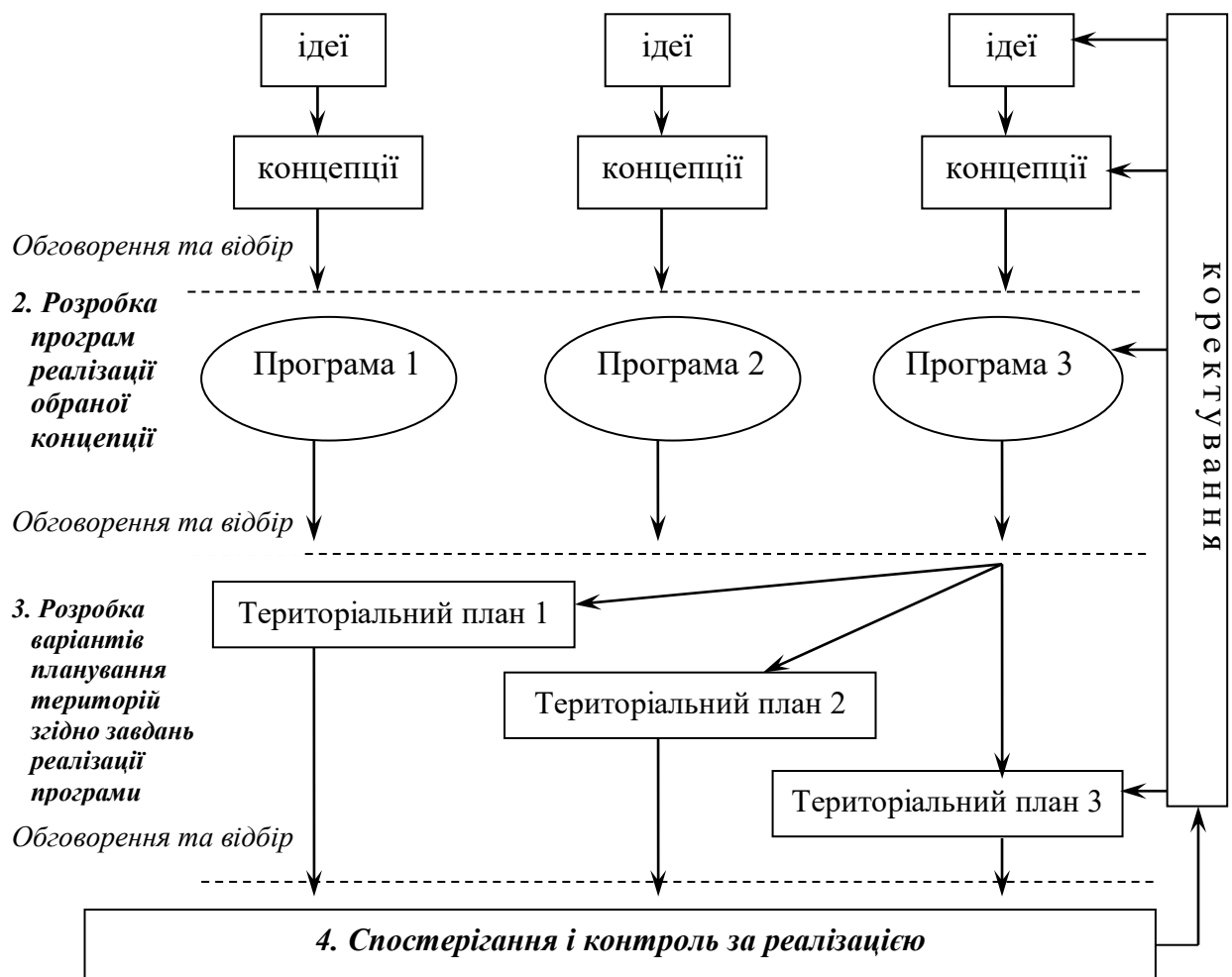

Рис. 11. Структура планування території (за Скопіним О.Ю., 2001)

Такий підхід до планування територій започатковано ще Д. І. Богородом у 60-ті рр. минулого сторіччя. Саме він вперше ввів термін «конструктивна географія району», що відбиває глибинну сутність цього специфічного виду науково-проектної діяльності, що спрямована на управління певними процесами регіонального розвитку, і сьогодні не втрачає своєї актуальності. Адже тепер планування територій в світі ототожнюється з управлінням «зміною (перетворенням) середовища», тобто із суто географічним за змістом завданням зі створення раціонального культурного ландшафту.

Акцентуємо, що географи підійшли до ідеї впорядкування та планування територій наприкінці XIX ст. В цей час стали очевидними соціально-екологічні та соціально-економічні негаразди недостатньо спланованих великих міст та їх приміських зон, міських агломерацій, промислових районів, курортних зон. Сформувався два напрями, які мали на меті розроблення проектів функціональної та планувальної організації великих міст та найбільш інтенсивно заселених і освоєних ареалів (як правило, промислових): перший назвали розробкою *генеральних планів міст*, другий – *районним плануванням* (більш точно – *районною планіровкою*). Ці роботи виконувались переважно у крупних картографічних масштабах.

У 1990-х роках визріла потреба *планування територій регіонів* у середніх та дрібних (оглядових) масштабах. Рада ЄС затвердила програму планування території Балтійського басейну з метою його екологічного захисту та оздоровлення. Невдовзі за урядовою постановою (2000 р.) була розроблена Генеральна схема планування території України, затверджена Законом України (2002 р.). Планування територій почали поширювати на регіони і окремі області.

Зрозуміло, що новий підхід до впорядкування географічного середовища різниться від попередніх не лише масштабами планувальних розробок. Він спирається на сучасні концепції територіальної організації суспільства, природних каркасів екологічної безпеки територій, систем розселення, територіальних систем виробничої та соціальної інфраструктури, територіальних систем виробництва та обслуговування, територіальних рекреаційних систем, якості життя населення. Зауважимо, що за сучасною методологією головна мета планування територій – підвищення якості життя населення. Розв'язання такої задачі методами планування території має

на увазі пошук найкращого просторового поєднання природи – населення – господарства на кожній ділянці території, а також у регіонах та країні в цілому. В узагальненому вигляді методологічні підходи та цільові настанови геопланування можна представити так (рис. 12).

При цьому *планувальне впорядкування природного середовища* орієнтоване на формування *природного каркасу екологічної безпеки території*, *планування розселення* – на просторову організацію населення з гарантованою екологічною безпекою та можливостями активної господарської діяльності, *розміщення виробництва* – на ефективне використання природно-ресурсного потенціалу території, трудових ресурсів та мінімізацію забруднення довкілля.

Рис. 12. Методологічні підходи і цільові настанови геопланування.

Пропонована схема має певною мірою постановочний і пошуковий характер, разом з тим вона дозволяє конкретизувати деякі необхідні методичні «кроки» безпосередньо здійснення планування.

Цільова настанова геопланування – перехід від моделей (карт) сучасного використання територій регіонів країни до проектних схем (карт) територіальної організації регіонів (країн). Робоча гіпотеза цих робіт така. Наявне використання територій формувалося у процесах їх зростаючого господарського освоєння, без належного планування, доволі невпорядковане, часом хаотичне. В умовах інтенсифікації природокористування у кожному регіоні зростає дефіцит територій для головних видів господарської діяльності, множаться конфліктні ситуації між різними видами природокористування, різко знижується економічна ефективність природокористування і господарської діяльності в цілому, зростають соціально-екологічні та природоохоронні проблеми.

Слід підкреслити, що наскрізним і стрижневим *методологічним принципом геопланування* виступає поєднаний і співставний геопросторовий аналіз населення і природи, населення і господарства, природи і господарства. При цьому просторовий аналіз таких відповідностей повинен бути двобічним: населення до природи і природа до населення і т.д. Такий підхід не може бути забезпечений лише поєднаним співставним аналізом тематичної серії покомпонентних карт. Для кожної пари генералізованих компонентів – «природа-населення», «природа-господарство», «населення-господарство» і т.д., а також для їх інтегрованих поєднань «природа-населення-господарство» необхідно розробляти принципово нові синтетичні карти, що представляють такі поєднання та відповідності. Пояснимо на прикладах. Сільське господарство потребує карт щодо просторової неоднорідності природних умов. Здавалося б, що аграріям достатньо повного пакету покомпонентних фізико-географічних карт, але практика підказала інший варіант. Вимоги і нормативи ведення землеробства були співставлені з двома головними компонентами – кліматом та ґрунтовим покривом, і в результаті з'явилися і утвердились синтетичні карти – *агрокліматична та агроґрунтова*. Співставлення агровиробничих нормативів з рельєфом стало основою для синтетичної карти *сільськогосподарських типів земель*. Нині в країні розробляється державний земельний кадастр, постала проблема кадастрового районування території країни. Здавалося

б, достатньо співставити і проаналізувати для цього серії карт природних умов – покомпонентних і вже відомих синтетичних (агрокліматичних та агрогрунтових). І знову необхідність більш високого синтезу: одні й ті ж самі природні умови у приміській зоні великого міста чи віддалені від нього будуть використовуватися по-різному, і *земельно-кадастрові* райони необхідно виділяти за територіальними поєднаннями природних умов, з одного боку, та соціально-економічних умов сільсько-господарського виробництва – з другого.

Саме цей принцип послідовного багаторівневого співставлення окремих компонентів та їх поєднань, побудови відповідних синтетичних оцінних карт, що показують територіальні розподіли різних відповідностей таких поєднань, визначає загальну тематичну спрямованість геопланування. І ще: недостатньо показати просторові поєднання та комбінації різних компонентів на синтетичних картах, необхідно такі комбінації систематизувати та типізувати. Необхідно для різних типів просторових поєднань природи-населення-господарства обґрунтувати свої регламенти природокористування та різних видів господарської діяльності, свої соціально-економічні та соціально-екологічні нормативи.

Геопланування регіону потребує глибокого розуміння його ролі і місця у господарському комплексі країни, особливостей структури його економіки, спеціалізації, пріоритетних проблем соціального та економічного розвитку. Для головних видів господарської діяльності будуть потрібні окремі карти їхньої територіальної організації з урахуванням напрямків і масштабів перспективного розвитку. Планування території повинно враховувати переваги пріоритетних виробництв, галузей і видів економічної діяльності. Впорядкування території планувальними методами повинно враховувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону. Для регіонів з великими містами та міськими агломераціями, скажімо, необхідно уважно розглядати планувальні проблеми їх передмість та приміських зон. Для приморських регіонів відповідно до приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господарства необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії.

Порівнюючи методичні розробки та проектні пропозиції в галузі планування територій регіонів різних типів, можна спостерігати

схожість професійних методів та прийомів. Серед загальних, найбільш поширених в практиці планування територій планувальних методів, слід звернути увагу на такі:

Зонування території. Воно використовується на першопочаткових етапах складання регіональних програм (виділення територій, які однорідні за одним фактором – щільності населення, транспортної доступності, доходам на душу населення тощо) або за групою факторів цільового призначення (наприклад, за рівнем розвитку або переважного використання територій). Зонування за рівнем економічного розвитку дозволяє застосовувати заходи державного стимулювання.

Метод потенціалів розвитку. Проблема підйому економіки відсталих районів викликає потребу у знанні умов регіонів країни, які визначають потенціали їхнього розвитку. Тому важливо їх порівнювати за факторами, які можуть бути враховані і використані при розробці програм розвитку (природні ресурси, населення, розвиток інфраструктури і т.д.). Цей метод потребує відбору факторів, що сприяють розвитку, і кількісних критеріїв їх оцінки.

Метод галузевих і регіональних пріоритетів полягає в тому, що на основі аналізу об'єктивних даних і за встановленими критеріями визначається черговість розвитку того чи іншого регіону країни. Тут необхідний аналіз всього багатоманіття факторів: природних, економічних і соціальних. В кожній країні можуть встановлюватись різні пріоритети розвитку.

Метод планувальної композиції. Розглянуті вище методи економічного регулювання територіального розвитку та планування територій широко використовуються впродовж довгого періоду в країнах з ринковою економікою. В країнах колишнього СРСР, поряд з розглянутими методами та засобами планового регулювання, набули наукове та практичне значення методичні розробки, які можна характеризувати як планувально-композиційні. В них найбільшою мірою проявляється архітектурна складова планування територій на рівні країни. Значення такого методичного напрямку не зменшується і в умовах переходу цих країн до ринкових відносин. Він пов'язаний з зонуванням і використовується для варіантного пошуку найбільш ефективного розподілу наявних ресурсів в межах країни або її регіонів.

Структурними елементами планувальної композиції можуть бути міські центри, урбанізовані зони, комунікаційні осі різного призначення та різні значні містобудівні об'єкти. Інваріантними елементами

планувальної структури частіше за все бувають багатозначні компоненти природнього ландшафту. Залежно від взаєморозміщення названих структурних елементів в межах окремих країн виникають різноманітні форми ситуаційної планувальної композиції. Так, наприклад, залежно від розмірів, конфігурації та взаємоположення основних елементів планувальної структури формуються такі композиції: централізована або децентралізована, багатоосьова або лінійна. На основі ситуаційних планувальних структур, шляхом просторового альтернативного моделювання, створюються перспективні (цільові) проектні композиції плану. Такі розробки, зокрема, мали місце в процесі планування території України.

Незважаючи на наявність достатньо розробленого методичного арсеналу містобудівної діяльності, затвердження вимог до містобудівної документації на державному та регіональному рівнях (згадаємо ДБН Б.1.1-13:2012 «Склад та зміст містобудівної документації на державному та регіональному рівнях»), методологія та методика комплексного планування територій регіонів залишається актуальною темою наукових пошуків та розробок.

Методична схема геопланування в авторському баченні (рис. 13) складена чотирма блоками. Додатковою пунктирною обводкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок.

Цільова настанова першого блоку – складання карти чи тематичної серії карт, що відображують сучасне використання території регіону. У «чистому вигляді» таких карт на даний час не існує. Для їх розроблення необхідно проаналізувати наявне природокористування в регіоні, систематизувати його на головні різновиди, встановити змістовні і технічні особливості їх картографування.

Для головних різновидів природокористування і відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя і конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності-несумісності відповідних різновидів природокористування та ін. Проблемні і конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах. Цей напрям тематичного картографування як такий в цілому ще не розроблений.

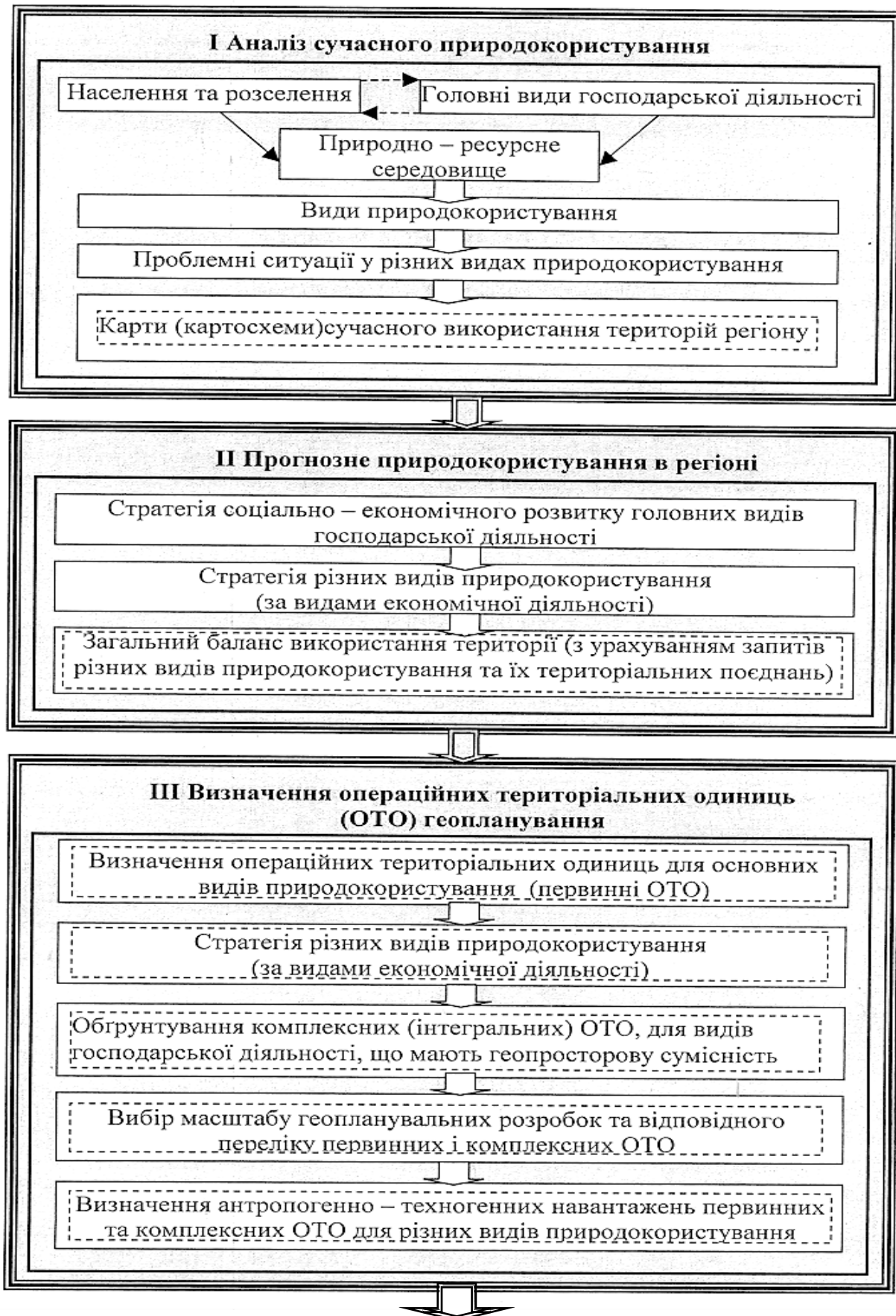

Рис. 13. Методична схема геопланування регіону

* Додатковою пунктирною обводкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають достатнього методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок

Для головних видів господарської діяльності будуть потрібні окремі карти їхньої територіальної організації з урахуванням напрямків і масштабів перспективного розвитку. Планування території повинно орієнтуватись на переваги пріоритетних виробництв, галузей і видів економічної діяльності. Впорядкування території планувальними методами повинно враховувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону. Для регіонів з великими містами та міськими агломераціями, скажімо, необхідно уважно розглядати планувальні проблеми їх передмість та приміських зон. Для приморських регіонів відповідно до приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господарства необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії.

Другий блок загальної методичної схеми геопланування має на меті обґрунтування природокористування та відповідних видів використання територій регіону на близьку перспективу. У складі цього блоку розроблення стратегій (проектів, програм, концепцій та ін.) соціально-

економічного розвитку регіонів. Цей напрям на даний час достатньо розроблений і є важливою складовою сучасної державної регіональної політики. Нагадаємо, що нині розроблені стратегії соціально-економічного розвитку країни та її регіонів на період до 2015 р. Потребує поглибленої методологічної та методичної розробки стратегія головних видів природокористування у регіоні співставно з пріоритетними видами економічної діяльності у проектних розробках. Ще більш складним є складання перспективного балансу територій (земель) регіону за пріоритетними видами економічної діяльності та відповідними напрямками природокористування. Подібні документи для регіонів не розроблялись взагалі. Офіційні баланси земель регіонів (областей) показують їх розподіл за видами земельних угідь і тільки. Для потреб геопланування необхідно показати прогностичний розподіл територій і земель саме за різними видами природокористування та відповідними видами їх господарського використання.

Існуючий облік земель за видами угідь і окремими категоріями земель не відповідає потребам геопланування. Зокрема, з'явилися нові категорії земель, що ще не увійшли до чинного обліку земель (землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні угіддя). По-друге, найбільш рубриковані за різновидами сільськогосподарські землі не розглядають окремо деградовані та малопродуктивні угіддя, не поділяють орні землі щодо їх використання за різною інтенсивністю.

Підкреслимо, що геопланування на регіональному рівні розглядає поділ території. Як правило, не за окремими видами її використання, а за їх певними просторовими поєднаннями та комбінаціями. Територіальний розподіл використання планувальних ділянок у регіональному масштабі показує вже не окремі види природокористування, а їх геопросторові комбінації, які потребують відповідної типізації та геоecологічної оцінки щодо більшої – меншої конфліктності таких комбінацій.

Стратегії соціально-економічного розвитку регіонів обґрунтовують пріоритетні галузі і види економічної діяльності. Для кожної галузі чи виду економічної діяльності у проектних розробках фігурують їх запити щодо необхідних земель і територій. Але в таких стратегіях відсутні зведені плани перспективного використання територій і земель регіону, які б інтегровано і взаємопов'язано розглядали запити різних галузей на території і знаходили б розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з

дефіцитом земель в умовах зростаючої конкуренції різних видів господарської діяльності.

У третьому блоці запропонованої методичної схеми розглянуто проблеми визначення операційних територіальних одиниць (ОТО) для картографування різних видів господарського використання територій. Необхідно встановити ОТО для основних видів природокористування. Ними можуть бути, зокрема, види земельних угідь, окремі категорії земель, населені пункти, транспортні мережі, інженерно-технічні системи і комплекси. Картографування використання територій регіонів у середніх, дрібних масштабах не може обмежитись так званими первинними ОТО, які показують якийсь один різновид використання територій. У багатьох випадках необхідно картографувати території та географічні об'єкти з полі функціональним господарським навантаженням, з поєднанням різних видів природокористування та господарської діяльності на одній ділянці. З'являється потреба у виділенні так званих комплексних ОТО, які інтегрують характерні поєднання тих чи інших видів природокористування.

Заключний четвертий блок загальної методичної схеми геопланування представлений геопланувальними картосхемами, що завершують проектні розробки природного середовища, з одного боку, і населення та господарства – з другого. Другим заключним документом повинна бути картосхема антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону, яка поєднує екістичне геопланування з господарським. Екістичний (розселенський) фактор – головна складова територіальної організації суспільства. З одного боку, картографування регіональних систем розселення має відповідне методологічне обґрунтування і значне поширення у географічних дослідженнях. З другого – поряд з традиційними характеристиками систем розселення у контексті геопланування території потрібна систематика регіональних і локальних систем розселення за видами природокористування та господарської діяльності, за узагальненими рівнями антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище.

Картосхеми техногенних навантажень на територію регіону показують рівні техногенного впливу на довкілля поселень, транспортних комунікацій, інженерно – техногенних систем, ареалів різного господарського використання - сільськогосподарських, лісогосподарських, гірничопромислових, рекреаційних.

Проблемними питаннями на даний час є класифікація і типізація міст та інших населених пунктів за їх техногенним навантаженням в залежності від людності та функціональних типів, території техногенного впливу поселень у вигляді їх промислових зон. Не розроблена систематика транспортних магістралей та комунікацій за рівнями техногенного впливу та зонами його поширення на прилеглі ділянки.

На особливу увагу у контексті геопланувальних розробок заслуговують так звані «гарячі ареали» та «гарячі точки» - ділянки й пункти, де рівні техногенного навантаження близькі до критичних чи перевищують їх. Картографування «гарячих ареалів» та «гарячих точок», зон їх техногенного впливу та відповідних санітарно - захисних зон практично не ведеться.

Загальна систематика господарського використання земель – селитебного, промислового, сільськогосподарського, лісогосподарського, водогосподарського, рекреаційного тощо – відома. Для потреб геопланування необхідна більш докладна класифікація видів використання територій та акваторій, яка б враховувала більшу – меншу інтенсивність господарської діяльності та відповідні рівні техногенних навантажень на середовище.

Поєднаний аналіз картосхем розселення регіону з відповідними антропогенними навантаженнями та карт господарського використання території з різними рівнями техногенних навантажень дозволяють побудувати інтегральну картосхему антропогенно–техногенних навантажень, яку ми називаємо каркасом антропогенно–техногенних навантажень на територію регіону.

Заключним етапом геопланування регіону є співставний аналіз всіх зазначених картосхем, а в найбільш узагальненому вигляді - природного каркасу екологічної безпеки регіону (регіональної екологічної мережі) та каркасу його антропогенно–техногенних навантажень. Головні питання, відповідь на які дає такий аналіз:

- забезпеченість регіону ділянками зі слабо порушеною біосферою (ядра екологічної мережі) та природними екологічними коридорами;
- загальний рівень антропогенно–техногенного навантаження території регіону та особливості його геопросторового розподілу;
- ступінь поляризованості ландшафту за взаємною віддаленістю та розмежуванням ділянок чистої природи – біосферних «вікон», та ареалів з максимальними антропогенно-техногенними навантаженнями;

- забезпечення поступових переходів від ділянок максимальних господарських навантажень до заповідних територій і навпаки методом ешелонування антропогенно–техногенних навантажень, тобто поступового їх збільшення чи зменшення;

- негативні впливи екологічних бар'єрів – головних транспортних магістралей та проблеми їх накладання на екологічну мережу;

- особливості геопросторового розподілу «гарячих ареалів» та «гарячих точок» у регіоні та проблеми мінімізації їх негативних впливів.

Завершує геопланувальні розробки схема (картосхема) планування території регіону. Таку картосхему розробляють методом співставного аналізу карт регіональної екомережі та антропогенно-техногенних навантажень. Змістовно ключовим завданням такого поєднаного аналізу є виявлення критичних невідповідностей між функціональною організацією природного середовища, з одного боку, та планованими варіантами його господарського використання – з другого.

4.2. Операційні територіальні одиниці геопланування.

Типологічний аналіз геопросторового поєднання різних видів природокористування.

Ключовим завданням геопланування регіонів є розробка *систематики видів використання території*. Для карти (чи серії карт) використання земель (територій і акваторій) регіону необхідно скласти легенду, яка б представила *операційні територіальні одиниці (ОТО)*, що підлягають тематичному картографуванню. На Генеральній схемі планування території України ОТО представлені *видами використання території*. Перехід від оглядового (дрібного) масштабу картографування до регіонального (середнього) потребує відповідного уточнення та доповнення номенклатури ОТО. Необхідно повною мірою показати всі головні види природокористування в регіоні. Необхідно також враховувати масштаб картографування (1:200 000) і вибирати ОТО відповідних форм і розмірів, які можуть бути показані на карті такого масштабу. Орієнтовно, мінімальний контур на карті становить 2x2 мм, що за масштабом відповідає 16 га території. Таким чином, ОТО повинні мати характерні ознаки природокористування певного виду, з одного боку, і мінімальні розміри від 10-20 га – з другого. Поряд з *ареальною (контурною)* формою ОТО можуть бути *точковими* (населені пункти,

окремі об'єкти), *лінійними* (транспортні магістралі та комунікації) і *мереживними* (поєднання реальних точкових, лінійних і ареальних форм).

Необхідно акцентувати ще один важливий момент: на даний час схеми планування територій однорівневі. Є потреба для геопланування регіонів розробляти багаторівневі схеми планування територій відповідно до ієрархічної багаторівневої організації життєдіяльності населення. На схемах геопланування регіонів необхідно розглядати базовий рівень *первинних ОТО* і рівень характерних *територіальних (акваторіальних) поєднань ОТО*, що відповідають мікро- та субрегіональним рівням типових видів природокористування та характерним комбінаціям ОТО. Нарешті, в географічних дослідженнях активно використовують *регіональні мережеві структури* природи (ландшафтні карти, екологічні мережі), транспортні мережі та ін.

Пропонуємо виділяти *три рівні геопланування регіону* (табл. 1): *базовий, комплексний, мережевий*.

Таблиця 1.

Рівні геопланування регіону.

Рівень	Набір ОТО та їх характеристика	Геопланувальні територіальні елементи, переважні масштаби їх застосування
<i>Базовий</i>	Первинні ОТО (з одним видом природокористування)	Геопланувальні ареали (від 1:200 000 і крупніше)
<i>Комплексний</i>	Комплексні ОТО (з поєднанням кількох видів природокористування)	Геопланувальні ділянки (від 1:300 000 і дрібніше)
<i>Мережевий</i>	Лінійно-мереживні ОТО (природні та соціально-економічні мережі)	Геопланувальні мережі (1:200 000 – 1:300 000, залежно від цільових настанов)

Ще один важливий методологічний принцип регіонального геопланування полягає в максимальному використанні наявної географічної інформації, і в першу чергу, тематичних серій карт. На даний час накопичений значний фактологічний матеріал у вигляді різноманітних тематичних карт та відповідних баз даних, практичне

використання яких лишається ще фрагментарним та епізодичним. Для кожного виду природокористування в регіоні необхідно підібрати відповідну серію карт і за їх допомогою встановити найбільш поширені види і форми господарського використання території, що надалі стануть ОТО геопланування.

Складною проблемою геопланування регіонів є врахування специфіки регіонального масштабу картографування. Спроба показати всі види природокористування на території регіону зустрічає чимало технічних труднощів. Навіть на карті 1:200 000 показати кілька десятків видів природокористування не просто. Слід шукати *типові просторові комбінації різних видів природокористування* на тих чи інших територіях і надалі розглядати такі ділянки як операційні територіальні одиниці (ОТО) геопланування другого рівня. І у змістовному аспекті більш логічно аналізувати територіальні поєднання певних видів і форм природокористування, оскільки саме вони представляють реальне антропогенно-техногенне навантаження на природне середовище. Наявні плани землекористування регіонів масштабу 1:200 000 не можуть слугувати картографічною основою геопланування, оскільки їхнє навантаження не відповідає видам природокористування. Кращий варіант – природно-географічна основа у вигляді середньомасштабної ландшафтної карти регіону.

Планування територій регіонів повинно враховувати *нові категорії земельного фонду*, які законодавчо встановлені у 1990-х роках, але ще не виділені на місцевості і не показані на планах землекористування. Йдеться про *землі водного фонду*, що мають п'ять різновидів, визначені Земельним і Водним кодексами України, а також про *землі екологічних мереж* – Всеєвропейської, національної та регіональних.

Під час геопланування регіону постає важливе завдання систематики видів природокористування. Це завдання може видаватися суто технічним: скласти перелік видів використання природних ресурсів у регіоні і все. Насправді ситуація значно складніша. Змінюються нормативи і регламенти природокористування, зокрема землекористування. Наприклад, у Земельному та Водному кодексах України виділені нові категорії земель - *землі водного фонду* (5 різновидів), які мають жорсткі регламенти щодо свого використання, з одного боку, і ще не встановлені на місцевості (в натурі) – з другого.

Трансформуються організаційно-економічні форми господарства, формуються нові види економічної діяльності, розробляються нові концепції природокористування та охорони природи.

Загальний перелік видів природокористування відомий. Його необхідно адаптувати до регіонального масштабу і до цільових настанов геопланування регіону. Необхідно також визначити форми територіального поширення різних видів природокористування в регіоні. На прикладі Одеського регіону номенклатура видів природокористування така:

I – *розселенське природокористування (розселення населення)*: Ia – міське; Ib – приміське (урбанізовані ареали); Ic – агломераційне; Id – сільське;

II – *рекреаційне природокористування*: IIa – точкове (курортне); IIb – ареальне (курортний район, місця масового відпочинку); IIв – зональне (курортно-рекреаційна зона);

III – *сільськогосподарське природокористування*: IIIa – землеробсько-інтенсивне; IIIб – землеробсько-екстенсивне; IIIв – зрошувано-землеробське; IIIг – пасовищне; IIIд – присадибне; IIIе – дачно-городницьке;

IV – *лісогосподарське природокористування*: IVa – лісопаркове (I лісогосподарська група); IV б – лісопромислове (II лісогосподарська група);

V – *водогосподарське природокористування*: Va – точкове; Vб – лінійне; Vв – ареальне (водосховища, озера, лимани та ін.);

VI – *промислове природокористування*: VIa – точкове; VIб – ареальне (індустріальні парки);

VII – *гірничопромислове природокористування*: VIIa – точкове; VIIб – куцове; VIIв- ареальне (гірничопромислові райони);

VIII – *транспортно-логістичне природокористування*: VIIIa – транспортні магістралі; VIIIб – комунікаційні мережі; VIIIв – залізничні вузли та товарні станції; VIIIг – морські та річкові порти; VIIIд – аеропорти;

IX – *оборонне-інфраструктурне природокористування*:

X – *біосферно-природоохоронне природокористування* Xa – природоохоронно - об'єктне; Xб – точкове («гарячі точки»); Xв – ареальне; Xг – мереживне; «гарячими точками» позначені господарські об'єкти з

критичним техногенним навантаженням: сміттєзвалища, полігони та захоронення відходів, склади мінеральних добрив і отрутохімікатів, тваринницькі комплекси і ферми, захоронення худоби, об'єкти інтенсивних забруднень повітря, води, ґрунту.

Для визначення видів *сільськогосподарського використання території* на регіональному рівні необхідно здійснити поєднаний аналіз середньомасштабних (1:200 000) карт регіону:

1) економічних сільськогосподарських, що показують зональну і районну спеціалізацію сільськогосподарського виробництва або ж райони поширення тих чи інших виробничих типів сільськогосподарських підприємств;

2) планів землекористування з основними видами сільськогосподарських угідь;

3) агроґрунтову карту регіону, а в разі наявності – кадастрову карту агровиробничих груп ґрунтів;

4) ландшафтну карту з основними типами місцевостей, а в разі її відсутності - карту рельєфу (геоморфологічну карту).

Сільськогосподарське природокористування на рівні регіону систематизоване за галузями – землеробське, овочівницьке, садівниче, виноградарське, тваринницьке (пасовищне). Додатково виділяють присадибне та дачно-городницьке сільськогосподарське використання земель. Виділення відповідних видів використання земель здійснюють за економічною картою та планом землекористування (за видами угідь).

Найбільш складне питання – диференціація земель землеробського використання в залежності від рівня інтенсивності землеробства. У крупних масштабах такі відмінності можна аналізувати за сівозмінами чи характерними ротаціями сільськогосподарських культур. У середньому масштабі на рівні регіону слід розрізняти зрошуване землеробство (у тому числі і овочівництво), а також землеробство більшої-меншої інтенсивності. Зрошувані землі звичайно показують на планах землекористування та економічних картах сільського господарства, а землі більшої-меншої інтенсивності землеробства можна прослідкувати за картами кадастрових агрогруп ґрунтів, ландшафтною чи геоморфологічною. Ділянки ріллі інтенсивного використання приурочені до агрогруп з високими балами бонітету, які, в свою чергу, прив'язані до місцевостей плакорних чи полого-хвилястих

вододілів. Екстенсивне використання ріллі характерне для схилів земель, зокрема для привододільних схилів, пологих і покатих схилів долин річок. Як бачимо, плани землекористування не дають змогу систематизувати ділянки ріллі за рівнем інтенсивності їх використання. Це завдання можна розв'язати лише за допомогою карт кадастрових (агрогрунтових), ландшафтних чи геоморфологічних. Потребують виокремлення як окремий вид сільськогосподарського використання малопродуктивні і деградовані землі. Окремий облік таких земель не ведеться. Не показують їх і на планах землекористування. Як правило, такі землі розміщені в межах долиної та яружно – балкової мережі – на спадистих і крутих схилах, на засолених заплавах і нижніх терасах. Вони представлені також ділянками зрошуваних земель, що зазнали вторинного засолення, підтоплення чи заболочування.

Перехід від видів природокористування до *операційних територіальних одиниць (ОТО) геопланування* і далі – до *просторових структур ОТО* є методологічним стрижнем геопланування регіонів (рис. 14). В окремих випадках ОТО можуть бути визначені безпосередньо на тих чи інших картах: населені пункти, транспортні магістралі, землі природно-заповідного фонду, лісові землі, водно-болотні угіддя та ін. В інших ситуаціях ОТО можуть бути встановлені методом накладання та поєднаного аналізу кількох компонентних карт. Наприклад, малопродуктивні сільськогосподарські землі можна виділити шляхом співставного аналізу карт земельних угідь (планів землекористування) та ландшафтних чи геоморфологічних карт. Ділянки орних земель, які розміщені на корінних схилах долин річок або на яружно-балкових місцевостях, і будуть малопродуктивними сільськогосподарськими угіддями. Окремі види використання територій ще не картографуються в принципі. Такими є приміські зони міст, деградовані сільськогосподарські землі та ін. Щоб представити їх як ОТО необхідно проводити спеціальне картографування або ж виділяти їх за експертними оцінками.

У блоці Б (рис. 14) представлені серії наявних карт (Б1) та тематичні напрямки, що потребують спеціального картографування (Б2), які надалі будуть використані як геоінформаційна основа для виділення ОТО.

Таким чином, перехід від видів природокористування до ОТО здійснюється за двома напрямками – через наявні карти та за допомогою спеціального картографування.

Згідно табл. 1 будемо розрізняти ОТО *первинні (елементарні)* та *комплексні*. *Первинні ОТО* являють собою території з одним видом природокористування, а *комплексні ОТО* – це території з певним поєднанням кількох видів природокористування. Перші будемо називати *геопланувальними ареалами*, другі - *геопланувальними ділянками*. Первинні ОТО можуть бути показані лише на картах крупного, частково-середнього масштабу (до 1:200 000), комплексні ОТО представляють на картах середніх і дрібних масштабів. Первинні ОТО мають коди за видами природокористування. Додатково вони згруповані за просторовими формами: ОТО точкові (В1), лінійні (В2), ареальні (В3), мереживні (В4).

Систематику *комплексних ОТО* регіона необхідно проводити на основі природно-географічних та соціально-економічних територіальних одиниць, в межах яких поєднані різні види природокористування та різні первинні ОТО. У нашому прикладі природними одиницями для виділення комплексних ОТО слугують типи ландшафтів – місцевості. В межах регіону поширені такі місцевості (типи ландшафтів):

- = вододільні хвилясті рівнини (П1);
- = пологосхилів вододільні рівнини (П2);
- = пологоспадисті корінні схили річкових долин (П3);
- = заплавно-терасові (П5);
- = надзаплавно-терасові (друга надзаплавна тераса) - (П3);
- = балково-яружна мережа (П4);
- = заплавні алювіальні (плавні) - (П6);
- = приморські терасові (П7);
- = приозерно-терасові (П8);
- = прилиманно-терасові (П9).

Соціально-економічні об'єкти, що за своїми розмірами відповідають масштабу картографування і на своїй території поєднують первинні ОТО різних видів, такі: міські агломерації (Е1); великі та середні міста з приміськими зонами (Е2); портово-промислові комплекси (Е3); курортно-рекреаційні райони (Е4). Відповідність між видами природокористування та комплексними ОТО показана в таблиці 2.

Таблиця 2

Співвідношення між видами природокористування та комплексними ОТО

Комплексні ОТО		Співпадання	Види природокористування
Природно - географічні	П ₁	епізодичне	Ia, IIa, Шд, Ше, IVa, Va, Vб, Vв, VIa, VIб, VIIa, VIIб, VIIIб, VIIIд, IX, Xa, Xб, Xв, Xг
		масове	Iг, IIIa, IIIв, VIIa, VIIв
	П ₂	епізодичне	Ia, Iг, IIa, Шд, Ше, IVa, Va, Vв, VIa, VIIa, VIIб, VIIIa, VIIIб, VIIIв, IX, Xa, Xб, Xв, Xг
		масове	IIIб
	П ₃	епізодичне	Ia, Iб, IIa, IIIв, Va, VIa, VIIa, VIIIв, Xa
		масове	Iг, IIIa, Шд, Ше VIIa, VIIIб, Xб
	П ₄	епізодичне	IVa, Va, VIIa, Xa, Xб
		масове	IIIг,
	П ₅	епізодичне	IVa, Va,
		масове	IIIг, Vв
	П ₆	епізодичне	IIa, IVa
		масове	IIб, IIв, Vв, VIIa, VIIIг, Xa, Xв, Xг
	П ₇	епізодичне	IIIa, IIIг, Vб, VIIa, VIIIб, VIIIв
		масове	Ia, Iб, Iв, Iг, IIa, IIб, IIв, Шд, Ше, IVa, VIIIг, VIIIд, IX, Xa, Xб, Xв, Xг
	П ₈	епізодичне	Ia, Iб, IIa, IIв, IIIв, Ше, IVa, Va, Vб, VIa, VIIa, VIIIб, Xa, Xв, Xг
		масове	Iг, IIб, IIIa, Шд, Vв, Xб
	П ₉	епізодичне	IIa, IIIб, IIIв, IIIг, IVa, Va, Vб, VIa, VIIa, VIIIб, VIIIв, IX, Xa, Xг
		масове	Ia, Iб, Iг, IIб, IIв, IIIa, Шд, IIIе, Vв, VIIIг, Xб
Соціально-географічні	Е ₁	епізодичне	IIa, IIб, IIв, VIa, VIIa, IX, Xa, Xг
		масове	Ia, Iб, Iв, Iг, IIIa, IIIв, Шд, Ше, IVa, Va, Vб, Vв, VIIa, VIIIб, VIIIв, VIIIг, VIIIд, Xб, Xв
	Е ₂	епізодичне	Iв, Iг, IIa, IIб, IIIa, IIIв, Шд, VIa, Va, Vб, VIa, VIIa, VIIIд, IX, Xa, Xг
		масове	Ia, Iб, IIIе, Vв, VIб, VIIa, VIIIб, VIIIв, VIIIг, Xб
	Е ₃	епізодичне	Iг, IIa, IIб, IIIa, IIIв, VIa, Vб, Vв, VIa, VIб, VIIa, VIIб, VIIIв, IX, Xa, Xв, Xг
		масове	Ia, Iб, Шд, Ше, Va, VIIa, VIIIб, Xб
	Е ₄	епізодичне	Ia, Iб, Iг, IIIa, IIIв, Шд, Ше, VIa, Va, Vб, Vв, VIIa, VIIIб, Xa, Xб
		масове	IIa, IIб, IIв, Xв, Xг

В географічних дослідженнях природокористування поширені *мереживні структури*, за допомогою яких представляють гідрографію території, транспортно-комунікаційну мережу, розселення населення, розміщення економічних центрів та ін. Для потреб геопланування, починаючи з 1990-х років, розробляють *екологічні мережі (екомережі)*, які представляють *природні каркаси екологічної безпеки території*. Соціально-економічну ситуацію за програмою геопланування регіону представляє середньомасштабна (1:200 000-1:300 000) *карта антропогенно-техногенних навантажень (АТН)* на територію. Методики складання карт регіональних екомереж та антропогенно-техногенних навантажень останніми роками вже розроблені. Відтак, поряд з первинними та комплексними ОТО для геопланування регіонів є потреба розробляти *інтегровані (цілісні) мереживні структури* головних природних та соціально-економічних елементів природокористування.

При цьому регіональний розподіл АТН можна показувати у двох варіантах: 1) у середньому масштабі (від 1:200 000 і крупніше) за ареалами первинних ОТО; 2) у більш дрібних масштабах (від 1:300 000) за ділянками, що відповідають комплексним ОТО.

Складною і недостатньо розробленою лишається проблема оцінки АТН для потреб планування територій регіонів. Справа в тому, що техногенні навантаження традиційно аналізують за видами економічної діяльності, галузями, видами виробництва, за окремими промисловими підприємствами чи господарствами. Для потреб геопланування необхідно трансформувати галузеві оцінки техногенного впливу в територіальні. Прийшов час якісно і кількісно характеризувати АТН за об'єктами геопланування регіону – точковими, лінійними, ареальними, мереживними. При цьому потрібні оцінки навантажень не лише за окремими видами природокористування, але й за їх просторовими поєднаннями.

На даний час відомі методики оцінки АТН окремих промислових підприємств, частково-промислових комплексів, та зон їх техногенного впливу. Відносно просто проаналізувати техногенний вплив «гарячих точок» (склади мінеральних добрив та отрутохімікатів, тваринницькі ферми й комплекси, сміттєзвалища та ін.). Більшість простих і комплексних ОТО планування територій відповідних методик оцінки АТН не мають. Серед них міста і сільські поселення. У величезному

потоці публікацій з урбоекології важко знайти розробки інтегрованих оцінок АТН міст в цілому та зон їх впливу. Для геопланування потрібна *систематика міст за рівнем АТН в залежності від їх людності та функціональних типів*. Така ж систематика необхідна і для всіх поселень взагалі. Зони впливу великих міст і міських агломерацій необхідно ешелонувати співставно із спаданням рівнів АТН.

Практично відсутня *систематика за техногенним впливом транспортних магістралей та інфраструктурних комунікацій*. На особливу увагу заслуговують транспортні коридори, що поєднують різні види транспорту, та головні магістралі, що мають великі зони техногенного впливу. І в цьому випадку магістралі необхідно групувати за видами комунікацій (чи їх комбінаціями), а також за обсягами вантажо- і пасажиропотоків, технічним станом та ін. Зони техногенного впливу транспортно-інфраструктурних магістралей теж необхідно ешелонувати співставно з більшим-меншим навантаженням.

Для сільськогосподарського природокористування актуальна проблема *систематики сільськогосподарських угідь, зокрема орних земель за рівнями інтенсивності їх використання*. У вітчизняній географії відома методика аналізу та картографування фактичного використання земель, розроблена свого часу А. М. Ракітніковим. За таким підходом орні землі регіону слід поділити на такі категорії: інтенсивного землеробства (1); екстенсивного землеробства (2); зрошуваного землеробства (3); деградовані та малопродуктивні (4). Додатково розглядають присадибні та дачно-городні землі.

Окремі види природокористування в регіоні потребують додаткових досліджень. Зокрема, необхідні дослідження земельного фонду регіону з врахуванням нових, законодавчо затверджених категорій земель – водного фонду, екологічних мереж та ін. Спеціальних досліджень потребує систематика фактичного використання земель у регіоні, зокрема, їх групування за рівнями інтенсивності землеробства та сільськогосподарського виробництва в цілому. Заключний етап аналізу АТН у схемах планування території регіону полягає в обґрунтуванні «укрупнених оцінок» техногенного впливу на довкілля для комплексних ОТО за просторовими поєднаннями та характерними комбінаціями різних видів і форм природокористування.

4.3. Дослідження території для потреб планування. Геопланувальне зонування. Проблеми оцінки території як інтегрованого геопросторового ресурсу.

Згідно ДБН Б.1.1-13:2012 «Склад та зміст містобудівної документації на державному та регіональному рівнях» комплексна оцінка території являє собою системний пофакторний аналіз із метою виявлення її особливостей і виділення різних за ступенем сприятливості зон для різних видів освоєння: містобудівного, рекреаційного, сільськогосподарського, а також визначення природоохоронних територій. У комплексній оцінці території аналізують наступні фактори:

- природні умови й ресурси - кліматичні, гідрологічні, інженерно-будівельні умови, лісові ресурси, корисні копалини;
- транспортна забезпеченість;
- еколого-гігієнічна обстановка;
- природні території, що підлягають особливій охороні;
- сільськогосподарські території.

Результатом оцінки є:

- виявлення властивостей території, що обмежують можливості її використання для всіх або окремих видів господарської діяльності;
- вишукування територіальних ресурсів для розвитку основних видів господарської діяльності;
- надання, по можливості, повних достовірних відомостей про територію, що дозволяють адміністративним органам оперативно приймати зважені й обґрунтовані рішення по всіх виникаючих планувальних питаннях.

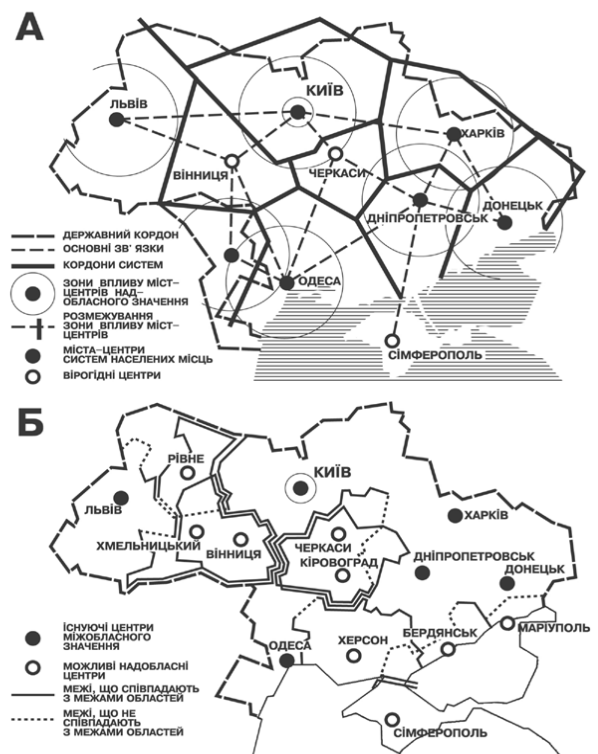
Обґрунтовуючи функціонально-територіальну геопланувальну композицію за характером розміщення елементів навколишнього середовища широко застосовують такі *види регіональних планувальних схем*: компактні (централізовані), розосереджені (децентралізовані), регулярні і нерегулярні. Класифікація регулярних планувальних схем можлива на основі їх подібності до геометричних фігур та їх комбінацій (лінійні, радіальні, радіально-кільцеві, сітчасті). За характером розвитку визначають статичні та динамічні планувальні схеми.

Класифікація планувальних схем регіональних структур є корисною для систематизації та порівняння варіантних рішень, для їх опису при морфологічному аналізі тенденцій територіального розвитку, яка, зокрема, демонструє процес поступового ускладнення планувальної форми.

1- ПЛАНУВАЛЬНІ РАЙОНИ РІЗНИХ ТИПІВ (А) ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗОНИ УКРАЇНИ - ОБ'ЄКТИ РЕГІОНАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ (Б);

2- РОЗМЕЖУВАННЯ ЗОН ВПЛИВУ НАЙБІЛЬШИХ МІСТ УКРАЇНИ З ВИЗНАЧЕННЯМ ДОДАТКОВИХ ЦЕНТРАЛЬНИХ МІСТ (А); ДОДАТКОВІ НАДОБЛАСНІ ЗОНИ З ВРАХУВАННЯМ ОБЛАСНИХ МЕЖ (Б);

3- ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ОЗНАКАМИ ПРОСТОРОВОГО ВПЛИВУ МІСТ (А) ТА ЇХ КОНЦЕНТРАЦІЇ (Б)

2
1 3

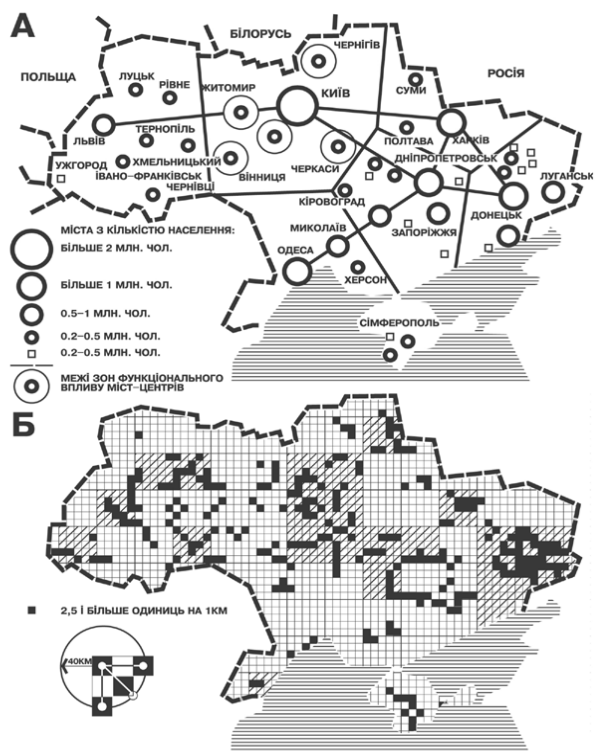
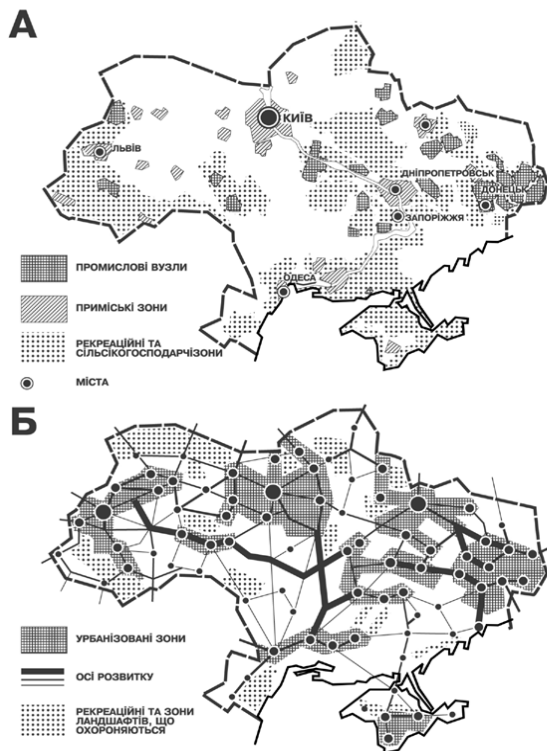

Рис. 15. Досвід планувального районування та визначення систем розселення на території України (Білоконь Ю. М., 2003).

На рис. 15. представлені варіанти планувальних схем (планувального районування) України, розроблених для потреб раціоналізації територіальної організації систем розселення.

Наголосимо, що першоосновою диференціації використання і планування території виступали завжди її властивості як інтегрального і унікального ресурсу. Перша і головна функція поняття «територія» - геопросторова прив'язка будь-яких географічних об'єктів і характеристик щодо їх локалізації, розміщення та територіальних поєднань (геокомплексів).

Незважаючи на фундаментальність цієї категорії поняття територіалізму (Walsh С., 2014) територіального управління порівняно недавно з'явилися на європейському порядку денному і часто використовуються відносно концепції територіальної згуртованості. На сьогоднішній день поняття було концептуально визначене в ході європейських політичних та наукових дискусій. Наголошується (Stead D., 2014) три специфічні особливості, які відрізняють територіальне управління від інших видів управління:

- територіальне управління аналізує територіальну динаміку, прогнозує її та пропонує засоби керування територіальними процесами;
- територіальне управління здійснює оцінку впливу територіальних умов і формування потенціалу розвитку місць;
- територіальне управління в рамках проведення адміністративної регіоналізації визначає межі політичного впливу.

У окремих дослідженнях (Walsh С., 2014; Camagni R., 2010) акцентується підвищена увага до ролі території і територіальності в контексті соціально-просторової взаємодії і прийняття просторових рішень. Зокрема відзначається, що в основі процесів планування територій і пошуку стратегій територіального управління закладені просторові уявлення суб'єктів державної політики, які відображають встановлені політико-адміністративні традиції і територіальні кордони. Останнім часом в економічній науці також розробляється поняття територіального капіталу (Giffinger R., 2008). Концепція територіального капіталу передбачає, що однакові інвестиції в різних регіонах приведуть до різних результатів, як на міському рівні, так і на рівні держави. Конкурентоспроможність, досягнута завдяки особливостям території, ефективності інфраструктури і послуг, приносить користь всій місцевій економіці. Територіальний капітал зумовлює можливість і величину отримання доходу на одиницю

інвестицій, отже, впливає на конкурентоспроможність місця за допомогою залучення інвестицій і кваліфікованих працівників. Так, наприклад, у число основних чинників, що формують матеріальні активи територіального капіталу міста, дослідники включають просторове розташування та організацію міста, економічні показники підприємств, економічну структуру, кліматичні умови та природні ресурси, людський капітал, інфраструктуру та містобудівні умови. Нематеріальні активи характеризуються як специфічний соціальний капітал, що дозволяє реалізувати конкурентну стратегію розвитку міста, включаючи взаємодію влади, бізнесу і суспільства, соціо-культурні моделі конкуренції та бізнесу, а також соціальні мережі взаємодій, механізми перетікання знань в інноваційному кластері (Аношкин П.А., 2012).

Отже, фактично територіальний капітал визначається (Giffinger R., 2008; Perussa G., 2014) як система територіальних фондів економічного, культурного, соціального та екологічного характеру, що забезпечує потенціал розвитку місць. Сутність цієї концепції полягає у визнанні можливих взаємодій між факторами різної природи. Дуже мало досліджень були свого часу зосереджені на емпіричній перевірці зв'язку між територіальним капіталом та економічним зростанням, але в європейських країнах є досвід (Perussa G., 2014) аналізу такого впливу, який вказує на провідну роль деяких ендогенних факторів (властивостей території) у поясненні диференціації регіональних моделей зростання. Матеріали дослідження «*Kleinräumige Wirtschaftsentwicklung im dicht genutzten Stadtgebiet von Wien*», які представляють результати аналізу впливу 15 територіальних умов конкретних територіальних одиниць на розвиток галузей економіки, доводять, що підприємства та організації різних галузей пред'являють диференційовані вимоги до території. При цьому одні й ті ж територіальні умови можуть стимулювати розвиток конкретних галузей економіки і гальмувати розвиток інших галузей. Наприклад, існують галузі та сектори економіки, які не можуть ефективно розвиватися на інтенсивно використовуваних територіях (Giffinger R. 2004).

В географічних дослідженнях території присутні численні та різноманітні характеристики, головними серед яких є: географічне положення або місце (місцеположення), ресурсний потенціал території, її розмір (величина, площа), а також рівень господарського освоєння території.

Вважаємо, що можна виділити такі специфічні суспільно-географічні характеристики і особливості використання території як ресурсу:

1) У методологічному аспекті – територія є геопросторовим базисом життєдіяльності людей. Вона містить і зосереджує на кожній конкретній ділянці всі компоненти природного середовища та їх типові просторові поєднання – природні комплекси (ландшафти).

2) Територія – не тільки місце локалізації всіх різновидів природних ресурсів, включаючи земельні ресурси, але і простір для розселення населення та розміщення будь-яких видів господарської діяльності людей.

3) Будь-яка компонентно-галузева характеристика середовища (природно-ресурсна, соціально-демографічна, виробнича) просторово координована – має свою обов'язкову прив'язку до певної території, до конкретних місць, місцеположень, ареалів.

4) Оцінку території визначає наявність чотирьох головних характеристик цих унікальних і своєрідних ресурсів (Топчієв О., 2010): ресурсного потенціалу місця (місцеположення) території; потенціалу природних (землі) та соціально – економічних ресурсів території; потенціалу ємкості території для розселення і головних видів економічної діяльності; потенціалу ємкості території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності землекористування.

5) Характеристики територіальних ресурсів можуть бути розроблені й використані тільки співставно з їх просторовим розміщенням та територіальною прив'язкою: поза територією вони не існують.

6) Реальне використання територіальних ресурсів є «багатошаровим»: територіальна сумісність лише окремих видів природокористування є конфліктною і навіть взаємовиключною, але більшість видів природокористування є сумісними тією чи іншою мірою.

Всі зазначені особливості на даний час широко застосовуються в географічних дослідженнях. Звичайно ж, питання створення кадастру територіальних ресурсів на загальнодержавному, законодавчо оформленому рівні в Україні тільки поставлене (Топчієв О., 2010; Мальчикова Д., 2012). Функціонує повноцінно лише державний земельний кадастр, хоча і з цілою низкою проблемних питань (Мальчикова Д., 2005): фактично він створювався за радянською

методологією економічної оцінки земель, досі розробляється і наповнюється даними автоматизована система ведення державного земельного кадастру, формується ринок земель тощо. Разом з тим, складові кадастрової оцінки територій при належному методологічному і методичному обґрунтуванні доцільно використовувати при геопланувальному аналізі території і обґрунтуванні планувальної організації регіону. В такому випадку територіальні громади матимуть змогу оперувати не тільки кількісною і якісною оцінкою земельних ресурсів, але і оцінками інтегрального потенціалу території як найбільш потужного інтегрального ресурсу розвитку. На рис. 16 представлена загальна методологічна схема аналізу території як складної організованої системи ресурсів та властивостей для потреб планування територій регіонів. Саме таке бачення структури суспільно-просторових комплексів найбільшою мірою відповідає, на наш погляд, змісту і завданням геопланування.

Окремо постає проблема аналізу наявного природокористування в регіоні, оскільки тематичних серій карт, що відображують сучасне використання територій регіонів не існує. Для їх розроблення необхідно проаналізувати, систематизувати його на головні різновиди, встановити змістовні і технічні особливості їх картографування. Для головних різновидів природокористування і відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя і конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності-несумісності відповідних різновидів природокористування та ін.. Проблемні і конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах, але зазначимо, що цей напрям тематичного картографування як такий в цілому ще не розроблений.

Наголосимо, що «сусідство» певних видів природокористування є конфліктним і навіть взаємовиключним, але більшість видів природокористування є сумісними тією чи іншою мірою. В результаті аналізу фактологічних матеріалів дослідження, узагальнення літературного, статистичного матеріалу нами зроблено спробу оцінити конфліктність, територіальну сумісність-несумісність різних видів природокористування за допомогою створення матриці конфліктних ситуацій, яка відображена на рис. 17.

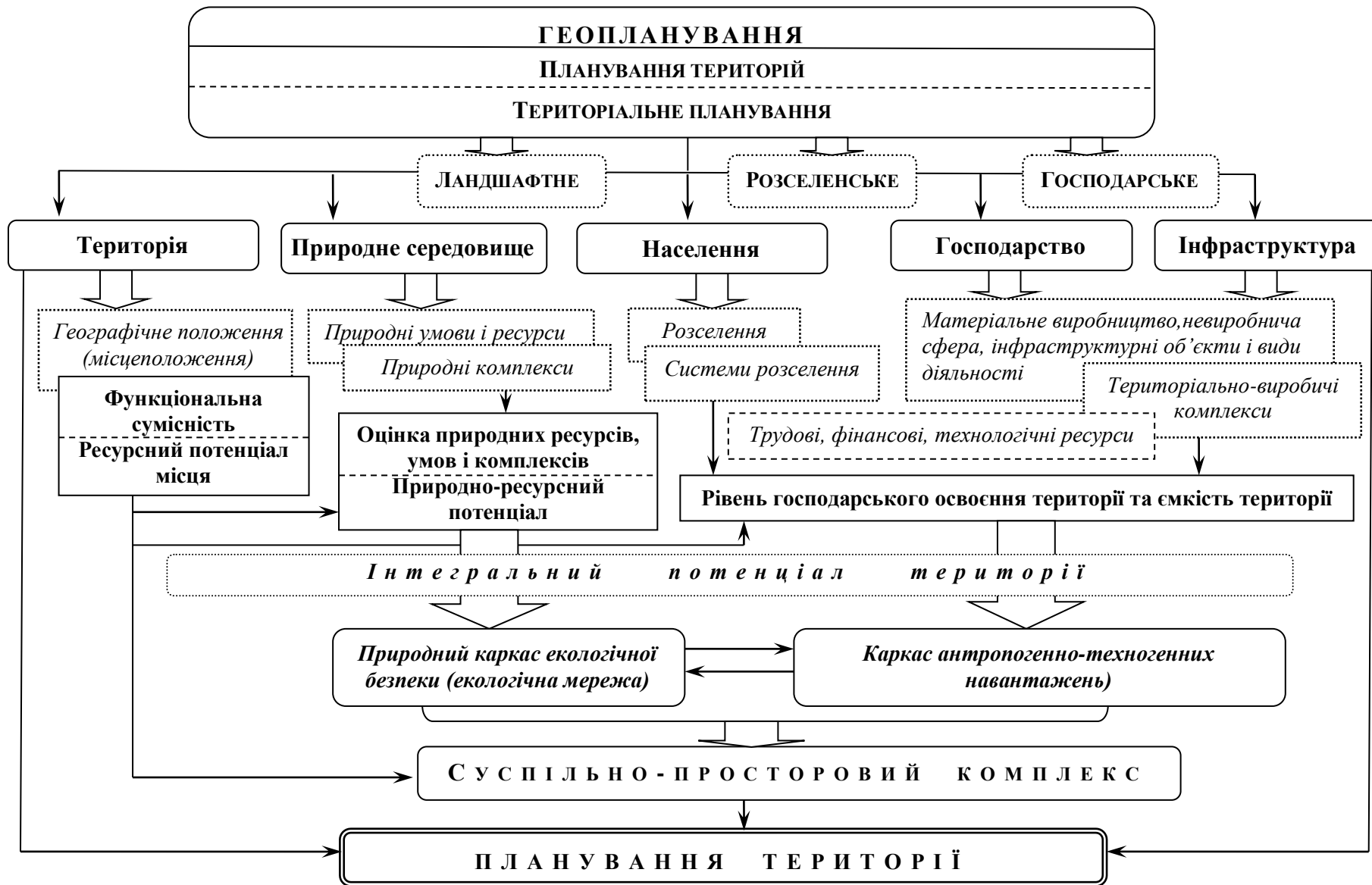

Рис. 16. Суспільно-географічний підхід бачення території для потреб геопланування.

Види природокористування (узагальнено)	Умовні позначення:		відсутність або незначні конфлікти, повна територіальна сумісність	конфлікти помірному характеру, обмежена сумісність	серйозні конфлікти, часткова сумісність	дуже серйозні конфлікти або взаємовиключення ресурсо-користування
	розселенське	рекреаційне				
розселенське						
рекреаційне						
сільськогосподарське (I)						
сільськогосподарське (II)						
меліоративне						
водогосподарське						
лісгосподарське						
промислове						
гірничопромислове						
транспортно-логістичне						
інфраструктурне						
біосферо-природоохоронне						

Рис. 17. Конфліктні ситуації і територіальна сумісність-несумісність відповідних різновидів природокористування.

Узагальнена номенклатура (на прикладі Херсонського регіону) виділених для співставного аналізу видів природокористування така:

- 1) *розселенське природокористування* – включає міське (в тому числі приміське і агломераційне) і сільське розселення;
- 2) *рекреаційне природокористування* – точкове (окремі курортні об'єкти), ареальне (курортний район, місця масового відпочинку), зональне (курортно-рекреаційна зона) природокористування під час рекреаційної діяльності;
- 3) *сільськогосподарське природокористування* – поділяємо з точки зору можливостей поєднання з іншими типами природо-

користування на 2 підтипи: I – землеробське з інтенсивним перетворенням ландшафтів (орне землеробство, в тому числі зрошуване, овочівництво, садівництво, виноградарство); II – землеробське з частковим збереженням природних систем (луки, сіножаті, пасовища);

4) *меліоративне природокористування* – виникає під час впровадження меліоративних робіт тривалої дії – зрошування чи осушення (наприклад, будівництва ставків, каналів, дренажних систем);

5) *водогосподарське природокористування* – точкове, лінійне, ареальне (водосховища, озера, лимани та ін.);

6) *лісогосподарське природокористування* – лісопаркове та лісопромислове;

7) *промислове природокористування* – точкове (на рівні окремих підприємств) та ареальне (індустріальні парки);

8) *гірничопромислове природокористування* – виникає під час видобування мінеральної сировини відкритим чи закритим способом;

9) *транспортно-логістичне природокористування* – транспортні магістралі, комунікаційні мережі, залізничні вузли та товарні станції, морські та річкові порти, аеропорти;

10) *інфраструктурне природокористування*;

11) *біосферо-природоохоронне природокористування* – природоохоронно-об'єктне, ареальне, мереживне.

Матриця показує, що в цілому сумісними повністю або з незначними обмеженнями є 66% поєднань, а дійсно конфліктні ситуації, за яких фактично виключається поєднання різних видів природокористування, ймовірно можуть виникнути в 20% варіацій поєднання. Зауважимо при цьому, що у матриці не була врахована наявність так званих «гарячих точок» антропогенно-техногенного навантаження - об'єктів з критичним техногенним навантаженням: сміттєзвалищ, полігонів та місць захоронення відходів, складів мінеральних добрив і отрутохімікатів, інтенсивних тваринницьких комплексів і ферм, місць захоронення худоби, об'єктів інтенсивного забруднення повітря, води, ґрунту.

Відзначимо, що вибір поєднання видів природокористування оптимальної моделі геопланувальної організації простору регіону в цілому неможливий, на нашу думку, без врахування зазначених особливостей конфліктності або взаємовиключення окремих видів господарської діяльності та ресурсокористування. Зауважимо також, що

запропонований підхід має стати основою комплексного територіального управління та планування територій регіонів.

Для головних видів господарської діяльності потрібні окремі карти їхньої територіальної організації з урахуванням напрямків і масштабів перспективного розвитку. Планування території повинно орієнтуватись на переваги пріоритетних виробництв, галузей і видів економічної діяльності. Впорядкування території планувальними методами повинно враховувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону. Для регіонів з великими містами та міськими агломераціями, скажімо, необхідно уважно розглядати планувальні проблеми їх передмість та приміських зон. Для приморських регіонів відповідно до приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господарства необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії.

Проведене теоретичне узагальнення і розробка основних положень аналізу території для потреб геопланування дозволяє акцентувати:

1. Обґрунтування оптимальної моделі геопланувальної організації простору та відповідних видів використання територій регіону на близьку перспективу передбачає розроблення нових стратегій (проектів, програм, концепцій та ін.) соціально-економічного розвитку регіонів в рамках сучасної державної регіональної політики.

2. Потребує поглибленої методологічної та методичної розробки стратегія головних видів природокористування у регіоні співставно з пріоритетними видами економічної діяльності у проектних розробках. При цьому основним завданням має стати складання перспективного балансу територій (земель) регіону за пріоритетними видами економічної діяльності та відповідними напрямками природокористування. Для потреб геопланування необхідно показати прогностичний розподіл територій і земель саме за різними видами природокористування та відповідними видами їх господарського використання, територіальною сумісністю-конфліктністю поєднань різновидів природокористування.

3. На регіональному рівні для потреб геопланування та ефективного територіального управління необхідно розглядати поділ території не за окремими видами її використання, а за їх певними просторовими поєднаннями та комбінаціями. Територіальний розподіл використання планувальних ділянок у регіональному масштабі має показати вже не

окремі види природокористування, а їх геопросторові комбінації, які необхідно типізувати та провести геоecологічну оцінку щодо більшої – меншої конфліктності таких комбінацій.

4. Існуючий облік земель в Україні за видами угідь і окремими категоріями земель не відповідає потребам геопланування. Зокрема, з'явилися нові категорії земель, що ще не увійшли до чинного обліку земель (землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні угіддя). По-друге, найбільш рубриковані за різновидами сільськогосподарські землі не розглядають окремо деградовані та малопродуктивні угіддя, не поділяють орні землі щодо їх використання за різною інтенсивністю.

5. Стратегії соціально-економічного розвитку регіонів обґрунтовують пріоритетні галузі і види економічної діяльності. Для кожної галузі чи виду економічної діяльності у проектних розробках фігурують їх запити щодо необхідних земель і територій. Але в таких стратегіях відсутні зведені плани перспективного використання територій і земель регіону, які б інтегровано і взаємопов'язано розглядали запити різних галузей на території і знаходили б розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з дефіцитом земель в умовах зростаючої конкуренції різних видів господарської діяльності.

4.4. Механізми охорони довкілля та формування каркасу екологічної безпеки в схемах планування території.

Можна стверджувати, що національна політика в галузі охорони навколишнього природного середовища та просторового розвитку відповідає загальноєвропейській політиці. В цілому ця політика спрямована на запобігання, обмеження та регулювання негативного впливу антропогенної діяльності на стан і якість навколишнього середовища. Положення відповідних національних стратегічних, законодавчих та програмних документів співпадають по духу з Керівними принципами збалансованого просторового розвитку Європейського континенту, в яких визначено: «Необхідно запобігати виникненню екологічних проблем, спричинених неадекватною координацією галузевих програм, а також рішень, що ухвалюються на місцевому рівні. В цьому відношенні просторове планування має сприяти запобіганню або обмеженню різноманітних збитків, заподіяних навколишньому середовищу, наприклад, сприяти запровадженню

найменш шкідливих для навколишнього середовища методів господарювання в лісовому та сільському господарстві, екологічно безпечних транспортних і енергетичних систем, відродженню депресивних міських територій та оздоровленню їхніх околиць, запобіганню промислових аварій, відродженню територій, що постраждали внаслідок промислового забруднення або військових дій у минулому, а також підтримкою проживання населення за офіційними межами міст».

Законодавство України передбачає, а на практиці застосовуються наступні інструменти і механізми охорони довкілля, які необхідно враховувати при плануванні територій:

1) застосування екологічної експертизи, оцінки впливу на навколишнє середовище проектів і планованої діяльності та запровадження стратегічної екологічної оцінки секторальних та регіональних планів і програм. Здійснення державної, громадської та інших видів екологічної експертизи для забезпечення екологічної безпеки під час розміщення, проектування і будівництва нових і реконструкції діючих підприємств, споруд та інших об'єктів, що впливають чи можуть впливати на стан навколишнього природного середовища є обов'язковим;

2) врахування вимог на обмеження та заборону певних видів діяльності на територіях природно-заповідного фонду, захисних і охоронних зон;

3) врахування вимог щодо збереження природних територій і об'єктів, які:

а) представляють еталонні екосистеми;

б) є середовищами існування видів, що зникають чи перебувають під загрозою зникнення;

в) є цінними з точки зору біопродуктивності та відтворення біологічного різноманіття.

4) здійснення державного, громадського контролю та прокурорського нагляду за дотриманням природоохоронного законодавства.

5) дотримання екологічних вимог при плануванні використання природних ресурсів, зокрема, планування заходів щодо відтворення відновних природних ресурсів, запобігання їх виснаженню та

запобігання негативному впливу на стан навколишнього природного середовища.

б) дотримання екологічних стандартів і нормативів, а також екологічних вимог до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію та експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів.

7) делегування повноважень прийняття рішень і відповідальності за них на місцевий рівень. Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 59), зокрема, вказує: «Планіровка, розміщення, забудова і розвиток населених пунктів здійснюються за рішенням місцевих рад з урахуванням екологічної ємкості територій, додержанням вимог охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки».

8) заохочення застосування кращих наявних технологій і кращих екологічних практик, зокрема, ресурсозберігаючих та енергоефективних технологій.

Крім названих, є низка інших передбачених законом інструментів і механізмів охорони довкілля (плата за забруднення довкілля і використання ресурсів, санкції за порушення екологічних нормативів та природоохоронного законодавства, ліцензування і дозволи на певні види діяльності та ін.), але вони є суттєвими не стільки на етапах планування, стільки на етапах господарської діяльності.

Безумовним пріоритетом нової стратегії планування територій нині виступає формування природних каркасів екологічної безпеки країни та її регіонів у формі національної та регіональних екологічних мереж (екомереж). Розбудова екомережі як обов'язкового елементу раціональної територіальної організації суспільства дозволяє певною мірою нівелювати дисбаланси між розвитком економіки і екологічно безпечним природокористуванням. Законодавче визначення основних теоретичних, методологічних, методичних питань формування екомереж різних рівнів дозволяє обґрунтовано розробляти регіональні програми і схеми формування екомережі, і така робота вже активно проводиться. Зрозуміло, що на регіональному рівні на початковому етапі подібних досліджень необхідно певним чином інвентаризувати просторові ресурси, що потенційно можуть використовуватись для розбудови екомережі, визначити регіональну специфіку формування

елементів екомережі тощо. Виконання таких завдань в контексті комплексного планування територій регіонів є важливим напрямком діяльності сучасних суспільних географів.

Розробка ідей обґрунтування, створення та дослідження сучасного стану ландшафтного різноманіття окремих елементів екологічної мережі розпочата ще у 1990-х рр.. Фундаментальним аспектам формування і розвитку екомереж присвячені праці Ю.Р.Шеляг-Сосонка (1999), П.Г.Шищенка, М.Д.Гродзинського (2001), В.А.Барановського (2001), Т.Л.Андрієнко (1991), С.М.Стойка (1995, 2004), К.М.Ситника (1995), М.А.Голубця (1997). Вагомий внесок в розробку концептуальних основ екомереж в руслі міжнародної стратегії узгодженого розвитку, обґрунтування географічних аспектів їх формування Л.Г.Руденка (1999, 2001), І.О.Горленко (2001), Н.Р.Малишевої, В.І.Олещенка (2001), В.М.Пашенка (2000), Топчієва О.Г. (1993 - 2007). Цікавим і корисним є досвід конструктивно-географічного дослідження формування і розвитку регіональної екологічної мережі Царика П.Л.

Певний досвід комплексного (багатоаспектного) відношення до збереження біо- та ландшафтного різноманіття накопичений науковцями і практиками у природоохоронній сфері європейських країн, зокрема, країн-членів Європейського Союзу. Загальноєвропейська стратегія в області біологічної та ландшафтно-різноманітності, що була прийнята в 1995 році міністрами з 54 країн регіону Пан'європи (охоплює і країни СНД), передбачає створення Загальноєвропейської екологічної мережі, проект якої на національному рівні реалізується у ряді країн. Ідея екомереж знайшла своє відображення у двох базових програмах – мережа Natura-2000 з пріоритетом охорони цінних природних середовищ та мережа EECONET з акцентом на збереження ключових (екостабілізуючих) екосистем та забезпечення їхньої територіальної зв'язаності. Показовою є в цьому контексті також розробка Севільської стратегії біосферних резерватів, схваленої в рамках Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» в м. Севільї (Іспанія) в 1995 р.

На значній території Європи мережа вже створена. У контексті європейської інтеграції, екомережі набувають все більшого значення у соціальному і екологічному відношенні. З початку 1990-х років, на основі громадських і наукових дискусій розбудовуються як

концептуальні підходи до нової стратегії збереження природи, так і відбувається втілення концепції екологічного каркасу території у практику регіонального планування. У всій Європі, в контексті різних регіональних і національних підходів на різних етапах розвитку, екологічні мережі інтерпретуються різними способами в залежності від різних історичних коренів охорони природи, планування та наукових традицій, різних географічних і адміністративних рівнів, різних видів землекористування, і врешті-решт, процес прийняття політичних рішень залежить від інтересів суб'єктів з різною практикою землекористування.

Акцентуємо, що в Україні свого часу було прийнято Закон «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» (від 21 вересня 2000 р.) та Закон «Про екологічну мережу України» (від 24 червня 2004 р.). Ці документи передбачають створення екомережі України як компонента Загальноєвропейської екологічної мережі.

Регіональні екологічні мережі являють собою цілісні, взаємопов'язані територіальні структури, що складаються з ділянок чистої природи (їх ще називають «біосферними вікнами») – ядер або природних регіонів екомереж, захисних або буферних зон, природних (екологічних) коридорів та сполучних територій. Головна умова планування територій природних каркасів екологічної безпеки регіонів: екологічні мережі різних територіальних рівнів – всеєвропейська, національна, регіональні, в разі необхідності – субрегіональні, повинні бути чітко узгоджені та взаємопов'язані між собою.

Концепція сталого розвитку, яка є стратегічним напрямком соціально-економічного зростання країни, потребує раціонального, збалансованого і екологічно безпечного природокористування та формування каркасу екологічної безпеки країни — її розвиненої екологічної мережі. Найбільш конструктивним шляхом подолання кризової еколого-економічної ситуації, яка характерна як для України в цілому, так і для окремих регіонів повинно стати зменшення площ оброблюваних земель та відповідне зростання частки природних угідь.

Реалізація концепції екомережі в регіональному аспекті спрямована на вирішення ряду важливих теоретичних і прикладних завдань, спрямованих на збереження біологічного різноманіття, покращення природних умов середовища життєдіяльності населення, підтримання динамічної рівноваги між узгодженим використанням природно-

ресурсного потенціалу і забезпеченням на цій основі адекватності інтересів збереження довкілля та сталого розвитку при домінуванні критеріїв, вимог і показників навколишнього середовища.

Законодавчо в Україні чітко визначені можливі просторові ресурси розбудови екомережі (табл. 3). Важливо, що при включенні територій до складу екомережі не змінюється форма власності та категорія земель. Крім того, власники та користувачі цих територій можуть отримати бюджетне фінансування для збереження дикої природи. Основа екомережі – це, звичайно, заповідні ділянки, але фактично всі ділянки, на яких збереглися якоюсь мірою природні ландшафти, можуть стати елементами екомережі. Український екологічний каркас до 2015 року повинен охопити третину території країни.

Серед різних підходів, запропонованих вченими з питань формування просторових елементів екологічної мережі відзначимо: біогеографічний (формування екомережі на принципах біогеографії), геоботанічний (за розташуванням ботанічних областей, провінцій, районів), структурно-ландшафтний (він об'єднує типологічну і хорологічну репрезентативність), містобудівний чи урбоекологічний (за розташуванням елементів селитибних ландшафтів), гідроекологічний (за розміщенням річок та їх водозбірних басейнів), лісотипологічний (за розміщенням основних типів лісів, функцій, які вони виконують в екомережі), агроєкологічний (відновлення і збереження біорізноманіття в агроландшафтах, поліпшення структури землекористування), культурно-єкологічний (за кількістю і знаходженням об'єктів історико-культурної спадщини), категоріальний (мережа заповідників, парків, заказників).

В зазначених розробках, як правило, розглядаються елементи екологічної мережі або в контексті розподілу за адміністративними територіями, або за прив'язкою до перспективних екокоридорів широтного чи меридіонального напрямів. Разом з тим, ці дослідження мають суттєвий недолік – у них не вироблена єдина модель, що може широко застосовуватись для різних територій, відсутні критерії, методологія та методичні підходи створення екомереж як елементів планувального впорядкування регіонів. Наголосимо, що бажано, щоб основним положенням при формуванні регіональної екомережі став принцип репрезентативності (ландшафтної, біологічної, геозосологічної), а не стихійності, який використовувався при створенні територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Таблиця 3.

Структурні елементи екомережі та їх складові, визначені чинним законодавством України*.

Структурні елементи та їх функції	Переліки територій та об'єктів екомережі	Можливі складові структурних елементів екомережі
<p>Ключові (збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття)</p>	<p>території та об'єкти природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя міжнародного значення, інші території, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси</p>	<ul style="list-style-type: none"> • території та об'єкти природно-заповідного фонду • землі водного фонду (зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів)
<p>Сполучні (поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу)</p>	<p>території, що забезпечують зв'язки між ключовими територіями та цілісність екомережі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • землі лісового фонду • полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду
<p>Буферні (забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів)</p>	<p>території навколо ключових територій екомережі, які запобігають негативному впливу господарської діяльності на суміжних територіях</p>	<ul style="list-style-type: none"> • землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами • землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів
<p>Відновлювальні (забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану)</p>	<p>території, що являють собою порушені землі, деградовані і малопродуктивні землі та землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, інші території, важливі з точки зору формування просторової цілісності екомережі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність • земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України та території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України • частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання - пасовища, луки, сіножаті тощо • радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом

* Складено за даними Закону України «Про екологічну мережу України», Водного кодексу України, Лісового кодексу України.

На прикладі Херсонського регіону можна представити досвід аналізу території для потреб розбудови екомережі і формування каркасу екологічної безпеки в схемах планування територій. В Херсонському регіоні є значні резерви для створення заповідних об'єктів і розбудови екологічної мережі, особливо в долинах річок, в степових балках, на піщаних аренах, морському узбережжі, в степових подах, на відслоненнях гірських порід та інших територіях. Значним резервом формування регіональної екологічної мережі можуть стати, на наш погляд, малопродуктивні і деградовані сільськогосподарські угіддя, які внаслідок інтенсивного та нераціонального використання втратили свій агровиробничий потенціал.

Розрахунки, виконані в рамках даного дослідження, показують, що частка земель під екомережами в Херсонській області може становити 32% території (від 5,8% до 67,6% по окремим районам області). Просторові ресурси створення екомереж (тобто ті землі, які можна використовувати у якості елементів екомережі) відзначені у відповідних законодавчих актах, а проблеми їх включення до екомережі неодноразово наголошувались у різноманітних наукових публікаціях.

Дані табл. 3 та систематизація матеріалів з розподілу земельного фонду (за загальноприйнятою формою 6-зем) дають змогу побачити можливі резерви створення елементів екомережі і загальний регіональний потенціал створення екомережі, охарактеризувати його структуру (табл. 4, рис. 18).

Визначимо окремо, за рахунок яких земель можна формувати екомережу Херсонського регіону:

1) По-перше, це *землі природно-заповідного фонду (ПЗФ)*, які можуть стати ядрами екомережі. Законодавчо в Україні встановлена норма частки земель ПЗФ на рівні 5 % території. Зрозуміло, що в межах посушливих, маловодних і безлісних територій більшості районів Херсонщини цей норматив необхідно збільшити до 7 – 10 %.

2) До складу проєктованих екомереж необхідно включати *лісові землі* (ліси першої групи) та *рекреаційні ділянки*. Головною проблемою при цьому є законодавчо невизначений в багатьох випадках статус рекреаційних територій. Так, наприклад, значні за площею ділянки узбережжя Чорного та Азовського морів, Каховського водосховища вже тривалий час використовуються в цілях так званої «неорганізованої» рекреації на місцях, не пристосованих до даного виду діяльності. При розвитку оздоровчих зон Херсонської області практично ігнорували потреби місцевого населення в місцях оздоровлення та короткострокового відпочинку на березі моря. Не дивлячись на те, що ці місця добре відомі, там не проводили ніякого упорядкування.

Таблиця 4.

Регіональний потенціал створення екомережі Херсонської області

Адміністративні одиниці	Загальна площа земель, га	Площа земель ПЗФ (фактична), га	Регіональний потенціал екомережі: площа земель, що можуть використовуватись у якості елементів екомережі, га	Структура регіонального потенціалу екомережі, у % від загальної площі потенційно придатних для розбудови екомережі земель											Частка території, що потенційно може бути охоплена екомережею, у %	Частка території ПЗФ (фактична), у % від загальної площі регіону
				сіножаті	пасовища	деградовані та забруднені землі, що передбачаються для консервації	ліси та лісо вкриті площі	землі під зеленими насадженнями загального користування	землі під кемпінгами, будинками відпочинку та для проведення відпусток	болота та заболочені землі	сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	Землі водного фонду			
Бериславський	172059,4	0,0	39633,6	0,0	24,5	10,0	16,1	0,15	0,07	2,2	0,0	6,6	40,3	23,0	0,00	
Білозерський	153408,8	4124,5	43248,3	0,3	13,8	0,0	10,1	0,11	0,14	12,4	0,0	2,2	61,0	28,2	2,69	
Великопететиський	99990,6	0,0	18749,8	2,3	12,7	22,2	14,4	0,24	0,00	0,0	0,0	3,7	44,6	18,8	0,00	
В.Олександрівський	154022,5	1286,0	26960,4	2,2	41,9	22,9	24,5	0,29	0,07	0,0	0,0	4,2	3,9	17,5	0,83	
Верхньорогачицький	91537,0	0,0	28624,8	0,5	17,9	17,8	9,6	0,03	0,00	0,1	0,0	1,8	52,4	31,3	0,00	
Високопільський	70123,8	30,0	14855,6	1,9	37,5	32,6	17,7	0,26	0,00	0,1	0,0	6,8	3,2	21,2	0,04	
Генічеський	300842,8	31969,0	161879,3	0,2	5,1	6,8	1,8	0,03	0,36	0,1	0,0	10,8	74,8	53,8	10,63	
Голопристанський	341130,1	109059,8	230617,0	1,5	8,9	0,0	20,1	0,03	0,16	4,2	2,0	15,4	47,8	67,6	31,97	
Горностаївський	101770,9	664,9	12139,7	0,0	12,1	0,0	20,7	0,31	0,00	0,0	0,0	7,2	59,7	11,9	0,65	
Іванівський	111998,7	25,0	12406,1	0,0	79,9	0,0	11,2	0,01	0,00	0,5	0,0	3,0	5,4	11,1	0,02	
Каланчацький	91580,1	1473,9	28213,6	2,3	32,0	14,0	4,8	0,00	0,20	2,0	0,0	23,6	21,2	30,8	1,61	
Каховський	145084,5	177,0	19094,3	0,0	39,1	0,0	15,2	0,40	0,05	1,8	0,0	1,2	42,3	13,2	0,12	
Нижньосірогозький	120866,9	636,0	7058,9	0,9	54,5	0,0	29,8	1,86	0,00	0,0	0,0	2,3	10,7	5,8	0,53	
Нововоронцовський	100505,7	23,0	26025,1	0,0	13,8	12,9	19,4	0,21	0,01	0,1	0,0	4,6	48,9	25,9	0,02	
Новоградський	229777,0	20185,0	76340,9	2,2	33,4	7,6	3,2	0,09	0,00	0,1	0,0	9,9	43,6	33,2	8,78	
Скадовський	145610,7	10012,0	59739,6	0,0	18,6	0,0	7,5	0,07	0,70	2,7	0,0	9,7	60,7	41,0	6,88	
Цюрупинський	175937,5	9198,6	89942,5	1,5	9,8	0,0	51,3	0,12	0,13	6,4	0,0	26,3	4,5	51,1	5,23	
Чаплинський	172196,3	33307,6	41450,8	2,3	14,6	8,8	5,8	1,40	0,04	0,1	26,6	7,7	32,7	24,1	19,34	
м. Каховка	3130,7	15,0	1558,4	0,0	0,0	0,0	1,8	1,55	0,00	0,0	0,0	0,0	96,7	49,8	0,48	
м. Нова Каховка	22274,5	1955,4	10665,5	1,7	2,3	0,0	38,1	0,95	0,15	4,1	0,0	24,1	28,6	47,9	8,78	
м. Херсон	42286,5	28,3	14711,1	0,1	4,4	0,0	13,1	1,47	0,49	41,9	0,0	6,3	32,3	34,8	0,07	
Разом по області	2846134,9	224171,0	963915,0	1,1	16,2	5,4	15,7	0,19	0,18	3,2	1,6	11,7	44,6	33,9	7,88	

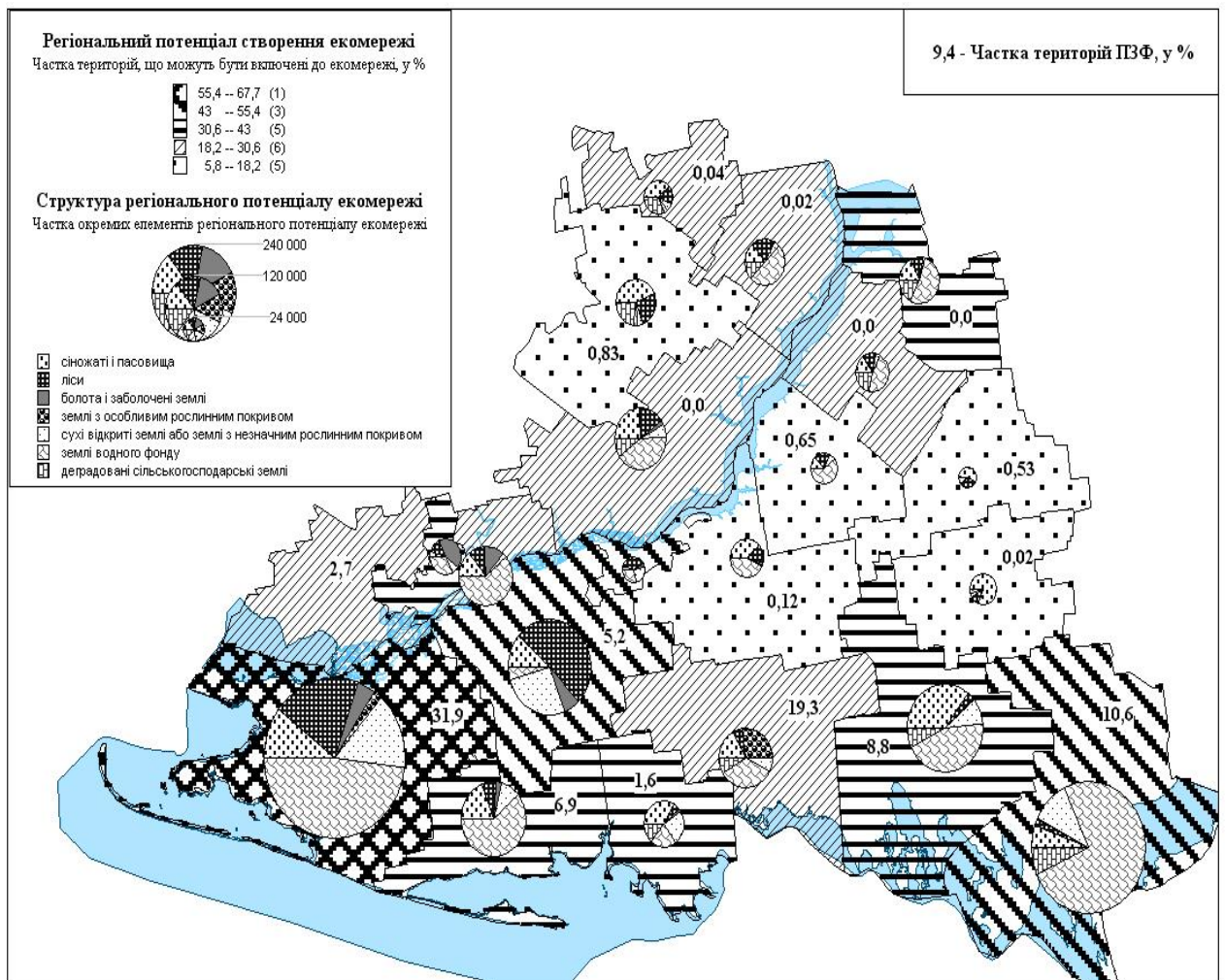

Рис. 18. Структура регіонального потенціалу екомережі Херсонської області.

3) Головною складовою майбутніх екомереж повинні стати *землі водного фонду*, особливий статус яких вже чітко визначений і регламентований щодо використання Земельним і Водним кодексами України. Разом з тим, проблематичним є те, що нові категорії земель (зокрема, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги), які законодавчо встановлені у 1990-х роках ще не виділені на місцевості і не показані на планах землекористування. Необхідні спеціальні земельно-проектувальних роботи, відповідні організаційні заходи і значні кошти.

4) Значним резервом для формування екомереж є *малопродуктивні та деградовані сільськогосподарські землі*. Значна частина сільськогосподарських земель деградована внаслідок недосконалої обробки та примітивних технологій. Частки еродованих, засолених,

підтоплених, дефльованих земель у Херсонській області неприпустимо високі. Разом з тим, досить проблематичним є питання їх інвентаризації і виведення із сільськогосподарського обробітку, «консервування» і повертання до стану природних угідь – пасовищ, сіножатей, чагарників, лісів, водно-болотних угідь.

Не можна не відзначити, що такі прості і на перший погляд оптимістичні розрахунки у реальному житті ускладнюються значною кількістю невизначених і проблемних питань, зокрема:

1) Згідно законодавства ключовими ділянками регіональної та національної екомереж насамперед мають стати території ПЗФ. Разом з тим маємо парадокс – така категорія земель взагалі відсутня у офіційній номенклатурі управління земельних ресурсів (у формі б-зем). Землі ПЗФ «розмиті» серед земель лісового, водного фонду, сільськогосподарського призначення.

2) Висока складність і вартість робіт щодо винесення меж в натурі зумовила ситуацію, коли у більшості випадків відсутні реальні межі територій ПЗФ на місцевості, натомість «присутня» значна кількість конфліктів між землекористувачами.

3) Деякі об'єкти і території ПЗФ місцевого (регіонального) рівня взагалі не нанесені на картографічну основу, а на місцевості навіть візуально не визначаються (наприклад, загальнозоологічний заказник «Корсунський» площею 3357,0 (!) га.)

4) Окремі території ПЗФ внаслідок наявності прорахунків і протиріч у законодавчо-нормативній базі активно розпайовуються – наприклад, така критична ситуація склалася у загальнозоологічному заказнику «Асканійський» площею 17746,0 га, що виконує роль буферної зони біосферного заповідника «Асканія-Нова». Зрозуміло, що надалі не можна говорити про повноцінне виконання такими територіями ПЗФ середо стабілізуючих функцій.

5) Згідно Постанови КМУ від 23 листопада 1995 р. №935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» та Наказу Мінприроди від 11 квітня 2005 року №131 «Про охорону водно-болотних угідь міжнародного значення» в межах Херсонської, Миколаївської областей та АР Крим знаходяться значні площі водно-болотних угідь (табл. 5), але їх фактичний розподіл за регіонами відсутній і законодавчий статус невизначений.

Таблиця 5.

Водно-болотні угіддя Херсонської області (та суміжних регіонів).

Назва водно-болотних угідь	Орієнтовна площа, га	Місце розташування
<i>Херсонська область</i>		
Дельта р. Дніпра	26000	Голопристанський та Білозерський райони
Тендрівська затока	38000	Голопристанський район
Великий Чапельський під	2359	Чаплинський район
<i>Херсонська область та Автономна Республіка Крим</i>		
Каркінітська та Джарилгацька затоки	87000	Скадовський, Каланчацький, Красноперекопський, Роздольненський райони
Центральний Сиваш	80000	Новотроїцький та Джанкойський райони
Східний Сиваш	165000	Джанкойський, Нижньогірський, Советський, Кіровський, Ленінський, Генічеський райони
<i>Херсонська та Миколаївська області</i>		
Ягорлицька затока	34000	Голопристанський та Очаківський райони

Зауважимо, що протягом останніх десятирічь площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Херсонської області поступово збільшувалася, проте його частка від загальної площі території області, різноманіття природних ландшафтів і рослинних угруповань, територіальна структура самих природоохоронних територій не повною мірою відповідають міжнародним стандартам, що зумовлене такими специфічними рисами господарського освоєння регіону:

-внаслідок надмірної розораності території області значно погіршилися умови забезпечення територіальної єдності ділянок з природними ландшафтами, що ускладнює, а інколи й унеможлиблює просторові процеси на ценотичному та генетичному рівнях, притаманні живій природі.

-більшість територій та об'єктів ПЗФ площею до 50га мають острівний характер і не можуть повною мірою забезпечити збереження генетичного й ландшафтного різноманіття.

- наявні дуже різкі контрасти у рівні заповідності території в різних регіонах області: так, деякі регіони мають 0% заповідності територій і жодного об'єкта ПЗФ (Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Нижньосірогозький райони), а деякі райони відрізняються рівнем заповідності до 30% і більше (Голопристанський, Чаплинський райони). Крім того, в загальній площі ПЗФ області близько 120 000 га – це акваторії морів, лиманів, заток.

Перелік проблем створення природного каркасу екобезпеки регіону можна продовжувати, сказавши про невизначеність таких важливих природоохоронних територіальних елементів як водоохоронні зони та прибережні захисні смуги, земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України та території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України тощо.

В такому контексті доречно буде згадати про ґрунтовний аналіз проблем створення екомережі на загальнодержавному, обласному і місцевому рівнях, проведений Національним інститутом стратегічних досліджень. Його аналітики пропонують узагальнити проблеми створення екомережі наступним чином:

1. Методолого-методичні. Полягають в аморфності і відсутності консенсусу щодо розуміння призначення і структури екологічної мережі. Некоректне розуміння сутності і завдань створення та розбудови екомережі негативно позначається на ефективності діяльності управлінських структур та координуючих цей процес органів. Без чіткого розуміння і формулювання завдань не може бути розроблена ефективна програма створення екомережі на обласному і локальному рівні.

2. Законодавчі. Полягають у невідповідності Закону України «Про природно-заповідний фонд» існуючим реаліям сучасного довкілля в частині трактування «природності» тих чи інших територій. Цей та інші закони базуються на засадах поділу територій та об'єктів на природні та неприродні (змінені) і концептуально спрямований на збереження природи, а не на оптимізацію природокористування.

3. Організаційні. Полягають в інституційній слабкості обласних державних структур, які мають займатись питаннями створення і розвитку екомережі. Зважаючи на системний характер проблеми формування національної екомережі, опікуватися цією проблемою має

структурний підрозділ обласної державної адміністрації, а не структурний підрозділ обласного держуправління охорони навколишнього природного середовища. Це пов'язано з тим, що створення екомережі - це не тільки екологічна проблема, вона зачіпає багато соціально-економічних та внутрішньополітичних відносин. Організаційні проблеми також пов'язані з невирішеністю методолого-методичних засад розбудови екомережі.

4. Ментальні:

- керівники державних установ та організацій у своїй діяльності орієнтуються на відомчі інтереси, тоді як створення екомережі передбачає необхідність дбати про загальнонаціональне благо;

- менталітет керівників приватних господарських структур спрямований на отримання економічного зиску, а не екологічного ефекту. Тому, як правило, є сильний спротив (видимий чи прихований) з боку землекористувачів, коли мова йде про надання дозволу на створення об'єкту ПЗФ;

- менталітет населення в умовах приватизації земель і відновлення інстинкту землевласника не сприяє відведенню земель під елементи екомережі. Крім того, в масі населення існує стійка недовіра до будь-якої влади, в тому числі і до природоохоронних органів; у людей є побоювання втратити надбану власність та засоби існування.

5. Фінансові. Недостатнім є фінансування нових та існуючих об'єктів ПЗФ. Не забезпечується належне фінансування природоохоронних заходів, наукових досліджень, еколого-освітньої, рекреаційної і туристичної діяльності національних природних парків та заповідників. Практично не виділяються кошти на капітальні видатки. Відсутній державний механізм компенсації матеріальних втрат землекористувачам у зв'язку з обмеженням господарської діяльності чи вилученням земельних ділянок з цінними природними комплексами.

6. Науково-дослідні. Кількість і якість наукових розробок, пов'язаних з економічною оцінкою біорізноманіття та суспільних вигод від збалансованого використання біорізноманіття, є недостатньою. Відсутні механізми і методики обчислення реальної вартісної цінності природних об'єктів, що не дозволяє обраховувати збитки за шкоду біорізноманіттю, та визначати ступінь відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.

В контексті раціональної територіальної організації суспільства питання створення каркасу екологічної безпеки країни – її розвинутої екологічної мережі стають одними з першочергових. На регіональному рівні реальними можливостями розбудови екомережі та розширення площ об'єктів ПЗФ є такі:

-вилучення земель сільськогосподарського призначення у випадку економічної збитковості та екологічної небезпеки їх використання за призначенням;

-вилучення з промислового використання земельних ділянок, які втратили природний стан і становлять підвищену небезпеку для збереження навколишнього середовища;

-надання переваги відновленню природних ландшафтів як найбільш доцільному виду використання земель, що вибувають із сільськогосподарського і промислового використання, закріплення природоохоронного статусу наявних територій та об'єктів ПЗФ зі створенням їх кадастру;

-встановлення водоохоронних зон і прибережних захисних смуг навколо водних об'єктів, збільшення територій лісів, лісосмуг навколо сільськогосподарських угідь, промислових та житлових зон.

Оскільки на сучасному етапі розвиток природи і суспільства невіддільні, то необхідно враховувати такі суспільно-географічні аспекти розбудови регіональної екомережі в процесі планування території регіонального рівня:

1) Суспільно-географічне бачення створення екомереж акцентує органічне і раціональне поєднання природної та суспільної складових під час геопланування – не можна планувати природний каркас екологічної безпеки без врахування наявного та перспективного каркасу техногенних навантажень.

2) Формування регіональної екомережі – природного каркасу екологічної безпеки території – потрібно поєднувати з впровадженням у практику землекористування (перш за все сільськогосподарського) принципів агроландшафтної організації території. Сільськогосподарські землі складають близько 70% території України, а разом з землями лісового фонду, сільською забудовою формують майже континуальну сільську місцевість країни. Це дозволяє акцентувати, що створення екологічних мереж (за такої специфіки землекористування) «в одиночку» не вирішить проблем екологічної безпеки території України

– потрібна поєднана розбудова регіональної екомережі паралельно з агроландшафтною організацією сільської місцевості.

3) За сучасною суспільно-географічною методологією головна мета геопланування (планування територій регіонів) – підвищення якості життя населення. Формування екомереж також має бути соціально зорієнтоване і задовольняти потреби населення як у гарантованій екологічній безпеці, так і у можливостях активної господарської діяльності.

4.5. Проблеми і перспективи геоінформаційного забезпечення і використання ГІС, ДЗЗ-технологій в плануванні територій.

Географічна інформація завжди була важливим елементом життя людського суспільства і ключовим засобом вивчення навколишнього світу. На сучасному етапі геоінформація стає невід'ємним і все більш важливим елементом розробки заходів регіональної політики, регіональних прогнозів, територіальних планів розвитку. Сучасна система планування територій потребує великого обсягу різноманітних даних, тому зберігання, обробку та представлення відповідних матеріалів можуть забезпечити тільки автоматизовані системи збору, зберігання й використання інформації.

Акцентуємо, що особливо важливим за таких умов стає використання геоінформаційних систем (ГІС) і технологій дистанційного зондування Землі (ДЗЗ), оскільки сучасна система планування територій (в ідеалі – екологічно-безпечної, побудованої на основі ідей еколого-соціально-економічної рівноваги) потребує великого обсягу різноманітних даних, а належне зберігання, обробку та представлення відповідних матеріалів можуть забезпечити тільки автоматизовані системи збору, зберігання й використання інформації.

ГІС – технології по суті об'єднують в собі цифрову обробку зображень, машинну графіку з технологією баз даних, що дозволяє виконувати широкий спектр дій пов'язаних з отриманням, обробкою, зберіганням і аналізом інформації. Такі технології відрізняються високою гнучкістю і доступністю для різних спеціалістів. ГІС зберігає інформацію у вигляді набору тематичних шарів, які об'єднані на основі географічного положення. Такий підхід цінний при вирішенні різноманітних завдань: відслідковування територіальних і атрибутивних

змін, детальне відображення реальних обставин і запланованих заходів, моделювання. Отже, використання ГІС-технологій – необхідна умова здійснення сучасного планування територій.

Планування та розвиток територій - найважливіше завдання органів державного управління різних рівнів. На базі ГІС можна раціонально спланувати розміщення різних об'єктів (промислових підприємств, дорожньо-транспортних мереж, магазинів, кінотеатрів, парків і т.д.). Для вирішення даних проблем необхідно будувати нові і розвивати старі об'єкти промисловості, щоб забезпечити достатню кількість робочих місць в регіоні, розвивати транспортну інфраструктуру території, постійно приймати міри по наповненню бюджету за рахунок здачі в оренду об'єктів нерухомості. З другої сторони, не можна забувати про збереження нормальних умов для проживання людей, забезпеченням їх можливістю відпочинку. Чистий, красивий, добре спланований населений пункт або місцевість є перспективними для інвесторів та туристів, в тому числі іноземних, тому екологічна безпека місцевості та привабливий зовнішній вигляд сприятимуть підвищенню економічного добробуту та досягненню соціального благополуччя місцевої громади. Тим самим громада може вийти на шлях сталого розвитку, який націлений на досягнення й інтеграцію трьох груп цінностей – соціальних, економічних та екологічних. Це є можливим лише за інтеграції соціальної, економічної та екологічної інформації та точної просторової прив'язки до території населеного пункту чи району, до земельної ділянки кожного землевласника та землекористувача. ГІС дозволить інтегрувати всю необхідну в даному випадку інформацію, виконати аналіз і моделювання різного роду ситуацій на території, а також наглядно відобразити результати аналізу. Використання ГІС для планування і розвитку територій міст дозволяє знизити затрати приблизно на 30%.

Разом з тим, Тягуром В.К. цілком справедливо відмічається, що існує ціла низка негативних явищ, які впливають на збір, обробку, зберігання геопросторових даних і заважають на належному рівні виконувати роботу з створення банку геопросторових даних, зокрема:

- створення малопрофесійних структур картографічного та геоінформаційного напрямку;
- несанкціоноване (піратське) використання державних фондів картографічних матеріалів та інших геоінформаційних ресурсів;

- посилення впливу відомчої продукції, «приватизація» картографічних матеріалів загальнодержавного призначення;
- дублювання картографічних матеріалів на одну і ту саму місцевість різними, в тому числі державними структурами;
- виконання робіт в різних форматах, несумісних між собою.

Можливості застосування ГІС-технологій у різних галузях науки широко обговорюються і дискутуються. До переваг використання ГІС-технологій під час вирішення завдань планування територій та розвитку можна віднести, насамперед, такі:

1) *Багатшарова будова і можливості представлення інформації.* ГІС зберігає інформацію про реальне навколишнє середовище у вигляді тематичних шарів, які об'єднані на основі географічного положення. Будь-яка географічна інформація містить дані про просторове положення, будь то прив'язка про географічні чи інші координати, або посилання на адресу, ідентифікатор земельної або лісової ділянки, назва дороги і т. ін. У разі використання подібних посилань для автоматичного визначення місцезнаходження об'єкту застосовується процес геокодування. За його допомогою можна швидко визначити та вивести на карту потрібний об'єкт або явище і дізнатись про його характеристики, або прослідкувати динаміку протікання процесів у просторі і часі.

2) *Візуалізація даних.* ГІС представляє інформацію візуально таким чином, що становляться явними нові відношення, властивості та тенденції, які не можна було помітити за допомогою текстових файлів, електронних таблиць та баз даних. Таке поєднання забезпечує унікальні можливості для її застосування в широкому спектрі задач, пов'язаних з аналізом та прогнозуванням явищ та подій у навколишньому середовищі, з осмисленням та виділенням головних факторів та причин, а також їх можливих наслідків, з плануванням стратегічних рішень в режимі реального часу.

3) *Варіативність під час роботи з картографічним матеріалом.* Працюючи з ГІС, можна легко змінювати кількість тематичних карт, планів, схем, що виводяться на екран, змінювати детальність зображення, тематичний склад інформації, що відображується, проводити безпосередньо вимірювання, користуючись засобами ГІС.

4) *Можливість використання ГІС як пошукової та аналітичної системи.* Наприклад, працюючи з геоінформаційною системою

земельного кадастру, можна запросити на карті земельні ділянки площею не меншою 10 соток, розташовані не далі 3 км від залізничної дороги та одночасно не ближче 1 км від найближчих водойм. Спеціальні засоби дозволяють проводити аналітичну обробку даних, а в більш складних випадках — моделювання реальних ситуацій.

Отже, ГІС-технології є інструментом для практичної реалізації нових підходів до управління регіональним розвитком в цілому, та планування території зокрема. ГІС можуть розглядатися як базові в інфраструктурі геопросторових даних. Їх можна розвивати, наповнюючи необхідною картографічною, статистичною, супутниковою інформацією, наземними даними та створювати нові тематичні шари для вирішення конкретних задач. ГІС забезпечують можливість оперативного використання різномасштабних геопросторових даних для ефективного геопланування та управління на регіональному рівні.

ГІС і ДЗЗ-технології становлять єдину технологічну лінію, що здійснює геодезичну, фотометричну, геометричну корекцію космоснімків, отриманих у цифровому вигляді, та дає змогу вести опрацювання космозображення на комп'ютерах, далі друкувати це зображення в поліграфії або продовжувати за допомогою комп'ютера перетворювати його в електронну картографічну форму у відповідності з різними напрямками просторового аналізу (ГІС-аналізу). Картографією напрацьовано повну технологічну схему від каналу введення поточної інформації з супутників до ГІС з кінцевим опрацюванням її у картографічну форму. Протягом тривалого часу безпосереднє практичне використання знаходять космоматеріали для вирішення питань регіонального управління, екологічного моніторингу, досліджень територій різних типів тощо.

Питання інформаційного забезпечення прийняття рішень у галузі територіального управління було та залишається наріжним питанням реалізації регіональної політики. Разом з тим, аналіз діяльності регіональних органів виконавчої влади свідчить, що існуюча система інформаційного забезпечення регіонального управління (планування, прогнозування) не задовольняє сучасним вимогам. Майже вся управлінська інформація в органах державної влади ведеться на паперових носіях, що знижує оперативність взаємодії між різними її структурними підрозділами, призводить до невиправданих витрат на

інформаційне забезпечення управлінської діяльності, не завжди відбиває об'єктивне положення ситуації, що складається. У зв'язку з цим назріла необхідність більш активного впровадження сучасних інформаційних технологій у практичну діяльність органів регіонального управління. Найбільш перспективним напрямком у цьому питанні є розробка інтегрованого інформаційного середовища всіх суб'єктів регіонального управління на основі використання сучасних геоінформаційних, телекомунікаційних і ДЗЗ-технологій, а також організація Міжвідомчого просторово-розподіленого банку даних регіону.

ГІС дозволяють оперативно, коректно збирати та опрацьовувати інформацію відносно подій, що мають конкретну територіальну прив'язку. Будь-яка атрибутивна інформація, що просторово і в часі координується, дозволяє прослідкувати довгострокові тенденції, пов'язані зі зміною території в цілому. Географічна інформація в сучасних умовах перетворюється у важливий стратегічний ресурс державного управління та загальносуспільний продукт споживання, у вагомий чинник сталого соціально-економічного розвитку країни та інтегрування її в глобальний інформаційний простір. У більшості країн реалізують програми створення національних інфраструктур геопросторових даних. В Україні у різних галузях, в державних адміністраціях різного рівня, в органах місцевого самоврядування, в кадастрових та інформаційних центрах започатковані і реалізуються проекти створення геоінформаційних систем різного проблемного спрямування і територіального охоплення. Акцентуємо, що специфіка ГІС і основне їх достоїнство полягає в можливості *комплексного підходу до формування інформаційного поля за територіальною ознакою*. Придбаний у ході створення і використання даних систем на Україні досвід свідчить, що чисто відомчий підхід у даному питанні має ряд істотних недоліків:

- часто відомства вирішують однотипні задачі різними засобами, на різній технічній і технологічній базі;
- витрачаються значні матеріальні засоби на створення систем, на їхню підтримку та ефективне використання.

Практика регіонального управління та планування в Україні впритул підійшла до необхідності оцінки, аналізу та планування регіонів як цілісних «управлінських» природно-господарських систем з

позицій комплексного територіального, а не суто відомчого (галузевого) підходу. Вважаємо, що застосування геоінформаційних, дистанційних систем і технологій у територіальному плануванні дозволить обґрунтовано, об'єктивно, коректно здійснювати раціональну територіальну організацію в контексті забезпечення екологічної збалансованості території і виконання життєво необхідних виробничих функцій.

Дослідження можливостей застосування даних дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) в різних сферах суспільної життєдіяльності активно відбувається протягом останніх десятиріч. Розвиток приладів дистанційного зондування призвів до розширення можливостей з оперативного глобального спостереження навколишнього середовища. Дані ДДЗ використовуються для виявлення і оцінки наслідків пожеж, контролю лісових вирубок, моніторингу змін кордонів природних екосистем, контролю землекористування і цілого ряду інших програм науково-дослідного та практичного характеру. Важливим напрямом досліджень вважаємо також застосування матеріалів ДЗЗ для вивчення територіальної структури господарського використання земель і систематики видів їх використання.

Можливості використання ГІС/ДЗЗ-технологій широко висвітлюються у сучасних літературних, періодичних джерелах, електронних ресурсах. Ще з кінця ХХ ст. маємо ґрунтовні праці, присвячені питанням використання даних ДЗЗ у географічних дослідженнях, для аналізу антропогенного впливу на навколишнє середовище тощо. Необхідність широкого охоплення території при моніторингу сільськогосподарських земель, обробка великого масиву ДДЗ, мінімізація участі експертів в процесі тематичної інтерпретації даних зумовили появу досліджень, спрямованих на розробку максимально автоматизованих алгоритмів обробки даних ДДЗ за допомогою ГІС. В країнах з розвинутим досвідом, більшою мірою активно розробляються і впроваджуються в практику управління дослідження щодо застосування ГІС/ДЗЗ-технологій для оцінки зростання і територіального поширення міст, класифікації земель та автоматизованого картування типів землекористування тощо. Найбільш вагомі досягнення в галузі ДЗЗ представлені у міжнародному журналі з дистанційного зондування Землі (*International Journal of Remote Sensing*).

Для географічних досліджень розроблені загальні принципи й методи обробки матеріалів дистанційного зондування. Акцентуємо, що на сучасному етапі розвитку комп'ютерної техніки та геоінформаційних технологій дистанційне зондування та геоінформаційні технології утворюють єдину систему, яка отримала назву ГІС/ДЗЗ-технології. До основних складових таких технологій відносять:

- 1) дешифрування космічних знімків і інших видів дистанційної інформації;
- 2) передача в картографічній формі результатів досліджень;
- 3) проведення картометричного аналізу з наступною статистичною обробкою даних, застосування математичних методів для опису географічних явищ і виявлення закономірностей;
- 4) здійснення автоматизованої обробки матеріалів космічної зйомки засобами ГІС-технологій, а також моделювання досліджуваних ситуацій у фотографічній, графічній, картографічній і чисельній формі.

Відомо, що у суспільній географії дистанційні методи застосовуються менш широко. Зокрема, у географії сільського господарства основна увага приділяється аналізу земельних угідь і оцінці їх порушеності, обчисленню врожайності посівів, продуктивності пасовищ, контролю за функціонуванням меліоративних систем, сільськогосподарському картографуванню. У географії населення й транспорту за допомогою космічних знімків аналізують структуру, функціонування й динаміку населених пунктів, проводять картографування розселення, уточнюють розподіл і динаміку транспортної мережі. Зауважимо, що ряд наукових розробок використовується в практичних цілях. Зокрема, у ландшафтознавстві - при оцінці придатності конкретних видів використання земель і прогнозах змін структури земельного фонду при певних формах господарської діяльності тощо.

В Україні внаслідок значних суспільних трансформацій протягом останніх 20 років відбуваються значні зміни в землекористуванні, особливо в сільській місцевості. Значні площі, раніше використовувані для сільськогосподарського виробництва, виводяться з обігу, змінюється структура використання орних земель. В даний час облік, моніторинг використанням земель в різних аспектах проводиться головним чином методом статистичного спостереження Державним комітетом статистики України, Державним комітетом України із земельних ресурсів,

Державним управлінням охорони навколишнього природного середовища. Однак інформація збирається лише в узагальненому вигляді і не проводиться достатній контроль її достовірності. У той же час спостереження за динамікою господарського використання земель є необхідною складовою планування територій, систем кадастрового обліку природних ресурсів тощо.

Особливий інтерес для аналізу територіальної структури господарського використання земель і систематики видів їх використання представляє застосування ДДЗ. В умовах необхідності забезпечення регулярного моніторингу дані супутникової зйомки є практично безальтернативним джерелом інформації. Важливою перевагою супутникової зйомки також є оперативність, об'єктивність і незалежність одержуваної інформації. До числа факторів, що стримували до недавнього часу розвиток практичних систем моніторингу, можна віднести обмежену доступність даних сучасних супутникових систем, відсутність необхідних програмно-технічних засобів, недостатній розвиток методів тематичної обробки супутникових зображень. Супутникові системи, що з'явилися в останні роки, роблять ДДЗ більш доступним для користувачів, проте ефективне використання ДДЗ неможливо без відповідних алгоритмів попередньої і тематичної обробки.

На сучасному етапі можна стверджувати, що використання ГІС/ДДЗ-технологій відкриває значно більші можливості в сфері суспільно-географічних досліджень, зокрема в питаннях вивчення особливостей землекористування і планування території. Аналіз літературних джерел, даних ДДЗ дозволив виділити деякі аспекти використання даних ДДЗ під час таких досліджень:

- 1) На космічних знімках, завдяки їх оглядовості, чітко простежуються макромасштабні розходження в освоєнні території, добре помітно, як змінюється тип землекористування в межах великих природно-господарських та адміністративних регіонів. У якості прикладу можна навести знімки (рис.19) окремих ділянок території Франції (регіон Poitou-Charentes) та України (Новотроїцький район Херсонської області), які знаходяться у схожих геоморфологічних умовах. Знімки дають змогу відмітити дуже яскраві відмінності у територіальній структурі землекористування, причому причини цих змін можуть бути як природного, так і антропогенного характеру.

А)

Б)

Рис. 19. Відмінності у використанні земель території Франції та України*:

- А) Новотроїцький район Херсонської області (Україна)**
 Б) регіон Poitou-Charentes (Франція)

* Знімки одного масштабу

** Кола на знімку відображають радіальний рух зрошувальних установок

2) На космічних знімках виявляються особливості зміни характеру землекористування залежно від природних умов. Чітко помітні міжзональні відмінності в сільськогосподарському освоєнні, тобто зумовлені насамперед кліматичними, гідрологічними й ґрунтовими факторами. Знімок дає ніби розріз, що об'ємно показує зміни в землекористуванні при переході від зони до зони. Цікаво також те, що на космічних знімках спостерігаються чітко окреслені межі землекористування великої протяжності - на картах ці межі (протягом у десятки й сотні кілометрів) часто не відображаються, а на місцевості вони взагалі не простежуються. Ці межі можуть мати різне походження. Одні з них зумовлені різноманітними природними факторами: різкі зміни в землекористуванні можуть бути пов'язані з орографічними або водними перешкодами, наприклад гірськими хребтами, долинами рік, змінами в ґрунтовому покриві, властивостях ґрунту тощо.

3) Особливий інтерес з суспільно-географічної точки зору представляють суспільно зумовлені межі різних видів землекористування. Такого роду межами відділяються різні охоронні території, наприклад заповідники. В інших випадках межі, що характеризують різкі зміни в землекористуванні, збігаються із границями адміністративних районів, штатів, областей. Зауважимо, що особливо цікавим виглядає порівняння територіального «малюнку» використання земель у прикордонних частинах суміжних країн (рис.20), яке дозволяє наголошувати на провідному значенні адміністративного фактору у формах і видах освоєння території.

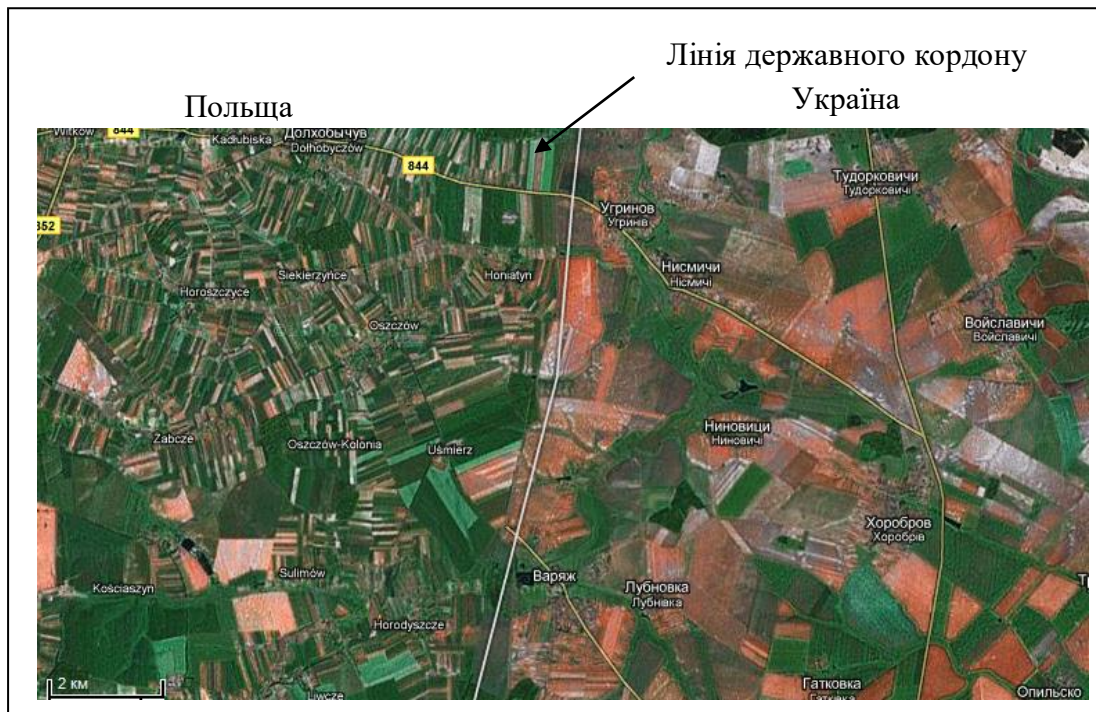

Рис. 20. Відмінності використання земель у прикордонних частинах суміжних країн

4) Основний напрямок досліджень в області застосування даних ДЗЗ для цілей землекористування пов'язано в цей час із розвитком методів автоматичного розпізнавання типів землекористування і їхніх різновидів. Це пояснюється тим, що для ефективного управління землекористуванням при його швидкій мінливості необхідна оперативна і достовірна інформація. Разом з тим, для ефективного використання космічної інформації необхідне створення класифікації типів землекористування на новій основі.

Одним з перших в цьому аспекті є досвід розробки класифікації типів земель і землекористування для вивчення стану земель по даним аеро- і космічних зйомок американських дослідників. Класифікація проста у використанні й може бути застосована при геоінформаційному опрацюванні дистанційних даних. Застосування цієї класифікації земель у процесі дешифрування знімків показало позитивні результати ще у 1970-х рр. - карта типів земель у масштабі 1:1000000 була складена для території південного заходу США за матеріалами космічного фотографування з пілотованих космічних кораблів.

Разом з тим підкреслимо, що спектральні характеристики типів і різновидів землекористування, розроблені (з наземним контрольним розпізнанням об'єктів) для одного району, успішно використовуються тільки при дешифруванні цього ж району. Досвіди показують, що при використанні тих же самих спектральних кількісних характеристик у сусідньому районі (у межах суміжного знімка) достовірність картування знижується. Проте незважаючи на це, супутникова інформація дає можливість створити на єдиній основі нову карту типів земель всієї поверхні суходолу.

5) Дуже важливо, що дані ДЗЗ відкривають нові шляхи дослідження раціонального землекористування - виявлення його оптимальної структури й складу. В контексті пануючої зараз конструктивної парадигми в географії це є одним з найбільш нагальних питань. Необхідність геопланування територій регіонів з пошуком найкращого просторового поєднання природи – населення – господарства на кожній ділянці території, у регіонах та країні в цілому вимагає обґрунтування нових методів та підходів здійснення таких великомасштабних робіт. Як вважає Григор'єв О.О., дослідження щодо цього повинні проводитися з метою з'ясування кількісних оцінок різних геофізичних і геохімічних параметрів типів земель, що визначають динамічну рівновагу між природними процесами й ландшафтом у даному районі. В цьому аспекті інтерес може представити й аналіз даних ДЗЗ в питаннях просторової морфології землекористування. Зйомки з космосу можуть дати просторово-тимчасову інформацію про геофізичні характеристики типів земель (зокрема, про альбедо й радіаційне випромінювання), які визначають динамічну рівновагу як окремих компонентів, так і природного середовища в цілому.

Використання ГІС/ДЗЗ-технологій відкриває значно більші можливості в сфері суспільно-географічних досліджень, зокрема в питаннях вивчення особливостей землекористування. В час, коли практично вся поверхня Землі зафіксована у матеріалах ДЗЗ, а розвиток

ГІС-технологій досягнув високого рівня, можливим стає говорити про необхідність більш широкого використання цього інструментарію у галузі аналізу територіальної структури землекористування і подальшого планування територій регіонів.

Контрольні запитання та завдання

1. *Розкрийте загальні методологічні підходи і цільові настанови геопланування. Які завдання послідовно вирішуються в процесі планування територій?*
2. *Охарактеризуйте загальні, найбільш поширені в практиці планування територій, методи.*
3. *Які основні складові блоки загальної методичної схеми геопланування? Як аналізують каркас антропогенно–техногенних навантажень на територію регіону?*
4. *Розкрийте поняття «операційні територіальні одиниці (ОТО) геопланування». За якими рівнями геопланування регіону характеризують ОТО?*
5. *Що представляє собою типологічний аналіз геопросторового поєднання різних видів природокористування? Як здійснюється перехід від видів природокористування до ОТО геопланування і до просторових структур ОТО?*
6. *Охарактеризуйте специфічні суспільно-географічні характеристики і особливості використання території як ресурсу.*
7. *Обґрунтуйте основні етапи дослідження території для потреб планування. Які завдання комплексної оцінки території і в чому полягає зміст геопланувального зонування?*
8. *Охарактеризуйте проблеми оцінки території як інтегрованого геопросторового ресурсу.*
9. *Якими є механізми охорони довкілля та формування каркасу екологічної безпеки в схемах планування території?*
10. *Розкрийте регіональний потенціал та можливості розбудови екологічної мережі (на прикладі Херсонської області), покажіть резерви формування каркасу екологічної безпеки в схемах планування території*
11. *Покажіть проблеми і перспективи геоінформаційного забезпечення і використання ГІС, ДЗЗ-технологій в процесі планування територій.*
12. *Які переваги використання ГІС-технологій під час вирішення завдань планування територій?*

Частина II

ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РЕГІОНІВ**5. ІЄРАРХІЧНА СИСТЕМА ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.****5.1. Планування території на загальнодержавному рівні.
Генеральна схема планування території України.**

Планування територій на загальнодержавному рівні полягає в розробленні Генеральної схеми планування (ГСП) території України.

В сучасних соціально-економічних умовах України її територіально-містобудівне планування повинно розширювати своє функціональне значення і набути більш комплексного характеру, охоплюючи рішення проблем, пов'язаних не лише з завданнями перспективного розселення населення, а й з розвитком виробництва, соціальної і технічної інфраструктури, з охороною довкілля і ін. Відповідною реакцією на цю сучасну вимогу стала розробка інститутом «ДІПРОМІСТО» важливого документа державного значення – *Генеральної схеми планування території України*, яка теж набула значення Закону України і спрямована на забезпечення раціонального використання території країни.

Генеральна схема планування території України – містобудівна документація, яка визначає концептуальні вирішення планування та використання території країни. Вона розроблена відповідно до Указу Президента України 1997 р. «Про пріоритетні завдання у сфері містобудування» та Постанови Кабінету Міністрів України 1997 р. Цією постановою інститут «ДІПРОМІСТО» призначений головним розробником Генеральної схеми за участі багатьох інших інститутів та організацій. Вона опрацьована на основі даних, наданих центральними та місцевими органами виконавчої влади, а також іншими установами. В процесі її розробки були враховані результати попередніх досліджень щодо системного розселення в Україні та організаційно-методичний

досвід виконання Генеральної схеми розселення на території колишнього СРСР, а також Регіональних схем розселення та рекреації на території України.

Надалі Генеральна схема планування території України була затверджена Законом України (№ 3059-III від 7 лютого 2002 р.) і запропонована до реалізації центральним і регіональним органам державної влади та місцевого самоврядування. ГСП відповідає принципам і рекомендаціям ООН і Ради Європи, а її розробники (колектив НДІ «ДІПРОМІСТО») отримали Державну премію України. ГСП стала інтегруючим актом у сфері планування, має рамковий характер і «визначає пріоритети та концептуальні вирішення планування і використання території країни, вдосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі». На підставі результатів аналізу стану використання території України в Генеральній схемі визначені основні напрями використання території країни та викладено бачення її реалізації.

Генеральна схема включає такі складові:

- аналіз стану використання території України;
- обґрунтування основних напрямків використання території України;
- пропозиції щодо реалізації ГС.

До основних завдань *Генеральної схеми* віднесені:

- узагальнення прогнозів соціально-економічного розвитку країни, визначених у загальнодержавних програмах соціального, економічного розвитку, інших державних програмах, схемах розвитку галузей, а також виявлення пов'язаних з цим намірів та потреб використання окремих територій;
- визначення напрямків вдосконалення систем розселення та сталого розвитку населених пунктів.

Вирішення цих та інших завдань має сприяти створенню просторових передумов сталого розвитку суспільства, усуненню суттєвих регіональних відмінностей в умовах життєзабезпечення, забезпечення техногенної безпеки життєдіяльності людини, підтримання конкурентоздатності регіонів та населених пунктів.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень мають керуватись Генеральною схемою під час підготовки загальнодержавних програм соціального, економічного розвитку України, інших державних програм, а також під час вибору трас і проектування найважливіших транспортних, енергетичних та інших інженерних комунікацій.

Прогноз розвитку матеріального виробництва, викладений у Генеральній схемі, обумовлюється завданнями якісного перетворення народногосподарського комплексу. Згідно з прогнозами відбудуться незначні зміни в кількості населених пунктів (табл. 6).

Таблиця 6.

Зміни в кількості поселень різних типів на території України

Населені пункти	Роки		
	1999	2000	2020
Міста	436	448	448
Селища міського типу	925	894	893
Сільські поселення	28660	28739	28680

Сучасне використання території країни визначається надмірним техногенним навантаженням на довкілля, високим ступенем його забруднення та природно-техногенних небезпек. Для існуючої системи розселення властива неузгодженість соціального, економічного, містобудівного та екологічного аспектів розвитку населених пунктів та прилеглих територій, надмірна концентрація населення та виробництва у великих містах, уповільнений розвиток більшості середніх і малих міст, селищ і сіл, недостатній рівень розвитку соціальної та інженерно-територіальної інфраструктури.

За видами та режимами переважного використання територій Генеральна схема виділяє такі зони:

1. Особливою є *зона радіаційного забруднення* (9 % території України). В цій зоні встановлені жорсткі обмеження на будівництво та певні види господарської діяльності. Вона складається з трьох підзон:

- відчуження і безумовного відселення, де забороняються всі види господарської діяльності;

- гарантованого відселення, в якій забороняється будівництво нових та розширення діючих підприємств, обмежується сільгоспвиробництво;

• посиленого радіоекологічного контролю, де забороняється будівництво нових та розширення діючих екологічно небезпечних підприємств.

2. Планувальною основою є *зона урбанізації* (34 % загальної площі України), до якої належать території з інтенсивною, переважно промисловою, міською житловою та громадською забудовою. Це зона, на території якої рекомендується вдосконалення науково-виробничого, соціально-культурного та містобудівного потенціалів, розвиток сільського господарства приміського типу та зон короткочасного відпочинку, зменшення техногенного тиску на довкілля (рис. 21). В цій зоні встановлюються відповідні до рівня освоєння режими регулювання містобудівного розвитку та екологічного оздоровлення територій В її межах виділено три підзони:

- з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння. Рекомендується жорстке регулювання містобудівного розвитку з першочерговою реструктуризацією економічної бази та екологічною реабілітацією території. Займає близько 6 % території країни і включає міста з населенням понад 500 тис. жителів, а також міста Севастополь, Сімферополь, Херсон, їх приміські зони; центральну частину Донбасу;

- з високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння. Займає приблизно 6 % території України і представлена приміською зоною Києва, такими великими містами, як Черкаси, Чернігів, Житомир, Вінниця, Полтава, Суми, Кіровоград, високоурбанізованим масивом у центрі Донбасу з адміністративними районами, що оточують центральну частину Донбасу. Рекомендується регулювання містобудівного розвитку з модернізацією економічної бази та екологічною реабілітацією території;

- з середнім рівнем виробничо-містобудівного освоєння. Займає близько 22 % території України і охоплює: райони розвитку хімічної та гірничо-металургійної промисловості в Криму (Красноперекопський, Керченський); Нікопольський марганцеворудний басейн та Західний Донбас; території, що прилягають до решти обласних центрів та розвинених промислових центрів з населенням понад 50 тис. чоловік, які відіграють роль переважно міжрайонних центрів.

3. *Зона сільського господарства* (займає близько 48 % території України), яка охоплює території переважно агропромислового виробництва, сільської забудови, території Полісся та Карпат у

поєднанні з лісовим господарством. В цій зоні передбачаються заходи, що забезпечать стійкий розвиток населених пунктів і агропромислового комплексу. Рекомендується розвиток сільськогосподарського виробництва з активізацією центрів агропромислової інтеграції.

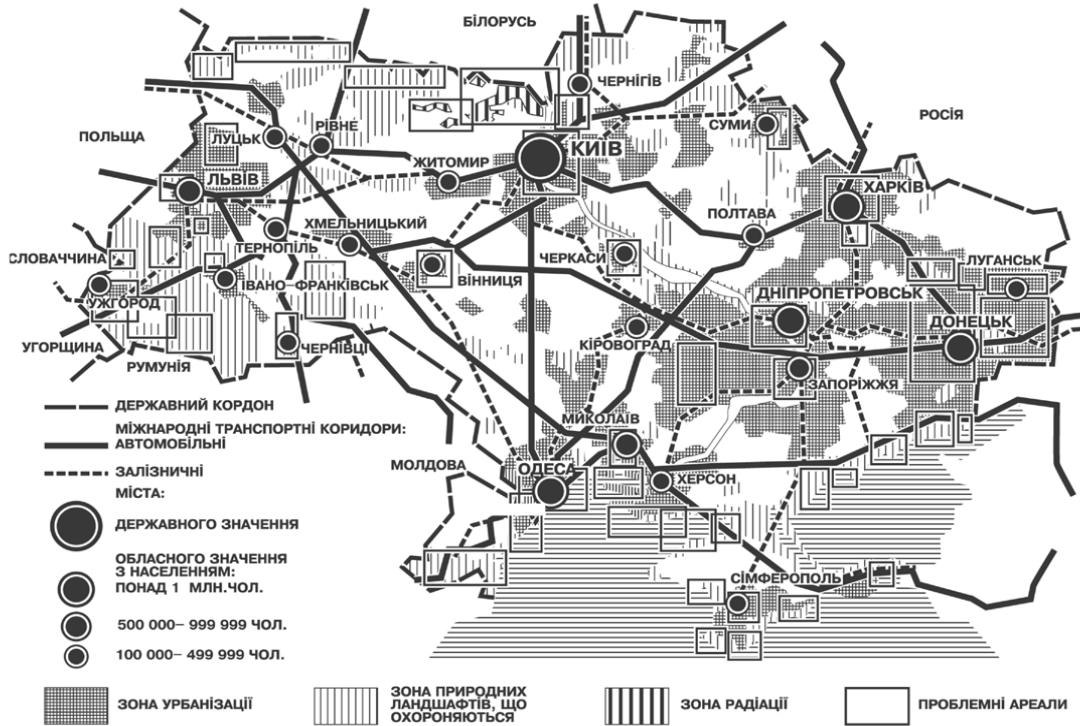
4. Враховуючи важливе значення екологічного чинника, в Генеральній схемі використана «Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 рр.», яка затверджена постановою Верховної Ради України. Відповідно, виділено *зону національної екологічної мережі* (близько 9% території України, яка включає території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Це територія з підзонами:

- існуючих і потенційних курортно-рекреаційних районів міжнародного та державного значення (узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпати тощо);

- природно-заповідного фонду. Рекомендується жорсткий режим охорони і раціональне використання природно-заповідних та оздоровчо-рекреаційних територій (див. рис 21).

Пропозиції, які сформульовані в Концепції Державної регіональної політики в Україні та в Генеральній схемі планування території України, мають важливе значення для подальших планувальних розробок на різних етапах та стадіях соціально-економічного програмування та містобудівного проектування. Вони мають бути враховані в державній містобудівній політиці, яка тепер реалізується в країні.

ГСП передбачає удосконалення систем розселення та визначає завдання перспективного розвитку населених пунктів різного типу. В контексті об'єкту даного огляду варто вказати, що, зокрема, для міст та інших населених пунктів, що володіють значним природним, рекреаційним, оздоровчим та / або історико-культурним потенціалом, ГСП передбачає стимулювання розвитку курортних і туристичних функцій і накладає обмеження на розвиток промислової діяльності (зокрема, забороняється будівництво нових і розширення діючих промислових підприємств, що можуть негативно вплинути на природні фактори).

1

ТРАНСПОРТНІ КОРИДОРИ ТА ЗОНИ З ВИСОКИМ РІВНЕМ ВИРОБНИЧО-МІСТБУДІВНОГО ОСВОЄННЯ

2

ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА

Рис. 21. Планувальні пропозиції впроваджені в Генеральну схему планування території України (2000-2002 рр.).

Ще одне важливе положення ГСП полягає у тому, що цей документ визначає території, розвиток яких потребує державної підтримки. До них, серед інших, знову ж таки належать території із значним природоохоронним рекреаційним, оздоровчим, історико-культурним потенціалом, якими переважно і є прибережні смуги морів.

Реалізація Генеральної схеми розрахована на два етапи. До 2010 року мали бути забезпечені необхідні умови (законодавчі, наукові, організаційні та ін.) та реалізовані першочергові заходи щодо планування території відповідно до ГСП. Протягом 2011-2020 років мають бути реалізовані основні заходи щодо планування території відповідно до вирішень ГСП та забезпечений моніторинг цієї діяльності.

Генеральна схема планування території України включає 15 проектних картографічних розробок, які представлені такими картами:

1. Планувальна структура та види переважного використання території;
2. Територіальна організація національної екологічної мережі;
3. Система транспорту;
4. Оцінка містобудівного потенціалу;
5. Зони стимулюючого впливу транспортних коридорів на прилеглу територію;
6. Господарське зонування території;
7. Комплексна оцінка території за рівнем її господарсько-містобудівного освоєння;
8. Природно-заповідні та оздоровчо-рекреаційні території;
9. Територіальна організація туризму;
10. Системи розселення;
11. Транзитні газопроводи
12. Магістральні газопроводи;
13. Магістральні нафтопроводи;
14. Продуктопроводи;
15. Електропостачання.

З представлених картографічних проектних розробок 11 є компонентно-галузевими, такими, що характеризують окремі галузі як чинники планувальної організації території, а 4 являють собою комплексні й синтетичні характеристики території з їх від-повідними якісними та кількісними градаціями. Коротко прокоментуємо їх.

На карті планувальної структура та видів переважного використання території показані функціональні зони та режими їх господарського використання. Додатково виділені проблемні ареали за рівнями природно-техногенних небезпек, інтенсивності використання території та її інфраструктурного облаштування.

Рівень містобудівного потенціалу характеризується за десятьма показниками, кожен з яких може мати три якісні градації за інтенсивністю використання території — найбільший, середній, найменший. Перелік показників такий:

- 1) магістральна інженерно-транспортна інфраструктура — залізниці, автодороги, трубопроводи, ЛЕП (км/кв. км);
- 2) водні ресурси (кв. м/куб. км);
- 3) соціальна інфраструктура (кв. м житла/чол.);
- 4) основні фонди промисловості (млн. грн./1 тис. кв. км);
- 5) щільність населення (чол./кв. км);
- 6) рівень урбанізації (% міського населення; % населення великих та крупних міст);
- 7) містобудівне освоєння території (% забудованих земель);
- 8) щільність екомережі (% земель природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні);
- 9) природно-заповідний, оздоровчо-рекреаційний та історико-культурний потенціал;
- 10) щільність планувального каркасу — транспортні коридори, головні ріки та моря, прикордонні смуги (% території).

За сумарними оцінками цих 10 показників, кожен з яких може мати одну з трьох якісних градацій — багато, середньо, мало, визначають загальний рівень містобудівного потенціалу (області) як найвищий (1), високий (2) чи значний (3).

Значний інтерес для суспільно-географічних досліджень представляє карта господарського зонування території. Розробники встановили 9 функціональних типів господарського використання території з переважанням несільськогосподарської діяльності. З них 7 — моно-функціональних (з переважанням одного типу — А-Г) і 2 — поліфункціональних, серед яких поєднання типу А з іншими типами та поєднання всіх інших типів (без типу А). На карті виділені території з переважачим розвитком:

А — високо- та середньотехнологічних промислових виробництв з приміським типом сільського господарства; для них пріоритетним є

розвиток комплексу постіндустріальних видів діяльності (передусім продукування інновацій);

В — середньо- та високотехнологічних промислових виробництв, частково із приміським типом сільського господарства, з пріоритетом модернізації виробництва, його часткової переспеціалізації, із орієнтацією на продукування інновацій;

С — середньо-, а в окремих випадках високотехнологічних промислових виробництв по переробці місцевої сировини, з пріоритетом модернізації виробництва, його часткової перепрофілізації;

Д — видобувної промисловості, виробництв по переробці мінеральної сировини, чи (та) технологічно зв'язаних з ними матеріаломінеральних виробництв важкої індустрії, допоміжних виробництв, з пріоритетом модернізації виробництва на основі новітніх екофільних, ресурсозберігаючих технологій, зниження техногенного пресингу на природне середовище;

Е — депресивних виробництв вугільної промисловості з пріоритетом галузевої реструктуризації та модернізації виробництва, зниження техногенного пресингу на природне середовище;

Ф — лікувально, оздоровчо-, спортивно-рекреаційних, бальнеологічних та інших лікувальних ресурсів чи їх поєднань, з пріоритетом модернізації сфери сервісу, формування оздоровчотуристичних комплексів та індустрії розваг міжнародного рівня;

Г — прикордонних (у тому числі і приморських) транзитно-транспортних функцій, з пріоритетом розвитку сучасних перевалочно-складських комплексів, виробництв по доробці, сортуванню, пакуванню вантажів, збиранню готових виробів і т. п.

Наступні вісім функціональних типів (Н1 — Н8) характеризують сільськогосподарське використання територій. Розробники ГС розрізняють території, де агрокліматичні умови визначають переважаючий розвиток зональноспеціалізованих виробництв агропромислового комплексу, з пріоритетом інтенсифікації сільського господарства та модернізації виробництв по переробці місцевої сировини:

Н1 — м'ясо-молочне скотарство, виробництво м'ясної і молочної продукції; вирощування цукрових буряків і виробництво цукру; вирощування та переробка картоплі і льону (в гірських районах Карпат — м'ясо-молочне скотарство, вівчарство та підсобне землеробство);

Н2 — м'ясо — молочне скотарство, виробництво м'ясної і молочної продукції, вирощування та переробка картоплі і льону;

Н3 — вирощування цукрових буряків і виробництво цукру; зернове господарство; м'ясо — молочне скотарство і свинарство, виробництво м'ясної і молочної продукції;

Н4 — зернове господарство; вирощування цукрових буряків і виробництво цукру; вирощування соняшнику та олійно-жирове виробництво; молочно-м'ясне скотарство і свинарство, виробництво молочної і м'ясної продукції;

Н5 — зернове господарство; вирощування соняшнику і олійно-жирове виробництво; молочно-м'ясне скотарство і свинарство, виробництво молочної та м'ясної продукції;

Н6 — зернове господарство; виноградарство та виноробство; вирощування овочів і фруктів та плодоовочеконсервне виробництво; м'ясо-молочне скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, виробництво м'ясної та молочної продукції;

Н7 — вирощування овочів і фруктів, плодоовочеконсервне виробництво; виноградарство та виноробство; вирощування й переробка тютюну та ефіроолійних культур; м'ясо-молочне скотарство, виробництво м'ясної та молочної продукції;

Н8 — виноградарство та виноробство; вирощування овочів і фруктів та плодоовочеконсервне виробництво; вирощування та переробка тютюну.

Окремий функціональний тип (J) утворюють лісо-ресурсні території тривалого освоєння (з пріоритетом раціонального використання лісу, відновлення його природоохоронних функцій). В окремий тип (F) виділені території, вилучені із господарського використання внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, — зона відчуження.

Карта комплексної оцінки території систематизує ділянки і райони за трьома ознаками:

1)рівні господарсько-містобудівного освоєння території — низький, нижче середнього, середній, високий, надвисокий, критичний;

2)рівні забезпеченості території природними ресурсами містобудівного розвитку — високий, середній, низький;

3)рівні природно-техногенної безпеки території — високий, середній, низький.

Комплексну оцінку території встановлюють за просторовим поєднанням тих чи інших якісних градацій трьох зазначених ознак.

Наведений огляд комплексних синтетичних карт, які дають оцінку містобудівного потенціалу території України, характеризують господарське використання територій, функціональне (господарське) зонування території країни, показують комплексну господарсько-містобудівну оцінку територій, може бути цікавим і корисним щодо вибору напрямків і тем суспільно-географічних досліджень для потреб планування територій.

5.2. Планування території на регіональному рівні

Планування територій на регіональному рівні полягає у розробленні та затвердженні схем планування територій АР Крим, областей та груп областей з подальшим регулюванням використання їх територій, ухваленні та реалізації відповідних рішень про дотримання містобудівної документації.

Рішення про розроблення схем планування територій відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також їх окремих частин ухвалюють Верховна Рада АР Крим, та органи місцевого самоврядування (обласні та районні ради). Схеми планування територій на регіональному рівні відображають положення державної політики та враховують державні інтереси під час планування цих територій, а також їх історичні, економічні, екологічні, географічні, демографічні, етнічні та культурні особливості. Закон передбачає обов'язковим етапом розробки схеми планування території інформування громадськості, її участь в обговорення проекту схеми та врахування інтересів територіальних громад.

Після ухвалення відповідними радами рішення щодо планування і забудови територій на регіональному рівні (яке, до речі, може бути оскаржено до суду) органи виконавчої влади (зокрема обласні та районні держадміністрації) організовують розроблення схем планування територій на регіональному рівні, які після проведення експертиз та отримання позитивного висновку затверджуються відповідним радами і оприлюднюються через засоби масової інформації. Порухення встановленого Законом змісту і порядку розроблення схем планування територій може бути підставою для оскарження до суду рішень відповідних рад про їх затвердження.

Схема планування територій адміністративних областей та АР Крим розробляється на 20 років (відлік - з початку розроблення проекту). Допускається розроблення схем планування території на групу областей (або їх частин), зв'язаних спільністю господарської спеціалізації, проблем перспективного розвитку і єдністю систем розселення у межах міжобласних систем розселення, визначених Генеральною схемою планування території України. Це положення, наприклад, є важливим для планування розвитку приморських територій та прибережних смуг морів у їх складі й було використано для розробки «Схеми планування території узбережжя Чорного та Азовського морів для застосування у Донецькій, Запорізькій, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим». Цей документ поки що існує лише у вигляді проекту.

Схема планування території включає пояснювальну записку з техніко-економічними показниками та графічні матеріали. В складі останніх обов'язковими є:

- проектний план у масштабі 1:100 000, на якому показується перспективне функціональне зонування території за видами переважного використання, міста, селища та села з виділенням центрів районних та міжрайонних систем розселення та ін.;

- схема комплексної оцінки території в масштабі 1:100 000;

- план сучасного використання території в масштабі 1:100 000, на якому показуються існуючі та проектиовані основні об'єкти;

- схема охорони природи та захисту територій і населених пунктів від небезпечних геологічних і гідрогеологічних процесів у масштабі 1:200 000;

- схема розташування об'єктів культурної спадщини у масштабі 1:200 000;

- схема розміщення проектиованої території в Генеральній схемі планування території України в масштабі 1:1 000 000;

- схеми, що обґрунтовують, ілюструють чи деталізують прийняті проектні рішення щодо господарського розвитку, транспортних зв'язків, водопостачання, каналізування і т.п. в масштабі не крупнішому за 1:200 000.

Відповідно до Порядку проведення експертизи містобудівної документації, експертиза є обов'язковою для усіх видів містобудівної документації і проводиться до їх затвердження на кошти замовника. Експертиза спрямована на визначення відповідності змісту містобудівної документації таким документам:

- законодавству України,
- державним стандартам, нормам і правилам,
- рішенням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань планування і забудови територій, соціального та економічного розвитку, використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, збереження культурної спадщини,
- соціальним стандартам життєдіяльності населення, вимогам завдань на розроблення містобудівної документації, висновкам попереднього розгляду.

Результат експертизи відображається в комплексному експертному висновку щодо доцільності затвердження містобудівної документації. У випадку позитивного висновку схема планування території подається на затвердження відповідної обласної ради чи Верховної Ради АР Криму й лише після позитивного рішення стає керівництвом до дії.

Особливо актуальним питанням при розробці схем планування території областей та адміністративних районів України є розробка сучасної методології проведення містобудівного аналізу. Відповідно до методики виконання схеми планування території області, для аналізу соціально-економічного та містобудівного розвитку окремих територіальних таксонів запроваджена система показників, яка враховує особливості розвитку соціально-економічного комплексу області, а також наявність інформаційно-статистичної бази. Загалом система показників складається із 2-х блоків (табл. 7).

Зручність транспортно-географічного положення окремого таксону розраховується на основі графової моделі за індексами зручності розташування таксонів. Спочатку розраховуються окремі індекси зручності, які характеризують розташування таксонів між собою (I_t); до обласного центру (I_o), до центрів сусідніх областей (I_c) та до портів (I_p). Комплексний індекс зручності (TGP) для кожного територіального таксону розраховувався як середня величина від значень чотирьох окремих індексів.

Забезпеченість природно-ресурсним потенціалом окремого таксону (ПРП) розраховується у вигляді індексу, нормованого до середньодержавного показника. Методологія даного аналізу уперше була застосована В.М.Руденко при оцінці природно-ресурсного потенціалу та його компонентів у розрізі окремих адміністративних

одиниць України. Розрахунок індексу природно-ресурсного потенціалу здійснюється за формулою:

$$\text{ПРП} = \frac{\text{П}_{\text{мі}}}{\text{П}_{\text{му}}} + \frac{\text{П}_{\text{ві}}}{\text{П}_{\text{ву}}} + \frac{\text{П}_{\text{зі}}}{\text{П}_{\text{зу}}} + \frac{\text{П}_{\text{лі}}}{\text{П}_{\text{лу}}} + \frac{\text{П}_{\text{фі}}}{\text{П}_{\text{фу}}} + \frac{\text{П}_{\text{рі}}}{\text{П}_{\text{ру}}}, \text{ де:}$$

$\text{П}_{\text{мі}}$, $\text{П}_{\text{ві}}$, $\text{П}_{\text{зі}}$, $\text{П}_{\text{лі}}$, $\text{П}_{\text{фі}}$, $\text{П}_{\text{рі}}$ – вартість відповідно: мінеральних, водних, земельних, лісових, фауністичних та рекреаційних ресурсів i -го таксону у грн. на 1 га його площі;

$\text{П}_{\text{му}}$, $\text{П}_{\text{ву}}$, $\text{П}_{\text{зу}}$, $\text{П}_{\text{лу}}$, $\text{П}_{\text{фу}}$, $\text{П}_{\text{ру}}$ – середньоукраїнська вартість відповідно: мінеральних, водних, земельних, лісових, фауністичних та рекреаційних ресурсів i у грн./га.

Таблиця 7.

<i>І. Показники, що характеризують потенціали розвитку окремих територіальних таксонів.</i>	
1. Зручність транспортно-географічного положення.	
2. Забезпеченість природно-ресурсним потенціалом:	
2.1. Мінеральні ресурси;	2.2. Водні ресурси;
2.3. Земельні ресурси;	2.4. Лісові ресурси;
2.5. Фауністичні ресурси;	2.6. Природно-рекреаційні ресурси.
3. Рівень розвитку транспортної мережі.	
4. Трудовий потенціал.	
<i>ІІ. Показники, що характеризують рівень економічного, соціального, екологічного та містобудівного розвитку.</i>	
1. Рівень економічного розвитку.	
2. Рівень соціального розвитку.	
3. Рівень розвитку соціальної інфраструктури.	
4. Стан навколишнього середовища.	
5. Містобудівний розвиток.	

Потенціал розвитку транспортної мережі визначається через індекс, що являє собою співвідношення щільності автомобільних доріг з твердим покриттям (ТМ1), та залізничних транспортних магістралей (ТМ2) територіального таксону до відповідного середньодержавного показника. Значення даного індексу (ТМ) відображає потенційні можливості кожного таксону в транспортному обслуговуванні населених пунктів, промисловості, сільського господарства, рекреаційної сфери через зменшення витрат на транспортні перевезення, інтермодальне сполучення.

Трудовий потенціал кожного з виділених територіальних таксонів визначається за допомогою індексу розвитку трудового потенціалу (ТП), який, в свою чергу, розраховується на основі індикативних показників демографічного навантаження (співвідношення працюючого населення до непрацюючого) нормованого до середньодержавного показника. Значення індексу розраховується як зворотна величина ($1/ТП$).

Рівень економічного розвитку територіальних таксонів (Е) оцінюється за показником інвестицій в основний капітал та обсягів реалізованої продукції на одного мешканця, які нормовані до середньодержавного показника.

Якість соціального розвитку. Для аналізу рівня соціального розвитку (С) використовуються індекси, які відображають народжуваність (С1), смертність (С2) та природний приріст населення (С3), середньомісячну заробітну плату (С4) та рівень безробіття (С5), нормовані до середньодержавної величини.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури (СІ) розраховується на основі даних по ознакам «роздрібний товарообіг на душу населення» (СІ1), «будівництво житла на рік на одного жителя» (СІ2), «житлова забезпеченість загальною площею житла» (СІ3), «забезпеченість лікарнями на 1000 жит.» (СІ4), «забезпеченість амбулаторно-поліклінічними закладами на 1000 жит.» (СІ5) нормовані до середньодержавної величини.

Стан навколишнього середовища визначається показниками обсягів викидів шкідливих речовин у повітря від стаціонарних і мобільних джерел у розрахунку тон на одного жителя та обсягів накопичення твердих відходів виробництва у тонах на 1 км^2 території (ЕК). Показник стану навколишнього середовища таксону ($1/ЕК$) одержується як обернена середньозважена величина, що нормується до середньодержавного значення.

Містобудівний розвиток. Для аналізу рівня містобудівного розвитку використовують показники, які характеризують рівень урбанізації (М1), щільність населення (М2) та щільність забудови (М3) і стандартизовані до середньодержавного показника. Індекс рівня містобудівного розвитку (М), розраховується як середньозважена величина.

Проведений аналіз потенціалу та рівня соціально-економічного розвитку окремих таксонів обласного регіону дозволяє визначити комплексний показник їх потенціалу та рівня розвитку. Комплексний показник потенціалу розвитку отримується як середньоарифметичне від значень чотирьох складових (ТГП, ПРП, ТМ і ТП). Комплексний показник рівня розвитку отримується як середньоарифметичне від значень п'яти складових (Е, С, СІ, ЕК і М). Поєднання двох показників дає комплексну характеристику рівня соціально-економічного та містобудівного розвитку і дозволяє здійснити типізацію територій за характеристиками співвідношення потенціалу та рівня розвитку, тобто здійснити містобудівну типізацію цих таксонів та запропонувати сценарії розвитку для кожного з них в рамках виконання Схеми планування території області.

Досвід застосування такої методології з проведення містобудівного аналізу при розробці схеми планування території Херсонської області (за Ю.М. Палехою, М.В. Зеркалем, А.В. Олещенко, І.В. Соломахою ДП Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромісто» імені Ю.М.Білоконя) представлений у додатку В.

5.3. Планування території на місцевому рівні

Згідно із Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності» схема планування території району – це містобудівна документація, яка визначає принципові вирішення планування, забудови та іншого використання території району.

В схемі планування території району вирішуються такі завдання:

- обґрунтування майбутніх потреб та визначення переважних напрямів використання території району;
- урахування державних, громадських і приватних інтересів під час планування території району;
- забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку населених пунктів;

- функціональне зонування території району, визначення і раціональне розташування територій житлової забудови, промислових, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших територій і об'єктів;
- розміщення об'єктів інженерної інфраструктури та комунального обслуговування;
- формування еколого-планувальних обмежень у відповідності з діючими нормативними документами;
- формування системи соціально-культурного обслуговування на території району;
- формування пропозицій щодо дорожньо-транспортної мережі району;
- формування пропозицій щодо системи інженерних комунікацій району;
- формування пропозицій щодо організації рекреаційної системи;
- охорона навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;
- охорона культурної спадщини.

З метою гармонізації рішень схеми планування території району з рішеннями Генеральної схеми планування території України рекомендується приймати проектний період – 20 років з виділенням І черги – 10 років та прогнозний період, термін якого не обмежується.

Методологія розроблення схеми планування території району включає аналіз ретроспективних змін, передумов і проблем розвитку території. Ретроспективний аналіз та оцінка сучасного стану проводяться на основі існуючої наукової та проектно-планувальної документації: Генеральної схеми планування території України, схеми планування території відповідної області; стратегії розвитку району; генеральних планів міських поселень, розташованих на території району; проекту планування зони впливу великого міста, де вирішується низка питань, які стосуються території району (пропозиції щодо використання прилеглих до міста територій; організація відпочинку міських жителів в сільській місцевості; прогноз чисельності сільських мешканців, що тяжіють до міста як центру міжселенного обслуговування; прогноз чисельності сільських жителів, які працюють у місті (маятникові мігранти); організація єдиної для міських і сільських

мешканців системи соціально-культурного обслуговування тощо). Використовуються галузеві схеми, які розроблялись на територію району, програми соціально-економічного розвитку району, раніше виконані проект районного планування, схеми планування території сільських та селищних рад, генплани селищ та сіл.

Сучасний стан та перспективи розвитку міських поселень, розташованих на території району, приймаються за даними схеми планування території області та їх генеральних планів. В разі потреби ці дані уточнюються та коригуються відповідно до змін, які сталися з часу розроблення вказаних документів.

Після збору вихідних даних формується концепція територіального та соціально-економічного розвитку району. Концепція розвитку району представляє собою оптимальну модель планувальної організації даної адміністративно-територіальної одиниці, яка не прив'язана до конкретних часових рубежів і є відносно стабільною основою містобудівних вирішень. Таке моделювання дозволяє в подальшому розробити проектні пропозиції щодо перспективного містобудівного розвитку на певний період часу, а саме визначити найраціональніший для даної одиниці розподіл території за функціональним призначенням, види та інтенсивність господарської діяльності, взаєморозміщення виробничих і невиробничих об'єктів, трасування інженерно-транспортних комунікацій і т.д.; розкрити передумови і обмеження розвитку у часі і просторі різних видів діяльності, встановити просторові відмінності цих умов, оптимальний режим розвитку окремих територій; обґрунтувати шляхи найефективнішого використання природних і економічних ресурсів, охорони і збагачення природного середовища, тобто досягти повної відповідності між характером використання простору та його потенційними можливостями. Це дозволить створити документ, який буде визначати стратегію і тактику управлінських дій органів державної влади і місцевого самоврядування на підвідомчій їм території.

В зв'язку з тим, що в умовах земельної реформи та приватизації землі, розвитку місцевого самоврядування підвищуються вимоги до достовірності та конкретності прийнятих рішень, пропонується розробляти схему планування території району поетапно: перший етап - на місцевому рівні (сільська, селищна рада), другий етап - на районному рівні. Сільська (селищна) рада (далі - сільрада) розглядається як основна структурна одиниця району.

Головним завданням першого етапу є визначення планувальної структури території кожної сільради. Ця робота може виконуватись на картографічних матеріалах М 1:10000. При відсутності топооснови можна використовувати матеріали інвентаризації земель, представлені інститутом землеустрою або районним відділом земельних ресурсів. Схема планування території на кожну сільраду розробляється в скороченому обсязі (тільки графічна частина: опорний план; схема планування території).

Ключові питання, які вирішуються на цьому етапі:

- функціональне зонування території;
- формування санітарно-захисних та охоронних зон;
- формування площі виробничих територій з врахуванням санітарних вимог;
- розміщення комунальних об'єктів та об'єктів інженерної інфраструктури спільного використання;
- зміни в системі розселення в нових умовах господарювання;
- перспективна чисельність населення;
- соціально-культурне обслуговування населення (розраховується потреба в об'єктах міжселенного обслуговування та визначаються території для їх розміщення);
- пропозиції по формуванню меж населених пунктів на проектний та прогнозний (позапроектний) період.

В межі населених пунктів включаються території житлової забудови (з присадибними ділянками для підсобного господарства); території громадської забудови; виробничі території; комунальні території (кладовища, сміттєзвалища, очисні споруди, скотомогильники тощо); парки, сквери, сади на території поселення; дороги, інженерні споруди на території поселення; водойми, водоохоронні зони в межах поселення; пам'ятки культурної спадщини, їх охоронні зони на території поселення; резервні території для розвитку населеного пункту (для житлового та виробничого будівництва, розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, утворення рекреаційної зони); колективні сади, городи, випас (або частина цих земель), якщо вони прилягають до населеного пункту.

Території для розвитку забудови можуть передбачатися в межах населеного пункту, за рахунок резервних територій, а також на розпайованих землях з їх викупом в перспективі.

Площі ділянок виробничих територій формуються з врахуванням забезпечення санітарно-захисних зон. При цьому можуть формуватись пропозиції щодо перепрофілювання виробництва та зміни потужності виробничих об'єктів в залежності від можливості організації санітарно-захисних зон.

Завдання на розроблення схем планування територій сільрад оформляється в окремих випадках (зокрема, у випадку прийняття рішень щодо зміни меж населених пунктів за рахунок земель держрезерву, винесення виробничих територій за межі населеного пункту та інших, які потребують відповідних узгоджень та затвердження).

Другий етап роботи - створення схеми планування територій району. Для цього матеріали схем планування територій сільрад трансформуються в М 1:25000 і на зведеному плані формуються проектні пропозиції з питань:

- функціонального зонування території та режимів її використання;
- визначення інвестиційно привабливих територій;
- організації системи розселення району;
- формування системи міжселенного соціально-культурного обслуговування;
- розміщення комунальних об'єктів та об'єктів інженерної інфраструктури спільного використання;
- трасування магістральних інженерних мереж (ЛЕП, газопроводів, зв'язку та інше);
- формування транспортної мережі;
- організації рекреаційної системи району;
- охорони пам'яток культурної спадщини та навколишнього природного середовища.

Після свого затвердження схема планування територій району стає підзаконним юридичним обов'язковим до виконання містобудівним документом. Районні ради та районні державні адміністрації мають керуватись цією схемою, зокрема, при:

- визначенні територій пріоритетного розвитку;
- координації розроблення програм розвитку галузей економіки, розміщенні виробничих об'єктів;
- складанні реєстрів територій з особливими умовами розвитку;

- проектуванні соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури;
- встановленні територій спільних інтересів відповідних територіальних громад;
- резервуванні територій для розвитку населених пунктів.

Планування на місцевому рівні також включає розроблення та затвердження генеральних планів населених пунктів. Містобудівна документація, як і подальші зміни до неї затверджується відповідною місцевою радою з визначенням строку її дії. Схеми планування територій на місцевому рівні визначають:

- потреби у зміні меж населених пунктів,
- потреби в територіях, передбачених для містобудування,
- зонування територій для забудови та іншого використання,
- планувальну структуру території,
- інші питання, визначені державними будівельними нормами.

Містобудівна документація місцевого рівня (детальні плани територій та генеральні плани населених пунктів) має органічно вписуватися в ієрархічну структуру планування територій відповідно до ДБН Б.1.1-13:2012 «Склад та зміст містобудівної документації на державному та регіональному рівнях».

Вимоги до складу, змісту, порядку розроблення, погодження та затвердження схем планування та містобудівної документації району та інших територій місцевого рівня регламентуються цим та іншими нормативними актами.

Будівельні норми є обов'язковими для застосування всіма органами державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами незалежно від форм власності при їх діяльності, пов'язаній з плануванням розвитку територій будь-якого рівня. Всі подальші питання планування, забудови та іншого використання територій вирішуються виключно згідно із схемою планування територій відповідних адміністративно-територіальних одиниць та низки підзаконних нормативно-правових актів).

Контрольні запитання та завдання

1. У який час і для чого розроблялась Генеральна схема планування території України? Які етапи і терміни встановлені для її реалізації?
2. Охарактеризуйте складові частини Генеральної схеми (ГС) та їх зміст.
3. Як систематизовані в ГС території за видами переважного господарського використання?
4. Які проектні картографічні розробки включає ГС? Назвіть компонентно-галузеві та комплексні (синтетичні) картографічні розробки ГС.
5. За якими показниками оцінюють містобудівний потенціал у ГС? Як визначають сумарний містобудівний потенціал території?
6. Назвіть функціональні типи використання території, представлені на карті господарського зонування України у ГС.
7. Охарактеризуйте функціональні типи використання території з переважанням несільськогосподарської діяльності.
8. Назвіть функціональні типи, що представляють сільськогосподарське використання території.
9. За якими ознаками розроблена в ГС карта комплексної оцінки території країни?
10. Поясніть зміст і функції планування територій на регіональному рівні.
11. Охарактеризуйте містобудівну документацію, що розробляється на місцевому рівні. Що визначають схеми планування території на місцевому рівні?

6. ГЕОПЛАНУВАННЯ РЕГІОНІВ З РІЗНОЮ СТРАТЕГІЄЮ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ.

Планування територій має міждисциплінарний характер і використовує розробки різних галузей науки і сфер людської діяльності – містобудування і районного планування, регіоналістики, урбаністики, ландшафтної архітектури тощо. Разом з тим, планування територій різних типів, різного функціонального призначення зумовлює нерівнозначну участь спеціалістів різного профілю під час вирішення планувальних завдань.

6.1. Геопланування сільських регіонів з переважанням руральних видів діяльності.

За всіх часів свого існування українська держава відзначалась наявністю потужного аграрного сектора економіки і значним демографічним потенціалом сільської місцевості. Варто відзначити, що на початку ХХ сторіччя частка сільського населення складала більше 80%, і навіть зараз, після тривалих процесів індустріалізації в деяких регіонах України сільське населення складає більше 50%. Сільська місцевість України є самобутньою, сільське населення є носієм більшості історичних традицій, духовності та менталітету українського народу. Разом з тим, матеріальні, соціально-культурні та побутові умови життя на селі знаходяться в архаїчному стані, сільське життєве середовище в більшості випадків відрізняється низькою атрактивністю, а рівень життя сільського населення загалом залишається низьким.

Майже аксіоматичним є твердження, що майбутнє української державності значною мірою залежить від розвитку села. Але для забезпечення стабільного прогресивного функціонування сільських регіонів потрібні нові концепції, підходи раціональної територіальної організації та планування сільської місцевості. Більшість наявних концепцій і доктрин однобокі, спрямовані на вирішення якоїсь одної, пріоритетної на думку авторів проблеми села. Переваги ж мають бути надані таким підходам, які у відповідності до вимог постіндустріального інформаційного суспільства ХХІ ст. розглядають сільську місцевість у всій багатогранності проявів, відношень, зв'язків і форм геопросторової організації.

Екологічні, демографічні, соціально-економічні аспекти розвитку і функціонування сільської місцевості України значною мірою відрізняють її від специфічного сільського розвитку Європи, але досвід регіонального управління і практика формування політичного інструментарію управління сільськими регіонами Європейського союзу (ЄС) можна і необхідно використовувати, звісно адаптуючи до вітчизняних умов.

В найбільш загальному вигляді сільська місцевість України з суспільно-географічної точки зору представляє собою слабкоорганізований простір з надзвичайною контрастністю соціальних, економічних, екологічних складових, значною диференціацією атрактивних характеристик. Звертаючи увагу на геопросторові форми і прояви суспільного розвитку можна відзначити, що, по-суті, на мезо- і макрорівні міста, промислові центри, урбанізовані території лише в окремих випадках утворюють значні за площею ареали, а в основному представлені дискретними формами. Натомість, сільська місцевість характеризується континуальністю, безумовно маючи дискретні прояви на мікрорівні. Така характеристика сільської місцевості висуває на перший план фактор відстані, який буде зумовлювати перебіг всіх суспільних процесів і визначати геопросторові відмінності як у ресурсно-екологічному, такі у соціально-економічному, і у організаційно-управлінському аспектах. Відповідно, необхідним стає вироблення не галузевого (міжсекторального), а територіального підходу до вирішення проблем сільської місцевості.

Національне бачення розвитку містобудування та сільських територій в концентрованому вигляді представлене в Генеральній схемі планування території України. ГСП, по-перше, виділяє серед інших окремі зони урбанізації (території з інтенсивною міською житловою та громадською забудовою) та сільського господарства (території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови). По-друге, з метою вдосконалення розселення та забезпечення стійкого розвитку населених пунктів ГСП передбачає формування і розвиток систем розселення різного рівня (від загальнодержавної до внутрішньорайонних). По-третє, в ГСП визначені завдання перспективного розвитку населених пунктів різного типу, зокрема, детально приписані завдання для міст, число жителів яких перевищує мільйон, для міст з населенням понад 500 тисяч, для інших міст, що володіють значним соціально-економічним, рекреаційним, оздоровчим

потенціалом, а також для інших категорій населених пунктів до сіл включно. Політика у сфері розвитку сільської місцевості також тісно пов'язана з земельною політикою.

Зважаючи на багатогранність форм і функції, специфічні риси і фактори розвитку сільської місцевості (СМ), її планування територій потребує особливої уваги саме географів, які можуть комплексно обґрунтувати планувальні рішення цього складного і одночасно ключового геопросторового об'єкту в межах України на якісно новому рівні.

Виконаний суспільно-географічний аналіз формування і розвитку функцій сільської місцевості (рис. 22) показав складні співвідношення, способи поєднання і взаємодії окремих функцій між собою.

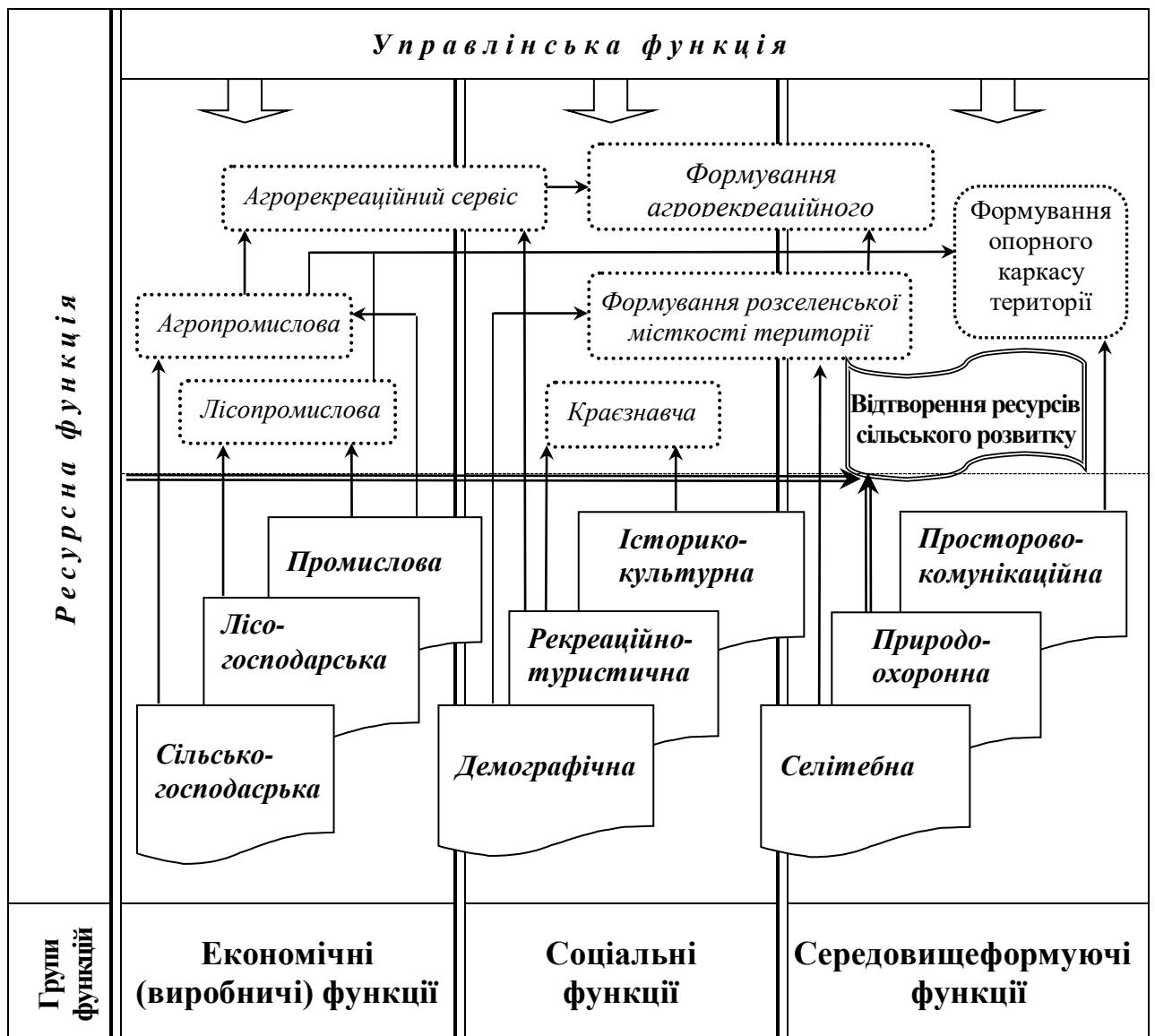

Рис. 22. Суспільно-географічний аналіз розвитку функцій сільської місцевості

При цьому акцентуємо, що з суспільно-географічної точки зору багатофункціональний розвиток села найбільше відповідає реаліям сьогодення зважаючи на такі положення:

1. Багатофункціональний розвиток дозволяє якнайповніше використовувати позиційні, природно-ресурсні, соціально-економічні, інфраструктурні та інші переваги окремих частин сільської місцевості і, відповідно, раціоналізувати територіальну структуру сільської місцевості на різних геопросторових рівнях – від локального до національного.

2. У просторово-часовому вимірі процес функціональної трансформації сільських поселень, характерний для сучасного етапу сільського розвитку, відзначається розширенням частки різнофункціональних сіл (змішаного профілю) та несільськогосподарського профілю. Відповідно, традиційне сприйняття села як населеного пункту, що пов'язаний виключно з сільським господарством, все більше відходить від дійсності. Зростаюча частина сільського населення опиняється поза зоною сфери традиційного сільськогосподарського виробництва, а сільські населені пункти в соціально-економічному відношенні стають однією з форм найбільш ефективного комплексного освоєння ресурсів території. Цей процес не завжди корелюється зі зростанням розмірів сільських населених пунктів, а перспективними можуть ставати навіть села невеликого розміру.

3. Визнаючи, що багатофункціональний розвиток сільської місцевості цілком логічний з огляду на зацікавленість суспільства в якомога повнішому використанні її просторового і природоресурсного потенціалу, додамо, що багатофункціональність сільської місцевості є базисом для створення механізмів оптимізації територіальної структури сільської місцевості і підвищення рівня життя сільських жителів.

4. Завдяки активному впровадженню концепцій багатофункціонального розвитку і «селяниноцентристських» підходів тенденції деаграризації сільської місцевості (звичайно ж, більше притаманні постіндустріальним країнам) почали проявлятися і в Україні, що позитивно позначилося не тільки на соціальному середовищі сільської місцевості, але і на сільському господарстві як провідному виді діяльності на сучасному етапі.

5. Техніко-технологічний прогрес, який приводить до неухильного зменшення чисельності зайнятих працівників, спричиняє

вивільнення трудових ресурсів, які за умови розвитку різноманітних видів несільськогосподарської діяльності мають нові можливості для працевлаштування без зміни ними місця проживання. При цьому вирішується проблема обезлюднення сільської місцевості та підтримується природна соціально-демографічна основа відтворення людського капіталу, зберігаються достатньо чисельні і всебічно функціонуючі людські спільноти в сільських населених пунктах і територіальних громадах.

Проведене дослідження функцій, що виконує сільська місцевість у суспільстві, дозволяє акцентувати її багатofункціональність на сучасному етапі становлення української незалежності і специфічну роль, виконувану сільською місцевістю та її підсистемами.

З цих позицій можна представити нове бачення загальної концептуальної схеми геопланування сільського регіону в контексті відзначених специфічних рис сільської місцевості (рис. 23).

Підкреслимо, що планування міст, урбанізованих зон та СМ мають специфічні цільові настанови і відмінності у підходах щодо організації території. Сільський регіон як об'єкт геопланування і сільське населення мають специфічні запити, потреби, що пояснюється такими рисами і факторами розвитку СМ:

- мала кількість регіональних центрів 2-го рангу і посилені функції центральних місць 3-4 рангів;
- відносно низький рівень господарського навантаження;
- домінування руральних (від англ. «rural» – сільський) та напів-руральних галузей;
- вирішальний вплив на територіальну організацію природного середовища;
- висока роль природних ресурсів;
- консервація впливу історико-географічного чинника;
- специфіка еколого-географічної ситуації;
- своєрідність геодемографічної ситуації;
- характерний геопросторовий масштаб планування;
- невисока просторова диференціація рівнів антропогенно-техногенних навантажень.

Зауважимо також, що на різних рівнях територіальної організації – місцевому, регіональному, національному – окремі специфічні риси, які зумовлюють особливості геопланування СМ, проявляються і акцентуються по-різному.

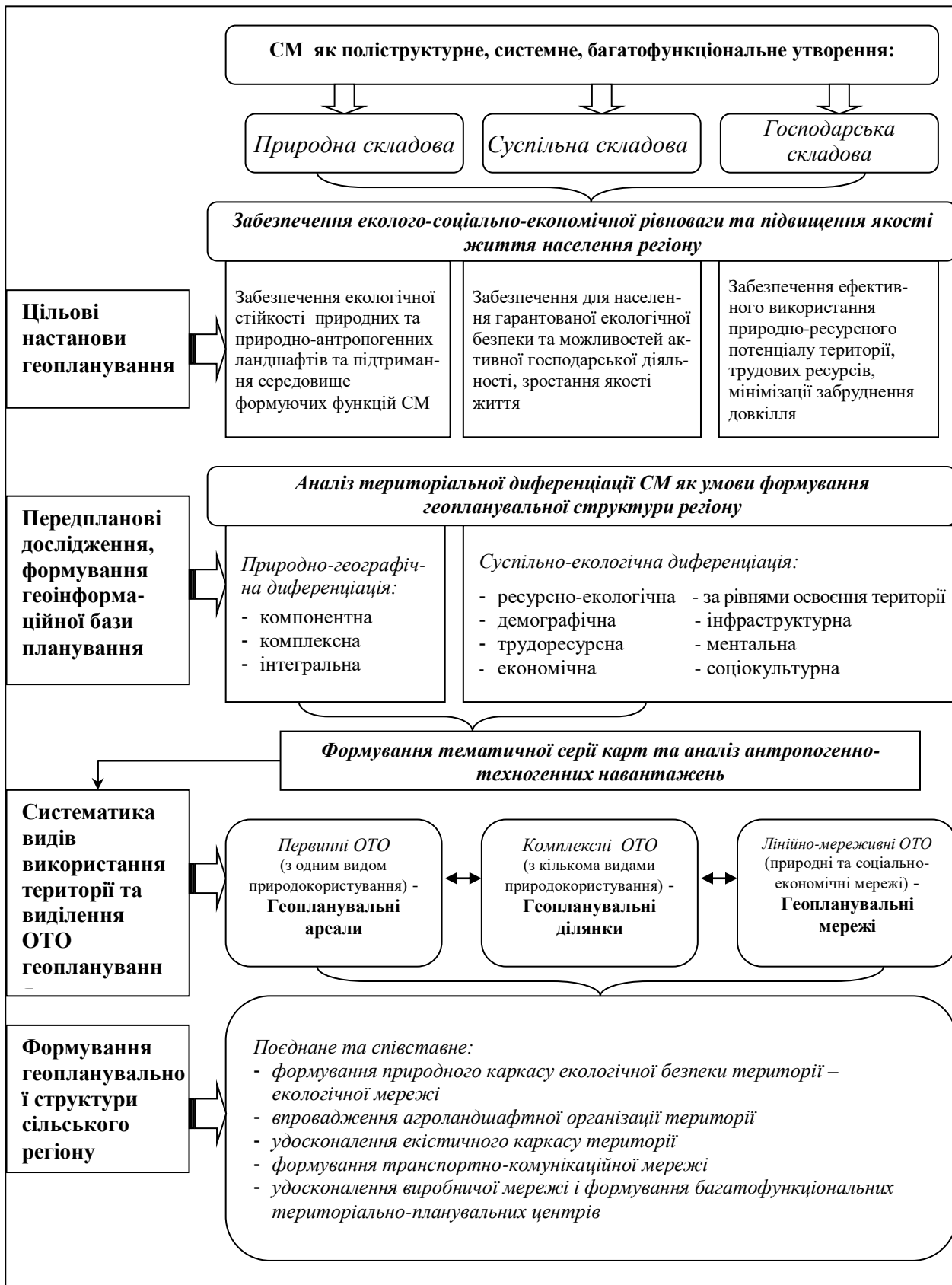

Рис. 23. Концептуальна схема геопланування сільського регіону

Згадаємо, що комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі визначено однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики, а розвиток української державності в будь-яких аспектах пов'язують саме з відродженням українського села. На наш погляд, вирішення цього ключового завдання неможливе без впровадження в практику планування сільських регіонів сучасних теорій та концепцій територіальної організації суспільства, природних каркасів екологічної безпеки територій, систем розселення, територіальних систем виробничої та соціальної інфраструктури, територіальних систем виробництва та обслуговування, територіальних рекреаційних систем, якості життя населення. Зміна уявлень про пріоритети територіального розвитку відобразилась активізацією екологічних досліджень і встановленням пріоритетів еколого-соціально-економічної рівноваги у географії, регіональній економіці, містобудівній науці тощо. Сучасне суспільно-географічне бачення СМ дозволяє окреслювати її як багатофункціональні суспільні ландшафтні комплекси, утворені на основі взаємодії природної, соціальної та економічної складових, що характеризуються розташуванням за межами урбанізованих територій і наявністю специфічних ознак (чисельність, густота населення, види економічної діяльності). Геопланування сільських регіонів потребує розробки окремих методичних підходів, а покомпонентне планування такого складного суспільно-географічного об'єкту вже не задовольняє суспільні запити.

Зрозуміло, що запропонована схема має певною мірою постановочний характер, разом з тим вона фіксує найбільш важливі моменти, які, на наш погляд, потребують обов'язкового врахування під час геопланування сільського регіону. Зокрема:

1) Суспільно-географічні підходи геопланування акцентують органічне і раціональне поєднання природної та суспільної складових під час геопланування – наприклад, не можна планувати природний каркас екологічної безпеки без врахування наявного та перспективного каркасу техногенних навантажень, сформованих переважно руральними видами діяльності.

2) Формування регіональної екомережі – природного каркасу екологічної безпеки території – потрібно поєднувати з впровадженням у практику землекористування (перш за все сільськогосподарського) принципів агроландшафтної організації території. Сільськогосподарські

землі складають близько 70% території України, а разом з землями лісового фонду, сільською забудовою формують майже континуальну сільську місцевість країни. Це дозволяє акцентувати, що створення екологічних мереж (за такої специфіки землекористування) «в одиночку» не вирішить проблем екологічної безпеки території України – потрібна поєднана розбудова регіональної екомережі паралельно з агроландшафтною організацією сільської місцевості.

3) Пріоритетність багатофункціонального розвитку сільської місцевості ставить перед геоплануванням окреме завдання – якнайповніше використовувати позиційні, природно-ресурсні, соціально-економічні, інфраструктурні та інші переваги окремих частин СМ і, відповідно, раціоналізувати територіальну структуру сільської місцевості на різних геопросторових рівнях – від локального до національного. З огляду на зацікавленість суспільства в якомога повнішому використанні просторового і природоресурсного потенціалу СМ, додамо, що саме її багатофункціональність є базисом для створення механізмів оптимізації територіальної структури сільської місцевості і підвищення рівня життя сільських жителів шляхом науково обґрунтованого геопланування.

Під час геопланування сільських регіонів необхідно також враховувати, що у просторово-часовому вимірі процес функціональної трансформації сільських поселень, характерний для сучасного етапу сільського розвитку, відзначається розширенням частки різнофункціональних сіл (змішаного профілю) та несільськогосподарського профілю. Відповідно, традиційне сприйняття села як населеного пункту, що пов'язаний виключно з сільським господарством, все більше відходить від дійсності. Зростаюча частина сільського населення опиняється поза зоною сфери традиційного сільськогосподарського виробництва, а сільські населені пункти в соціально-економічному відношенні стають однією з форм найбільш ефективного комплексного освоєння ресурсів території. Показово, що цей процес не завжди корелюється зі зростанням розмірів сільських населених пунктів, а перспективними можуть ставати навіть села невеликого розміру.

Запропонована концептуальна схема геопланування сільського регіону акцентує перш за все органічне і раціональне поєднання природної та суспільної складових під час геопланування, засноване на

ідеях еколог-соціально-економічної рівноваги. Ця схема має постановочний і пошуковий характер і потребує подальшої розробки, зокрема в частині систематики видів використання території, принципів і методів їх представлення як об'єктів картографування, підходів поєднання і співставлення елементів геопланувальної структури.

Отже, геопланування СМ має ряд специфічних особливостей, що зумовлені необхідністю комплексно враховувати значно більшу порівняно з іншими територіями сукупність факторів. Разом з тим акцентуємо, що можливості геопланування СМ обмежені низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед *об'єктивних* найважливішими є такі:

1) Невизначеність ринкового середовища. Повністю усунути невизначеність неможливо, адже це означало б усунути сам ринок з його різноманітністю інтересів і дій суб'єктів ринку, які не збігаються.

2) Витрати на планування. Додаткові витрати потрібні на організацію підрозділу, залучення додаткового персоналу, дослідження затрат часу. Правилom визначення ефективності витрат на планування може бути правило будь-яких витрат: додаткові кошти мають бути витрачені тільки в тому разі, якщо вони створять додатковий позитивний ефект. Мінімальними витратами на планування є такі, що забезпечують самодостатність існування територіальної громади в умовах дотримання екологічної безпеки території, а будь-які додаткові витрати мають забезпечувати розвиток території. Складність при визначенні оптимальних витрат полягає в тому, що за допомогою кількісних методів не можна визначити дохід, одержаний від планування. Ефект планової діяльності може визначити тільки досвідчений менеджер, використовуючи якісні (об'єктивні) та суб'єктивні методи оцінки.

3) Масштаби геопланувальної діяльності. Великі території (операційні територіальні одиниці планування) мають переваги у здійсненні планування, оскільки наявні більші фінансові можливості, висококваліфікований персонал і можливість залучення спеціалістів з більшої кількості наукових сфер. Однак попри всі труднощі здійснення планування на невеликих територіях, воно їм необхідне ще більшою мірою, ніж на великих.

Друга група причин включає *суб'єктивні* перешкоди для здійснення ефективного геопланування:

1) Пріоритет короткострокових завдань та інтересів над довгостроковими. Завжди виникає багато невідкладних завдань, які необхідно вирішувати в максимально короткий проміжок часу. Однак термінове — це не завжди найважливіше: як правило, найбільш важливим є визначення загального напрямку дій, його головних цілей, довготермінових завдань.

2) Слабкі навички управлінців та спеціалістів у територіальному плануванні, особливо сільських територій.

3) Природа особистості спеціаліста в галузі планування — плановика, що відрізняється від управлінця. Плановики добре володіють методами планування, але, на відміну від управлінців, віддають перевагу теоретичним підходам до проблем. Їм нерідко не вистачає практичних підходів, реалістичної оцінки ситуації. Тому необхідна взаємодія спеціалістів різних наукових і прикладних сфер діяльності.

Геопланувальна діяльність у СМ спрямована перш за все на протистояння уніфікації сільських ландшафтів, сприяючи цим збереженню культурної та етнічної різноманітності територій. З позицій же планування конкретних регіонів, яке в тоталітарній системі вважалося знаряддям підпорядкування державі, сьогодні планування територій починає набувати характеру опозиції інтересам економічної і політичної структур. В ньому все більше переважають аспекти захисту, охорони, збереженні своєрідності і самобутності території. Сучасні вчені стають єдині у визнанні того, що перспективи планування територій в адаптивній (приспосовувальній) реакції на фактичні зміни середовища у часі.

Планування територій сільської місцевості може розроблятися для окремих низових адміністративних районів чи для їх певних груп. Планувальні схеми розвитку сільської місцевості можуть розроблятися також для ландшафтних (фізико-географічних) районів, для сільськогосподарських зон, підзон та районів, для земельно-кадастрових районів.

Цільові постанови планування сільськогосподарських районів такі: обґрунтувати й визначити напрямки найбільш ефективного використання території та її агровиробничих ресурсів, зокрема, земельних ресурсів; формувати раціональну систему розселення населення, інфраструктурного облаштування території; повне й

ефективне використання наявних трудових ресурсів; підвищення економічного рівня життя населення та розвиток соціальної інфраструктури; обґрунтування раціонального розміщення всіх видів господарської діяльності в межах планувального району, у т. ч. сільськогосподарського виробництва, промисловості, виробничої інфраструктури, сфери обслуговування, духовної діяльності.

Планування (планіровка) сільської місцевості має на меті загальне покращення якості життя населення сільської місцевості, цілеспрямоване розв'язання головних соціально-економічних проблем, забезпечення збалансованого й екологічно безпечного розвитку господарства. Зокрема, необхідно:

1. Інвентаризувати природні умови і ресурси території (планувального району), дати кадастрову оцінку її агровиробничого потенціалу, зокрема — земельних ресурсів. Визначити напрямки раціонального й невиснажливого природокористування, заходи з охорони, відновлення та збереження головних видів природних ресурсів.

2. Проаналізувати землеволодіння та землекористування в межах планувального району, виявити головні тенденції змін землеволодіння та землекористування, пов'язані з сучасною аграрною політикою в країні та земельною реформою. Встановити основні види сільськогосподарського використання земель, типові системи землеробства, характерні сівозміни й короткі ротації сільськогосподарських культур. Обґрунтувати можливість переходу до агроландшафтної системи організації території з ландшафтно-контурними та контурно-меліоративними системами землеробства.

3. Вивчити населення району, його статево-вікову структуру, основні тенденції руху населення. Характеризувати трудові ресурси району, їх віковий і освітньо-кваліфікаційний склад, умови використання, подолання проблем неповної зайнятості населення та прихованого безробіття.

4. Проаналізувати соціальну інфраструктуру планувального району та його сферу послуг. Оцінити рівень задоволення попиту населення на різні види послуг. Обґрунтувати напрямки і нові організаційно-економічні форми розвитку соціальної інфраструктури та сфери послуг планувального району.

5. Дослідити розселення населення району, характеризувати

локальну чи субрегіональну систему розселення та її участь у системах розселення більш високих рангів — обласний, регіональній, національній. Показати сучасні тенденції розвитку системи розселення та її можливі зрушення.

6. Характеризувати наявні системи виробничої інфраструктури району — транспортну, електро-, водо-, газопостачання, зв'язку, будівельної індустрії. Визначити напрямки та обсяги їх розвитку, реконструкції й модернізації для повного забезпечення потреб району.

7. Дослідити сільськогосподарське виробництво планувального району за його організаційно-економічними формами, структурою і спеціалізацією виробництва у районі в цілому та за окремими господарствами. Характеризувати головні галузі і напрямки сільськогосподарського виробництва за їх обсягами та економічною ефективністю. Показати можливість і необхідність впровадження сучасних технологій сільськогосподарського виробництва, зокрема у зрошуваному землеробстві.

8. Проаналізувати наявні підприємства з перероблення сільськогосподарської продукції та її реалізації. Характеризувати сучасні форми агропромислової та агропромислово-фінансової інтеграції. Інвентаризувати наявну агросервісну інфраструктуру (товарні біржі, консалтингові, лізингові й посередницькі фірми, агробанки, іпотечні банки, наукове обслуговування та ін.).

9. Характеризувати загальну територіальну організацію сільської місцевості за співвідношенням систем розселення, виробничої та соціальної інфраструктури, сільськогосподарського виробництва та агропромислових формувань, інших промислових, транспортних, рекреаційних підприємств. Показати типові форми територіальної організації сільськогосподарських підприємств та напрямки їх можливої модернізації.

10. Оцінити загальний рівень антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище в районі. Представити каркас антропогенно-техногенних навантажень на територію за просторовим розподілом населених пунктів і транспортних комунікацій, промислових підприємств і «гарячих точок» (місця скидання стічних вод, звалища, тваринницькі ферми, склади добрив і отрутохімікатів, місця заховання падіжної худоби тощо). Обґрунтувати напрямки і методи зменшення антропогенно-техногенних навантажень у районі та

його головних «гарячих точках».

11. Обґрунтувати природний каркас екологічної безпеки планувального району у вигляді:

- наявних об'єктів природоохоронного фонду;
- деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь, що потребують консервації та переведення їх у природні вгіддя;
- лісових і рекреаційних земель;
- водно-болотних угідь;
- земель водного фонду різних категорій.

12. Надати рекомендовані заходи щодо захисту довкілля:

- ліквідація звалища;
- перенесення звалища на інший майданчик;
- вдосконалення форми складування;
- скорочення обсягів відходів;
- впровадження технологій переробки та утилізації відходів

Розроблення проектної схеми районного планування (планіровки) сільської місцевості здійснюють за такими етапами і в такій послідовності (Е. А. Позаченюк, 2003). Розробляють комплексну програму (план) перспективного розвитку господарства планувального району. Нагадаємо, що планувальні райони можуть виділяти за адміністративними межами (адміністративні райони), а також природними (ландшафтні, фізико-географічні, агроландшафтні, агрогрунтові райони), економічними (зони і райони спеціалізації сільського господарства) чи природно-господарськими (агроландшафтні кадастрові райони) ознаками. В окремих випадках може виникнути проблема уточнення меж планувального району чи визначення його внутрішніх відмінностей шляхом виділення підрайонів, мікрорайонів, підзон, мікрозон і т. д.

Для розробки комплексної програми (плану) соціально-економічного розвитку району необхідно ознайомитись з програмами та індикативними планами розвитку всіх основних галузей та видів економічної діяльності краю. Соціально-економічний комплекс планувального району характеризують за всіма сферами життєдіяльності та видами економічної діяльності, загальними (валовими) та відносними й душовими показниками. Визначають індикативно-планові завдання по досягненню відповідних рівнів соціально-економічного розвитку району.

Наступним кроком планування сільської місцевості є розробка планів використання природних ресурсів планувального району — земельних, водних, лісових і рекреаційних ресурсів, корисних копалин. Окремо зазначають наявні унікальні чи особливо цінні природні комплекси, біоценози, екосистеми, які потребують особливої охорони і включені чи можуть бути включені до складу природно-заповідного фонду. На цьому етапі розробляють плани природоохоронних заходів, будівництва очисних систем, рекультивації земель. Окремо розглядають участь території у формуванні регіональної та національної екологічних мереж.

Надалі розглядають питання організації території планувального району у контексті складання схем планування територій:

- розподіл земельного фонду за власниками і користувачами, видами земельних угідь, галузями господарства;
- схеми протиерозійних заходів;
- програми меліорації земель (зрошення, осушення, вапнування, гіпсування та ін.);
- формування землекористувань окремих сільськогосподарських підприємств та їх внутрішніх підрозділів (відділки, бригади та ін.).

Важливою складовою планувальної схеми є розміщення підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. На цьому етапі аналізують сировинні зони виробництва сільськогосподарської продукції та можливі обсяги її зберігання й переробки. Обґрунтовують проектну чисельність підприємств для зберігання і промислової переробки сільськогосподарської сировини, визначають їх сировинні зони. Аналізують їх ринки збуту, проводять інші геомаркетингові дослідження щодо напрямків реалізації сільськогосподарської продукції району та продуктів її переробки.

Розроблення планувальних схем потребує дослідження балансу трудових ресурсів у цілому для планувального району, а також для головних галузей господарства. Необхідно проаналізувати геодемографічну ситуацію у районі, статеву-вікову та професійно-освітню структуру населення і тенденції її розвитку на перспективу. Баланс трудових ресурсів повинен бути взаємоузгоджений з програмами і планами розвитку окремих галузей, створенням нових видів господарської діяльності.

Один з головних документів проектної планувальної розробки — перспективна схема розселення населення району. Необхідно

проаналізувати наявну систему розселення — районну, міжрайонну, субрегіональну, і виявити її головні недоліки щодо облаштованості соціальною інфраструктурою, наявних робочих місць та трудових поїздок, місць короткочасного й тривалого відпочинку, екологічної якості довкілля. Потрібно встановити новітні тенденції змін розселення на регіональному та субрегіональному рівні і прогнозувати відповідні трансформації у системі розселення планувального району.

Складовою планування є схема транспортних комунікацій та вантажо- й пасажиропотоків у планувальному районі. Транспортну мережу району аналізують за різними видами транспорту і категоріями доріг, за обсягами перевезень пасажирів і вантажів за основними напрямками. Визначають необхідні заходи щодо реконструкції та модернізації транспортних магістралей, організації перевезень тощо.

У такому ж контексті досліджують наявні системи виробничої інфраструктури — енерго-, газо-, водопостачання, зв'язку та інших комунікацій, і розробляють програми та плани їх перспективного розвитку, реконструкції та модернізації. Особливої уваги для планування сільської місцевості заслуговує водне господарство району, у складі якого наявні зрошувальні чи осушувальні системи землеробства.

Окремим розділом планувальної схеми розглядають місцеву базу будівельних матеріалів, промисловість будівельних матеріалів та будівельну індустрію району. Обсяги розробки й виробництва будівельних матеріалів значною мірою визначають і лімітують масштаби й розміри будівельних і ремонтних робіт, розвитку транспортної мережі та ін. У схемах районного планування необхідно прогнозувати розвиток будівельно-індустріального комплексу району до рівня, що забезпечує потреби його населення та господарства.

В умовах нової аграрної політики та радикальної земельної реформи на особливу увагу заслуговує дослідження агросервісної інфраструктури сільського планувального району. Для нормального функціонування сільськогосподарського виробництва необхідна система його науково-технічного й організаційно-економічного обслуговування, зокрема агротехнічного й агрономізаційного, агрохімічного, сортонасінневого, наукового. Сучасне сільське господарство потребує розвиненої мережі консультаційних (консалтингових), прокатних (лізингових), посередницьких

(дилерських, брокерських), науково-дослідних (венчурних), інноваційних, страхових фірм, а також інфраструктури оптових ринків, товарних бірж, страхових компаній, іпотечних банків тощо. Проектна планувальна схема повинна представляти основні напрямки та конкретні об'єкти у розвитку агросервісної інфраструктури.

Важливою складовою планування сільського району є обґрунтування схеми розвитку його соціальної інфраструктури та сфери послуг. Сільська місцевість має свої особливості щодо розміщення та функціонування закладів соціальної інфраструктури — освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі, побутового обслуговування. Внаслідок кризової демографічної ситуації та постійного відтоку населення з сільських районів душові показники забезпеченості населення соціальною інфраструктурою можуть бути відносно високими. У той же час соціальна інфраструктура і сфера послуг у більшості сільських районів вочевидь потребують радикальної модернізації й реконструкції, орієнтованої, в першу чергу, на їх наближення до споживача.

Потребує детального аналізу наявний каркас антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище району. Його основу складає мережа підприємств і поселень, а також транспортних магістралей та інженерних комунікацій. Іншими словами, кістяк антропогенно-техногенних навантажень утворює система розселення. На особливу увагу заслуговує мережа так званих «гарячих точок» — організованих і неорганізованих звалищ, місць скидання стічних вод, тваринницьких ферм і комплексів, складів і сховищ мінеральних добрив і отрутохімікатів, захоронень худоби. Проектна схема повинна містити заходи щодо зменшення антропогенно-техногенних навантажень, ліквідації частини «гарячих точок» та створення санітарно-захисних зон для їх локалізації й обмеження негативного впливу.

Завершує схему планування сільського району розроблення загального плану реалізації всіх заходів, передбачених в окремих розділах, та напрямів планування території. З цією метою складають поточний і перспективний план капіталовкладень та інвестицій, встановлюють їх пріоритетність та черговість.

Планування сільських територій може мати свої особливості в залежності від функціональних характеристик планувальних районів. Зокрема, слід розрізняти звичайні (багато профільні за сільсько-господарським виробництвом) і спеціалізовані сільськогосподарські

зони, райони з богарним (неполивним) і зрошуваним землеробством, сільськогосподарські райони приміських зон великих міст та рекреаційних зон.

6.2. Геопланування сільських урбанізованих зон та ареалів.

Суспільно-географічне дослідження геопросторових форм і проявів суспільного розвитку як правило неодмінно доводить таку закономірність: на мезо- і макрорівні міста, промислові центри, урбанізовані території лише в окремих випадках утворюють значні за площею ареали, а в основному представлені дискретними формами, а сільська місцевість характеризується континуальністю, безумовно маючи дискретні прояви на мікрорівні.

Така характеристика сільської місцевості висуває на перший план фактор відстані, який буде зумовлювати перебіг всіх суспільних процесів і визначати геопросторові відмінності як у ресурсно-екологічному, такі у соціально-економічному, і у організаційно-управлінському аспектах. Концепцію впливу відстані американський географ В. Тоблер використав, щоб сформулювати перший закон географії: «...все з усім пов'язане, але близькі речі більш сильно пов'язані ніж далекі речі». Так само важливим постає і питання впливу міст і міських агломерацій на розвиток прилеглих територій, які більшою мірою являють собою сільську місцевість. Зазначимо, що суспільно-географічна наукова думка України вже має приклади таких досліджень.

Вважаємо, що період трансформації економіки і суспільства, що розпочався у 1990-х роках, спричинив подальше нарощування територіальних диспропорцій не тільки між містом і селом, а і в межах власне сільської місцевості. При цьому, якщо у передмістях (частини сільської місцевості, що безпосередньо суміжні з містами і міськими агломераціями) зміни, як правило, мають позитивний характер, то периферійні частини сільської місцевості (як свідчать сучасні суспільно-географічні дослідження) характеризуються негативними проявами соціально-економічних, демографічних зрушень тощо.

В умовах поглиблення глобалізаційно-інтеграційних процесів посилюється також протиріччя між поступовим подоланням відособленості сільських територій від міських та зростанням розбіжностей в їх соціально-економічному розвитку. На

функціональність цих підсистем суспільства впливають чинники, пов'язані з ефективним господарським освоєнням території, використанням її природно-ресурсного потенціалу, структурним перерозподілом робочої сили за сферами зайнятості та галузями народного господарства, переміщенням населення в межах систем розселення. Проте цей процес гальмується і не в останню чергу через інерційність та стереотипність мислення, спричинених сталістю ідентифікації дихотомії «село–місто» з дихотомією «сільське господарство–промисловість». На законодавчому рівні це знайшло свій прояв у визначенні територій за видами переважного використання як зони сільського господарства, з одного боку, й зони урбанізації – з іншого.

Разом з тим, територіальна організація суспільства не обмежується її спрощеним поділом на міські та сільські просторові утворення. Між ними існують перехідні форми та змішані типи. Але регіональна політика здійснюється без урахування структурно-територіальних змін, існування поселень змішаного типу, якими є сільські урбанізовані зони і ареали. Сільські та міські системи розселення виконують різноманітні функції, які визначаються передусім господарською освоєнністю території та видами виробничої діяльності. Для сільських територіальних утворень характерним є руральний вид господарської діяльності, при якому виробництво має безпосередній зв'язок з природним середовищем. Його визначають такі галузі як сільське та лісове господарство. Тому результати виробничого процесу значною мірою залежать від природних умов і природно-ресурсного потенціалу території. Земля тут виступає як базовий компонент виробництва, його головний засіб. Сільське господарство має й інші специфічні ознаки. Це пов'язаність між собою місця проживання і характеру виконуваної роботи, вузька диференціація професійних занять, сезонний характер зайнятості, незначна рухомість населення. Згідно з особливостями виробництва сформовано й систему сільського розселення, для якої притаманні незначна людність, оптимальна відстань до місць праці, транспортна доступність до підприємств та установ сфери послуг. Залежно від адміністративного чи господарського статусу сільські населені пункти мають свою класифікацію, але діапазон їх функцій значно менший, ніж міських поселень.

Міста за видом виробничої діяльності пов'язані з неруральними галузями. Розвиток в містах промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, сфери послуг не тільки спричиняє в них концентрацію виробництва і населення, але й посилює процес урбанізації. Під урбанізацією прийнято розуміти історичний процес підвищення в суспільному розвитку ролі міст, збільшення кількості міського населення, поширення міського способу життя на сільську місцевість. Наслідком цього процесу є урбанізованість сільських поселень. До характерних рис урбанізованості слід віднести: розміщення на селі промислових, транспортних будівельних підприємств і організацій; індустріалізацію, спеціалізацію та стандартизацію виробничих процесів; концентрацію виробництва та населення в крупних селах; посилення техногенного навантаження на природне середовище; перенесення у сільську місцевість міської системи планування та забудови території; поширення у сільських поселеннях міських соціально-побутових зручностей; розповсюдження через засоби зв'язку, комунікації різноманітної інформації, зразків масової культури; зростання прошарку працівників, що займаються переважно розумовою діяльністю тощо.

Паралельно з поширенням міського способу життя на сільське середовище відбувається зустрічний процес – проникнення елементів сільського способу життя у міські поселення, який називають руралізацією, а його наслідки – руралізованістю. Міста, особливо великі – регіональні адміністративно-політичні центри, сформували у суспільній свідомості образ територій більш привабливих за умовами життєдіяльності ніж сільські, який матеріалізувався у міграційних установах сільського населення.

Внаслідок взаємодії урбанізації та руралізації з'явився змішаний тип поселень – сільські урбанізовані зони й ареали. Останні О. Шаблій визначає як геоторію, у межах якої зосереджене певне явище, що відсутнє у сусідніх територіях. Термін «ареал» використовують для характеристики одного з різновидів цього феномену – місць концентрації приміських сіл навколо центрів регіонів та великих міст, до інших застосовують поняття «зона».

Доцільно відмітити такі принципові відмінності між сільськими урбанізованими зонами та іншими частинами сільської місцевості:

- сільські урбанізовані зони фактично виступають перехідною зоною між містами та сільською місцевістю і характеризуються

динамічними функціональними зв'язками з містом у виробничих, демографічних, розселенських процесах;

-периферійні частини сільської місцевості відзначаються значно нижчим економічним потенціалом, економічною, демографічною активністю (підкреслимо, що багато в чому це зумовлене певною комунікаційною і інформаційною ізоляцією).

Зауважимо, що сучасні соціально-економічні процеси і явища, незважаючи на задекларовану у численних державних програмах і планах розвитку мету - встановлення суспільної гармонії і однакової якості життя громадян України як на селі, так і в місті, – і надалі збільшуватимуть просторову диференціацію сільської місцевості в Україні.

Акцентуємо, що на наш погляд перш за все поглибитися «ментальна» поляризація суспільства в межах міст і сільської місцевості: у той час як більшість міських поселень і передмість ставатимуть космополітичними за своїми ознаками, зі зростаючою часткою некорінного населення, то українська сільська місцевість (особливо її периферійна частина) залишиться традиційною за своїм характером, виконуватиме роль своєрідної скарбниці українських культурних ознак і традицій.

У зв'язку з цим можна передбачити, що села у передмістях, в межах суміжних з урбанізованими ареалами сільських адміністративних районів, втратять їх переважно сільський характер і з суспільної точки зору виконуватимуть середовищеутворюючі функції, функції осередків розвитку зеленого туризму, ставатимуть зонами розвитку рурурбанізації тощо – в основному вони стануть невід'ємними частинами міст і прилеглих територій. В свою чергу, села сільськогосподарського і змішаного профілю у типово сільській місцевості і периферійних регіонах будуть закріплювати свої провідні функції. Наприклад, у сільськогосподарських поселеннях буде збільшуватись роль сільськогосподарського виробництва і відповідних галузей переробної промисловості на базі розвитку сучасних форм агробізнесу, разом з тим не виключене і зростання ролі додаткових функцій, що відображають специфічну несільськогосподарську економічну діяльність їх жителів (агротуризм, ремесла і т.д.).

Такі тенденції обов'язково необхідно врахувати в процесі розробки схем планування територій, особливо регіонального рівня.

Наступні 10-20 років принесуть, на наш погляд, збільшення частки населення приміських сільських районів (навіть при очікуваному загальному зменшенню населення) в результаті відтоку населення від міських регіонів. Це явище зумовить специфічну динамічну ситуацію біля міст і по головних транспортних маршрутах. Після проходження певного часу (в Україні це відбудеться, на наш погляд, не раніше, ніж через 40-50 років) можна також прогнозувати збільшення чисельності людей у периферійних частинах сільської місцевості внаслідок більшої атрактивності цих територій для тих, хто зацікавлений у спокійній обстановці, чистому навколишньому середовищі й природному пейзажі. Разом з цим відзначимо, що на фоні загального збільшення чисельності населення у таких периферійних регіонах, поліпшення вікової структури фактично не спостерігатиметься, оскільки певне «насичення» сільської місцевості людьми буде спостерігатися за рахунок притоку людей поствідтворювального віку (в результаті пристосування їх «других будинків» для цілорічного проживання).

Зауважимо також, що очікувані зміни соціально-економічних, демографічних, розселенських складових в межах сільської місцевості України (особливо у прикордонних периферійних регіонах) значною мірою зумовлюватимуться геополітичними факторами. Так, розвиток східних периферійних областей буде залежати від державних зовнішньоекономічних відносин із Росією, а західних – з країнами Європейського Союзу.

Що стосується трансформацій у системі природокористування, перш за все землекористування, то, на жаль, неможливо очікувати докорінних змін, зважаючи на значну інерційність цих складових розвитку сільської місцевості. Більша частина землі залишиться в сільськогосподарському використанні, хоча загальний рівень сільськогосподарського освоєння дещо знизиться і, можливо, буде оптимізована структура використання сільськогосподарських земель (землі найнижчої якості використовуватимуться, наприклад, для лісонасадження, створення елементів регіональної екологічної мережі тощо). На перспективу сільська місцевість стане більше використовувати альтернативні способи енергозабезпечення та опалення, порівняно з містами.

В сфері організаційно-управлінських аспектів розвитку сільської місцевості найбільш очікуваним, на нашу думку, є подрібнення

землекористування у приміських частинах сільської місцевості і укрупнення господарств в усіх інших частинах, оскільки саме такі господарства є більш життєздатними внаслідок більшої функціональності. До того ж, можна прогнозувати збільшення значення несільськогосподарської діяльності (перш за все – надання послуг), що стане головним джерелом доходу окремих господарств у типових сільських районах.

Узагальнюючи цей матеріал можна дійти таких висновків:

- наявна соціально-економічна і демографічна диференціація в межах сільської місцевості між сільськими урбанізованими зонами і периферійними районами буде збільшуватись, особливо в світлі сучасних суспільних трансформацій;

- збільшуватимуться контрасти у динаміці розвитку урбанізованих і периферійних частинах сільської місцевості – динамічний розвиток сільських районів, розташованих поблизу міст відбуватиметься паралельно з уповільненим розвитком (або навіть стагнацією) периферійно розташованих сільських районів.

Зараз в Україні сільські урбанізовані зони представлені чотирма основними типами (Павлов О.І., 2005). Перші два типи – це міські агломерації (просторово зрощені міські поселення, між якими існують тісні соціально-економічні, демографічні, іноді адміністративно-управлінські зв'язки), вкраплені в незначні маловиразні руральні території. Один з них характерний для Донбасу, як найбільш урбанізованого регіону України, деякою мірою – для Дніпропетровської області. Так, у Донецькій області на одного жителя припадає всього 0,13 га орних земель при середньоукраїнському показнику 0,65 га, а частка сільського населення складає 9,8%. Більшість населення цих регіонів мешкає в індустріальних, моноструктурних містах, що виникли навколо вугільних родовищ, залізо- і марганцеворудних розробок. Ці міста виконують важливі неруральні господарські функції, загальнодержавні за своїм значенням. Функція ж навколишніх сільських територій (на Донеччині та Луганщині – в регіонах з обмеженими земельними ресурсами) зводиться до задоволення потреб місцевого населення у продовольчих товарах. З огляду на це, до них необхідно застосовувати відповідні управлінські рішення. По-перше, це сільська урбанізована зона має обмежені ресурси для задоволення потреб держави у сільськогосподарській сировині та продуктах. По-друге, щоб

перетворити ці території за їх профілюючими неруральними галузями на «полюси зростання» необхідні значні інвестиції для їх переоснащення та модернізації. Зазначений тип поселень можна віднести до категорії проблемних.

Інший різновид сільських урбанізованих зон представлено сукупністю міської агломерації Прикарпаття – Дрогобича, Борислава, Трускавця, Стебника, Східниці й існуючими навколо них сільськими поселеннями, а також системою розселення навколо розробки родовищ сірки (Розділ, Яворів) та калійних солей (Калуш). Як і в попередньому випадку, для цих територій є типовим відсутність значних сільськогосподарських масивів, але на відміну від них, тут достатньо трудових ресурсів, які поки що мало задіяні в неруральних галузях виробництва. Унікальність цього мікрорегіону полягає в тому, що на одній і тій самій території існують цілющі мінеральні води Трускавця і Східниці, нафтогазові ресурси Борислава і Східниці, калійні солі Стебника. Таким чином, за наявності природних ресурсів промислово-добувна, оздоровчо-рекреаційна та туристична функції цих територій виступають як конкурентні й навіть альтернативні по відношенню до сільськогосподарської. До того ж, якщо враховувати наявність тут ще й такого природного ресурсу як ліси та прикордонний характер поселень, даний тип сільської урбанізованої зони може цілком стати «полюсом зростання».

Третій змішаний тип поселень – причорноморсько-приазовський, який за своєю географією є найбільш строкатим, ніж інші. Він сформувався навколо густозаселених морських узбережь. Територіально – це мікрорегіони Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської, Запорізької, Херсонської та Донецької областей. До них входять портово-промислові комплекси, навколишні сільські поселення, зони відпочинку та рекреації. В одному випадку превалюють оздоровчо-рекреаційні функції, які доповнюються сільськогосподарськими, в іншому – органічно поєднуються морегосподарські, сільськогосподарські та туристичні функції. Причому територія цих зон не обмежується морським фасадом, а охоплює й більш глибинні місця. Як приклад можна навести район Придунав'я, представлений портово-промисловим та агропромисловим комплексами, заповідним фондом та оздоровчо-рекреаційною зоною.

Тобто тут існує реальна можливість поєднувати три-чотири господарські функції.

На окрему увагу заслуговує четвертий тип – приміські урбанізовані ареали, утворення яких на відміну від попередніх є наслідком процесу урбанізації, а не результатом господарського освоєння території та еволюції міських агломерацій та сільських поселень. Унаслідок цього процесу тут сформувалися так звані урба-руральні ареали, для яких характерні випереджаючі темпи зростання кількості населення міст-супутників і передмість порівняно з населенням центру ареалу. До категорії урбанізованих ареалів належать насамперед міста з населенням понад 500 тис. чол. з прилеглими до них сільськими територіями. Їхні масштаби мають різний вимір і залежать від дії кількох чинників: розміру та функцій міст, розвитку транспортної інфраструктури, природно-ресурсного потенціалу приміських сіл, їх виробничої спеціалізації тощо. Особливе місце серед цих ареалів займає передмістя Києва. Виробнича, соціально-культурна й управлінська інфраструктура столичного міста поглинають значну кількість сільського населення і тому воно є найбільш руралізованим. Стратегію розвитку мегаполісів можна визначити як наступ, тиск на приміську зону. Вона знаходить свій прояв у розширенні їхніх території шляхом використання орних земель та земель несільськогосподарського призначення передмістя під житлову і промислову забудову, у перерозподілі населення завдяки селу тощо. Таким чином, виникає протиріччя між інтересами територіальних громад міст і приміських сіл, яке можна вирішити лише на спільних засадах, за участю міських підприємств, установ і організацій у подоланні соціально-економічних, екологічних та інших проблем села. Тим більше, що населення мегаполісів тяжіє до переселення на постійне місце проживання у приміські поселення.

Перехід до ринкових відносин створив нові умови розвитку приміських зон. Разом з тим, більшість дослідників доходять висновку, що навколо міст утворюються специфічні територіально-планувальні зони впливу міст, які визначають відмінні риси всіх сфер життєдіяльності населення на даній території. Результатом міського впливу на прилеглі території в контексті розвитку агропромислового виробництва є формування й розвиток навколо великих міст азональних приміських агропромислових територіальних комплексів.

Взаєморозміщення міст як головних адміністративних і поліфункціональних центрів регіональних систем розселення формує специфічні поля їх впливу різної генези. Безумовно, адміністративний вплив цих центрів відчувається на території всієї області. В той же час, реальний вплив (неформальний, економічний) формується в результаті дії інших чинників і описується загальновідомими моделями. Прикладом реалізації однієї з найбільш універсальних гравітаційних моделей є функціональне зонування території Херсонської області за рівнем впливу міст (Д. Мальчикова, 2006) – рис.24.

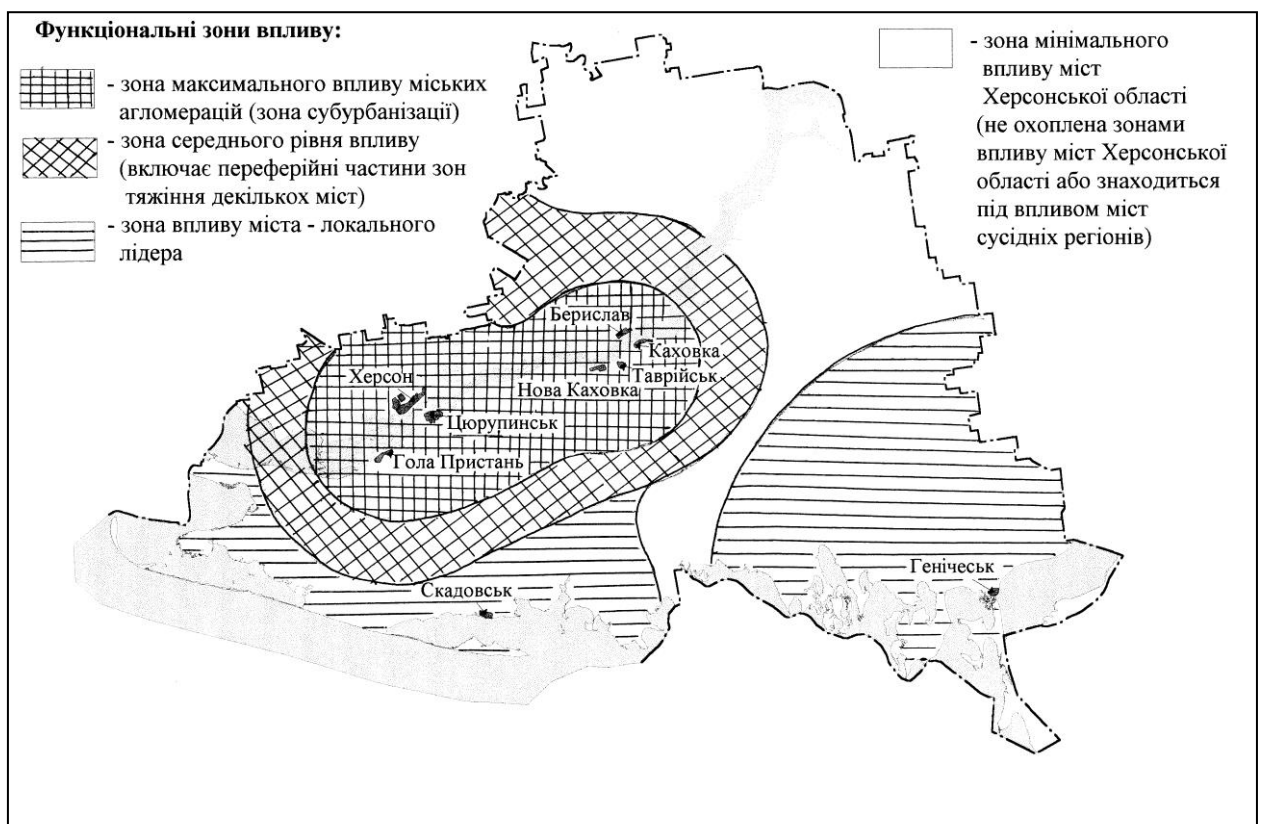

Рис. 24. Зонування Херсонської області за рівнем впливу міст регіону

Виділені зони мають відмінності у просторовій організації, інтенсивності взаємозв'язків між центром і периферією, характеризуються нерівномірним демографічним, виробничим навантаженням в залежності від інтенсивності та масштабів впливу міських систем розселення на прилеглі території. Проведені дослідження і розрахунки дозволили визначити відмінності у просторовій організації, нерівномірності демографічного, виробничого навантаження в залежності від інтенсивності та масштабів впливу

міських систем розселення на прилеглі території. Виділені зони відрізняються за площею, густотою населення та, відповідно, індексами локалізації населення. Так, наприклад, в зоні максимального впливу міських агломерацій локалізація населення складає 1,75 (1,00 – середньообласний показник).

Акцентуємо, що перекриття сільської місцевості зонами безпосереднього впливу великих міст є важливим показником рівня соціально-економічної зрілості території. Масштаби меж зони тяжіння, яке проявляється в різноманітних сферах (як місце роботи, навчання, центру торгівлі, медичного обслуговування тощо) залежать від ряду факторів, серед яких головні: привабливість міста-центра, яка визначається набором, ємністю і якістю запропонованих послуг, і умов комунікативної насиченості сільської місцевості, які виражаються у витратах часу, необхідних для відвідування центру.

Зараз відбувається трансформація сільського розселення під дією великих міст. Віддалені від міста поселення відчують відтік населення, тут скорочується кількість населених пунктів в результаті відмирання найбільш малих і найменше зручно розташованих. В ближньому оточенні міста розселення стабілізується, чисельність населення в ряді випадків збільшується, взаємопроникнення міського і сільського населення посилюється. Поза межами сильного впливу обласних центрів формується «суспільний» вакуум, який заміщується впливом інших центрів, перш за все сусідніх регіонів.

Безумовно, найбільш важливою категорією, яка характеризуватиме вплив суспільного центру, є відстань. Враховуючи суспільне значення обласних центрів, що підкреслюється, перш за все, їх адміністративними важелями, можна говорити, що відстань між обласними центрами – сусідами I порядку, є одним з найбільш потужних факторів формування суспільно-географічних вакуумів, які, по-суті, і є периферією у геопросторовій організації суспільства (додаток Г).

Аналіз додатку Г дозволяє зробити висновок про суттєву диференціацію середньої відстані між обласними центрами. Так, при середньому для України показнику відстані між обласними центрами, що входять в один суспільно-географічний район 152,36 км (в цілому відповідає 2-х годинній автодоступності), цей показник коливається від 70 км у Північно-Західному районі до 209 км у Карпатському районі.

Разом з тим відзначимо, що такий найбільший для України показник пов'язаний зі специфічним географічним положенням Закарпатської області, а найбільша відстань між сусідами в межах одного суспільно-географічного району характерна для АР Крим і складає 282 км.

В результаті наведених досліджень можна зробити висновок, що чим більший показник співвідношення між відстанню до сусідніх суспільно-географічних районів і відстанню між центрами в межах району, тим вища внутрішня «зв'язаність» району і, відповідно, тим більші потенціальні можливості розвитку внутрішньорайонних зв'язків.

З точки зору специфіки геопросторової організації сільської місцевості в межах України можна прогнозувати, що в обласних регіонах, для яких притаманними є значні відстані між обласними центрами сусідніх економічних районів будуть формуватися ареали значної геопросторової неоднорідності у якості життя сільського населення, що також потребує врахувати при складанні геопланувальних розробок.

Отже, перехідні форми та змішані типи територіальної організації міських та сільських просторових утворень проявляються у формуванні різних типів сільських урбанізованих зон та ареалів. З метою оптимізації їх господарської структури, підвищення ефективності управління та планування територій в їх межах необхідно:

- провести моніторинг існуючих систем розселення та господарсько-виробничих комплексів у розрізі територіальних утворень з метою визначення статусу та пріоритетних напрямів розвитку;

- посилити наукову розробку концепцій, обмежуючих та регулюючих зростання мегаполісів та їх негативний вплив на прилеглі села, природне довкілля;

- ухвалити заходи, що стимулюють розвиток глибинних сільських територій, малих міст шляхом більш повного використання їх природно-ресурсного потенціалу;

- удосконалити законодавчу базу для можливостей регулювання режиму функціонування та управління сільськими урбанізованими зонами та ареалам, визначити їх як зону спільних інтересів міських і сільських територіальних громад.

Склад сільських урбанізованих зон та ареалів визначений межами територій, де активно виявляється вплив міста або міської агломерації як на виробництво, так і на використання земель, трудових,

рекреаційних, водних ресурсів та на стан природного середовища. Враховуючи це, приміська зона як правило обмежена колом радіусом 60-80 кілометрів, тобто фактично в зоні годинної транспортної доступності до міста. Зона впливу центрів локальних систем розселення складається із сукупності місцевих систем, центри яких являють собою малі міста і селища міського типу. В зоні місцевих систем розселення розташовані сільські поселення, які користуються місцевими культурно-побутовими закладами повсякденного обслуговування і в меншій мірі мають трудові зв'язки.

Місто і урбанізована зона складають єдиний соціально-економічний комплекс, розвиток якої зумовлюється специфічними функціями. Павлов О. (2005) відзначає, що з поширенням території урбанізованих ареалів змінюється сама система розселення, порушуються сталі зв'язки між міськими та сільськими територіальними утвореннями. Унаслідок цього взаємодія у межах сільської системи розселення стає менш інтенсивною, ніж між селами і містом. Фактично, населення приміських сіл всі послуги, окрім адміністративно-управлінських, отримує у місті. Це користування громадським транспортом, послугами підприємств та установ торгівельного, соціально-культурного та побутового призначення, закладів охорони здоров'я. Через міграцію сільського населення місто отримало постійний і стабільний канал постачання трудових ресурсів, частина яких з часом перебирається у місто на постійне проживання. У зв'язку з цим виникає декілька проблем, які стосуються інтересів як міських, так і сільських територіальних громад: зростання навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури міста, використання земель приміських районів під нове міське житлове та промислове будівництво. Таким чином порушується баланс між природно-ресурсним та трудовим потенціалом міста та прилеглих до нього сільських поселень. Причому це стосується не тільки міст – центрів регіонів, а й їх супутників. Наявність великих міст, промислових центрів об'єктивно потребує вирощування на прилеглих до них сільськогосподарських угіддях трудомістких культур (овочів, ягід, фруктів), розвитку молочного скотарства, птахівництва. У структурі агропромислового територіального комплексу України (АПТК) виділені їх приміські азональні овоче-молочно-м'ясопродуктові складові для задоволення потреб населення цих міст у свіжих швидкопсувних

продуктах харчування. Їх функціонування прямо залежить від особливостей розселення і рівня використання трудових ресурсів, транспортно-географічної доступності до центру регіону, рівня інтенсифікації та індустріалізації сільського господарства, наявності потужностей переробних галузей харчової промисловості. Про неадекватність стану приміського АПТК означеним вимогам свідчить кон'юнктура вітчизняного продовольчого ринку. Проходження по територіям приміської зони розгалуженої мережі доріг сприяє створенню вздовж їх трас транспортно-складських комплексів, які застосовуються для переробки вантажів, а також об'єктів дорожнього сервісу.

Стратегія розвитку урбанізованих зон і ареалів становить собою модель врівноваженого розвитку територій, яка передбачає баланс житлово-громадських та виробничо-комерційних територій, додержання основних вимог до використання території приміської і зеленої зон з розвитком традиційних для цих зон функцій та регульованим розміщенням виробничих і комерційних зон для розташування в них екофільних і пов'язаних з господарським комплексом столиці високотехнологічних об'єктів та підприємств комунальної сфери.

Прикладом можуть стати пріоритетні напрями розвитку території приміської зони згідно Державної стратегії регіонального розвитку року та Концепції схеми планування території Київської області на період до 2015:

- розбудова та інтеграція систем інженерно-транспортної інфраструктури, розвиток логістичних центрів;
- збільшення робочих місць у приміській зоні;
- реформування житлово-комунального господарства, впровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій;
- покращення екологічної ситуації, вирішення питання переробки та утилізації твердих побутових відходів;
- збереження єдиної ландшафтно-рекреаційної системи зелених насаджень та об'єктів культурної спадщини;
- розвиток туристично-рекреаційного комплексу;
- розвиток високотехнологічного агропромислового виробництва;
- розвиток високотехнологічного, наукоємкого виробництва у машинобудуванні та нафтохімічній промисловості;

- створення науково-виробничих кластерів – об'єднань споріднених підприємств, виробництв, організацій, що забезпечують повний технологічний ланцюг в межах локальної території, з метою системного підвищення їх сукупної ефективності.

Основними принципами розвитку господарсько-економічної сфери приміської зони та промислової політики є:

1) Створення галузевих кластерів. Цей напрям організації ведення господарства відповідає сучасним тенденціям виробничих процесів розвинутих країн, визначений як один з пріоритетних напрямків стимулювання розвитку регіональної економіки та місцевого економічного розвитку. Кластер являє собою коопераційну систему підприємств, що забезпечують повний технологічний процес в межах локальної території. При цьому він об'єднує підприємства і організації управління, науки, фінансів, виробництва та торгівлі в певній галузі виробничої діяльності.

2) Спрямування та формування кластерів на територіях приміської зони. Галузеві кластери створюються, в першу чергу в сфері сільського господарства, за участю овочевих та м'ясо-молочних агрофірм, фермерських господарств, рибних господарств, підприємств переробки та реалізації агропродукції, наукових інститутів сільськогосподарського спрямування, зокрема:

- науково-дослідні станції та підприємства, які розробляють і впроваджують технології з вирощування, збирання, глибокої переробки та зберігання овочів;

- підприємства з виробництва тари, які розташовуються поблизу переробних підприємств, транспортних вузлів тощо;

- підприємства з надання транспортних послуг;

- складська інфраструктура для оптової торгівлі продовольчими та непродовольчими товарами;

- підприємства м'ясо-молочного сектору з виробництва кормів та добрив.

Диверсифікація виробництва кінцевих продуктів діяльності овочевого кластеру передбачає широкий спектр продукції: різані та сушені овочі, порошки, гранули, соки, харчові добавки, продукти дитячого харчування, продукти спеціального харчування, продукти загального харчування, фармацевтичні продукти, корма для тварин тощо.

Серед інших видів діяльності для створення кластерів придатні комерційно-логістична та туристично-рекреаційна сфери. Створення кластерів комерційно-логістичної інфраструктури є можливим у разі виявлення ініціативи власників даних об'єктів. Його виникнення реальне у форматі організації мережі закладів та підприємств з надання комплексного обслуговування вантажів, транспорту, водіїв та пасажирів.

Туристично-рекреаційна галузь є однією з найбільш перспективних для застосування кластерного підходу. В ній можливе об'єднання об'єктів готельно-мотельної інфраструктури, санаторіїв та дитячих таборів, туристичних агентств, закладів громадського харчування, краєзнавчих та історичних музеїв, організацій транспортного перевезення, розважальних комплексів та екскурсійних бюро, приватних власників житла для організації зеленого туризму. При цьому можливе широке залучення об'єктів малого бізнесу. Враховуючи потужний історико-культурний потенціал, одними з найбільш конкурентоздатних напрямів альтернативного бізнесу в сільській місцевості можуть стати зелений туризм та народні промисли.

Основні переваги галузевих кластерних об'єднань полягають у:

- можливості залучення фінансових ресурсів у виробництво шляхом об'єднання спільних фінансових зусиль та можливостей;
- обміні технологіями, кадрами, досвідом для забезпечення спільних потреб та збільшенні загального показника конкурентоспроможності всього кластеру;
- підвищенні інвестиційної привабливості за рахунок залучення спільних зусиль у інвестиційних програмах, конкурсах грантових проєктів;
- можливості зниження собівартості продукції та послуг підприємств в рамках кластеру;
- можливості виходу на зовнішні ринки за рахунок зростання валової продукції та створення спільного більш потужного бренду.

Особливості соціально-демографічної ситуації проявляються перш за все у розвитку міст-супутників та порівняно швидшому поширенні міського способу життя (в т.ч. характерних для городян репродуктивної, матримоніальної, міграційної та самозбережувальної поведінки) в сільській місцевості. Природний приріст значною мірою залежить від особливостей вікової структури населення, яка може значно варіювати

залежно від особливостей соціально-демографічного розвитку регіонів. Так, райони чи міста із порівняно високою питомою вагою населення у працездатному віці характеризуються порівняно високим природним приростом. З іншого боку, райони з високою часткою населення старше працездатного віку характеризуються низьким природним приростом.

Функціонально-планувальна організація сільських урбанізованих зон та ареалів залежить від їх типів, сучасного стану та наявності специфічних проблем розвитку та зумовлена еволюційними містобудівними процесами, пов'язаними з просторовим розвитком міст і закономірними потребами перенесення окремих міських функцій на прилеглу сільську територію. Ця тенденція співпадає з напрямом політики ЄС щодо стимулювання розвитку поліцентричності міських систем, які здатні забезпечити паритет щодо доступу мешканців агломерації до міської інфраструктури, збалансованість між урбанізованими та природними територіями.

До найважливіших конкурентних переваг перспективного розвитку приміських зон, які будуть надалі визначати перспективи соціально-економічного розвитку, напрямки використання сільських територій та планувальної організації, відноситься кілька вирішальних передумов: адміністративний і економічний зв'язок власне з містом – центром формування урбанізованої зони чи ареалу, географічне положення, виробнича база, інженерно-транспортна система, так звана біологічна продуктивність земель, мережа населених пунктів, інвестиційна привабливість.

Територіальний розвиток приміських територій в цілому обумовлений необхідністю раціонального використання земель. Тому у ближньому до великого міста поясі приміської зони у першу чергу передбачається розміщення об'єктів житлового, комунального та рекреаційного будівництва – як наслідок сукупності комунікаційних, економічних, географічних та демографічних чинників. Крім того, подальша урбанізація ближнього поясу приміської зони обумовлена планувальним розвитком населених пунктів-супутників як центрів ближніх районних систем розселення та рекреації.

Переважаючими видами діяльності у приміській зоні мають бути продукування і розповсюдження інновацій, наука, освіта та культура, комерційно-ділова сфера, туризм, високотехнологічні малоресурсоємні екофільні виробництва. Розподіл цих функцій між містом-центром і

окремими частинами приміської зони, параметри їх доцільного розвитку залежать від соціально-економічних потреб міста, з одного боку, і ресурсних можливостей прилеглих до нього територій з другого, при безпосередній необхідності врахування інтересів населення цих територій. Розширення переліку можливих видів використання території приміської зони здійснюється в інтересах жителів даних територій і призведе до збільшення кількості робочих місць, обсягів інвестицій, доходів населення та надходжень коштів до місцевих бюджетів.

Планування розвитку міст, селищ та сільських населених пунктів. Основою організації адміністративно-територіального устрою України є поселенська мережа, що складається з поселень – міст, селищ, сіл, як місць постійного компактного проживання людей. Віднесення поселень до зазначених категорій визначається в залежності від кількості населення, рівня урбанізації, організації комунального господарства та характеру економічної діяльності мешканців.

6.3. Геопланування приморських регіонів.

Прибережні, зокрема приморські території, в межах яких утворюються специфічні аквально-територіальні комплекси, локалізують значну частину продуктивних ресурсів, що мають виняткове природне, історичне, культурне та економічне значення. Саме тому ці території з давніх часів приваблювали людей для проживання і діяльності. Разом з тим, традиційна система природокористування та його регулювання в прибережних регіонах вже не може протистояти таким явищам і тенденціям, як надмірна експлуатація і деградація прибережних водних і суходільних екосистем, посилення забруднення та депонування відходів, привнесення чужорідних видів та ін. Це зумовило виникнення останнім часом праць, в яких обґрунтовується, що довготривалий розвиток прибережних територій (ПТ) можливий лише на принципах стійкого розвитку. Саме тому раціоналізація управління природокористуванням планування територій прибережних зон не може не зважати на принцип обмежень і має бути спрямована на гармонізацію економічних, соціальних та екологічних аспектів людської діяльності.

В сучасних умовах, коли головною метою і рушійною силою соціально-економічного поступу стає людина, вирішальну роль у

визначені цілей та прогнозуванні регіонального розвитку відіграють роботи з планування територій, оскільки вони (на відміну від галузевих прогнозів) безпосередньо спрямовані на потреби людини. Практика управління прибережними територіями в розвинутих державах свідчить про те, що найбільш раціональним підходом до досягнення цілей стійкого розвитку на таких територіях є комплексне (інтегроване) управління. Не можна казати, що такий підхід невідомий в Україні, але й важко навести приклади успішного його запровадження принаймні на демонстраційному локальному рівні. На даний час існує безліч вагомих і не дуже причин, які не сприяють, а то й гальмують запровадження інтегрованого управління прибережними зонами в національну політику і практику.

Планування розвитку прибережних територій регулюється тими самими законодавчими актами, що й планування розвитку інших територій держави, з застосуванням деяких додаткових вимог земельного, природоохоронного, санітарно-гігієнічного характеру, пов'язаних з природними особливостями прибережної смуги морів. Розвиток територій здійснюється згідно з довгостроковими комплексними і цільовими державними та місцевими програмами.

Нагадаємо, що в Україні окремого документу, в якому були б конкретно представлені положення державної політики щодо використання земель саме прибережних територій, не існує, але ці питання певною мірою висвітлені в багатьох законодавчих актах і рішеннях як системного так і секторального характеру для місцевого, регіонального та загальнодержавного рівнів. Ключовим можна вважати положення Земельного кодексу, згідно з яким земля розглядається як територіальний базис, природний ресурс і засіб виробництва. Тому використання та охорона земель ПТ є перш за все компонентом національної політики, а положення природоресурсної, в тому числі й земельної політики стосовно ПТ знайшли відображення в документах відповідних секторів.

Інтегральними документами, що на даний час концентровано виражають національну екологічну політику, є «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (ухвалені ВРУ в 1998 р.) та Концепція національної екологічної політики України

на період до 2020 року (ухвалена КМУ в 2007 р.). Можна також згадати документ «Національна екологічна політика України: загальні оцінки і стратегічні рекомендації», розроблений в рамках технічної допомоги Україні, наданої ПРООН, але цей документ не має офіційного статусу й розглядається як експертні рекомендації. Але в усіх названих документах прибережні смуги морів увагою обділені. Деякі загальні положення цих документів можуть бути розцінені як такі, що стосуються ПСМ, і лише Концепція передбачає «розроблення схеми функціонального зонування прибережної смуги морів та визначення територій, придатних для різних видів господарської та природоохоронної діяльності». Концепція також орієнтує на запровадження інтегрованого управління водними і земельними ресурсами.

Для приморських територій і регіонів відповідно до приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господарства необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії, а також специфічне поєднання видів господарської діяльності. Зауважимо, що незважаючи на наявність загальних рис територіальної організації приморських регіонів, вони значною мірою різняться внаслідок різноманіття природних, демографічних, розселенських, соціально-економічних, інфраструктурних характеристик тощо.

Використання (ПТ), інтегральне управління ними і планування приморських регіонів базується на такому узагальненому баченні специфіки, обмежень у використанні, пріоритетів розвитку господарської діяльності (рис. 25).

В контексті такого бачення в основу геопланування приморських регіонів мають бути покладені такі положення:

1. Морська екосистема як основа формування унікальності приморських територій, незважаючи на втручання людини і інтенсифікацію господарської діяльності, має зберігати свою еволюційну збалансовану структуру та врівноважені динамічні тенденції, навіть зазнаючи при цьому змін, небажаних для господарського використання акваторії та приморських територій.

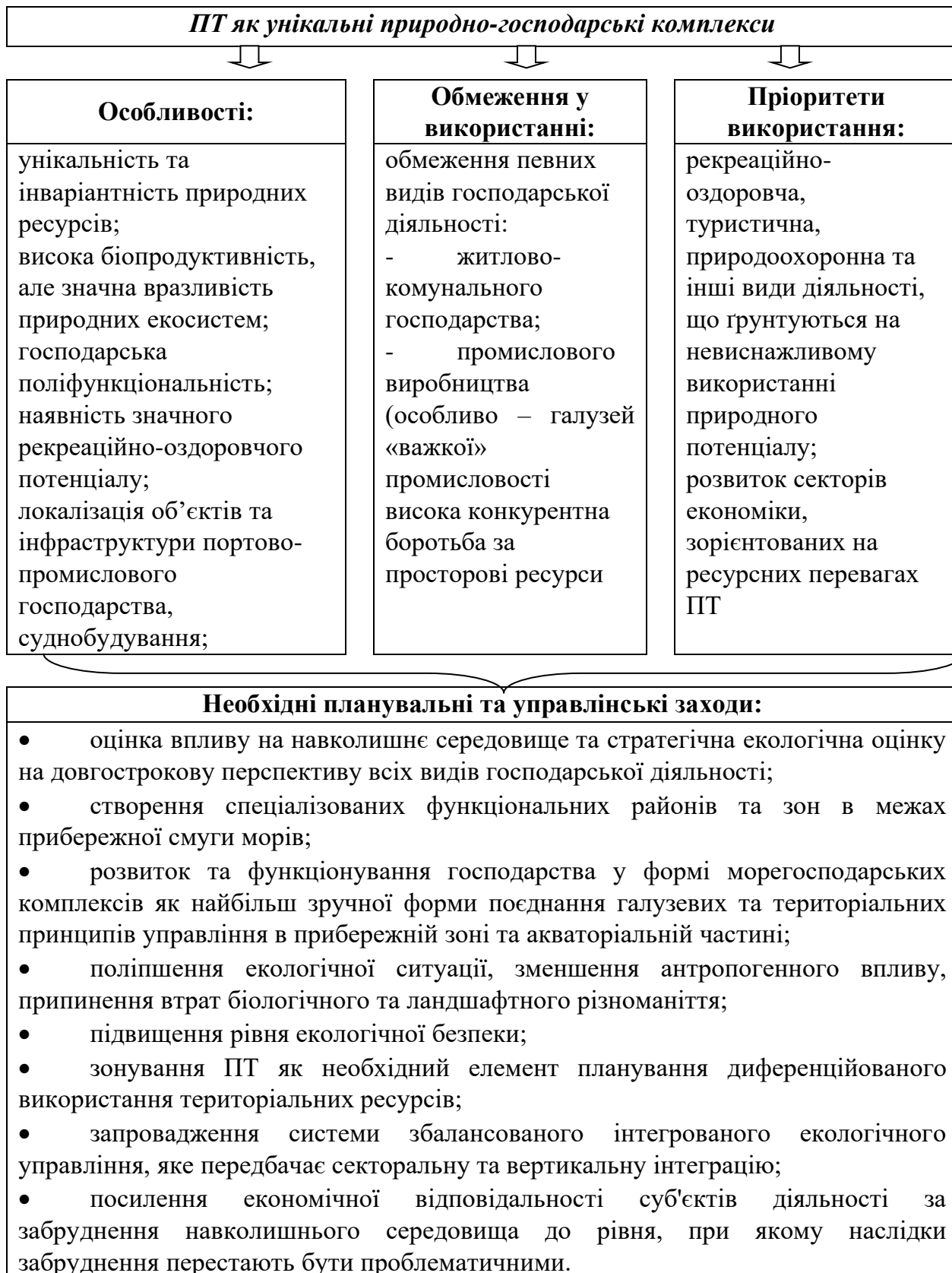

Рис. 25. Обґрунтування планувальних та управлінських заходів в приморських регіонах

2. Збалансований розвиток можливо забезпечити винятково шляхом ефективного використання всіх видів ресурсів і структурно-технологічної трансформації виробництва, причому порушення екологічних зв'язків, викликане зростаючим ресурсоспоживанням, неврахуванням наслідків господарської діяльності, повинно нейтралізуватися системою природоохоронних заходів до рівня асимілятивних можливостей природи.

3. Раціональне використання ресурсів приморських територій полягає у органічному поєднанні вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем у процесі комплексного геопланування з основним методологічним орієнтиром на підвищення якості життя населення.

4. Розробка стратегії економічно ефективного і раціонального природокористування в межах приморських регіонів, прийняття відповідних тактичних рішень, які забезпечували б підтримку стійкості геосистем в умовах антропогенного тиску на них, створення оптимального співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природного середовища, суспільними вимогами (зростанням матеріальних і духовних потреб населення).

Карамушкою В.І. (2009) сформульовано ключові положення політики щодо прибережних смуг морів – ПСМ (в тому числі й щодо земельних аспектів), на основі узагальнених формулювань згаданих документів, а також багатьох інших відповідних законодавчих актів:

- ПСМ розглядається як особливий природно-господарський комплекс, унікальність якого полягає в високій біопродуктивності, вразливості, наявності значного рекреаційно-оздоровчого потенціалу та ін.;

- особливістю ПСМ є те, що виключно в ПСМ локалізовані об'єкти та інфраструктура такої важливої для народного господарства галузі, як морські перевезення (портові комплекси, суднобудування, навігаційні об'єкти та ін.). Використання ПСМ передбачає вимушену заборону або обмеження певних видів господарської діяльності, а планування нових видів діяльності має передбачати оцінку впливу на навколишнє середовище та стратегічну екологічну оцінку на довгострокову перспективу;

- стан ПСМ вимагає заходів щодо поліпшення екологічної ситуації, зменшення антропогенного впливу, припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття, підвищення рівня екологічної безпеки;

- використання ПСМ вимагає запровадження системи збалансованого інтегрованого екологічного управління, яке передбачає секторальну та вертикальну інтеграцію;

- пріоритетними у використанні ПСМ мають бути рекреаційно-оздоровча, туристична, природоохоронна та інші види діяльності, що ґрунтуються на невиснажливому використанні природного потенціалу;

- зонування ПСМ є необхідним елементом планування диференційованого використання земельних ресурсів ПСМ; користувачі земельними та іншими природними ресурсами ПСМ несуть повну відповідальність за їх стан і відтворення;

- посилення економічної відповідальності суб'єктів діяльності за забруднення навколишнього середовища. Ця відповідальність має досягти такого рівня, при якому наслідки забруднення перестають бути проблематичними.

З іншого боку підкреслимо, що практика планування приморських територій, що склалася на даний час, базується на врахуванні наступних обставин:

1) ПТ можуть включати землі практично усіх категорій цільового призначення, визначених Земельним кодексом України та Генеральною схемою планування територій України;

2) земельні ділянки ПТ перебувають в державній, комунальній та приватній власності, що не може не впливати на перспективне планування використання ПТ;

3) ПТ включає землі охоронного характеру (прибережні захисні смуги, охоронні зони навколо цінних природних територій і об'єктів, охоронні зони навколо техногенних об'єктів, зони санітарної охорони та ін.) та зони особливого режиму використання;

4) рекреаційні ресурси (головним чином пляжні води) є основним природним багатством ПТ, використання яких визначає ключовий напрямок розвитку приморських територій;

5) наявність водної (морської) частини ПТ обумовлює чи не головну особливість її планування й використання, що пов'язано з наявністю морегосподарського комплексу.

Таким чином, наявність морської частини, а також пов'язаних з нею рекреаційних можливостей та охоронних територій створює особливі умови й накладає особливі вимоги на планування розвитку приморських територій. Ці обставини враховані при розробці Схеми планування

території узбережжя Чорного та Азовського морів для застосування у Донецькій, Запорізькій, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим, разом з тим, необхідною вважається конкретизація методичних підходів геопланування приморських регіонів (зважаючи на їх різноманіття в межах України) та відповідна диференціація схем планування приморських територій.

Активізація урбанізаційних процесів, суттєві зміни в соціально-економічних відносинах, посилення антропогенних навантажень на природні системи, порушення екологічної рівноваги на територіях прибережної смуги Чорного та Азовського морів України обумовлюють необхідність визначення чіткої містобудівної стратегії їх розвитку, збалансованої структури землекористування, екологоорієнтованих засобів територіальної організації та природокористування в цьому регіоні.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» передбачено заходи щодо реструктуризації економічної бази, модернізації інфраструктури, розвитку міських агломерацій, туризму та рекреації, в тому числі і в даному регіоні. Це узгоджується з «Керівними принципами сталого просторового розвитку Європейського континенту (СЕМАТ)» (Мінрегіонбуд України, 2007 р.); з Указом Президента України «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні» (№ 136/2007 від 21 лютого 2007 р.).

У фундаментальному містобудівному проекті, виконаному у 2006 році Українським державним науково-дослідним інститутом проектування міст «Діпромісто», «Схема планування території узбережжя Чорного та Азовського морів для застосування у Донецькій, Запорізькій, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим» враховано вимоги даної урядової настанови, обґрунтовано напрями розвитку багатогалузевого господарського комплексу цього регіону, спрогнозовано чисельність населення та кількість відпочиваючих і туристів на перспективу, а також представлено планувальну структуру приморської території з урахуванням охорони, раціонального використання та резервування цінних земель різного цільового призначення та майбутніх перспектив розвитку приморських територій та міст в системі Європейського Чорноморського регіону.

Окремі питання еколого-містобудівного спрямування щодо розвитку приморських територій регулюються в Україні понад 15 законодавчими актами, в тому числі «Про затвердження

Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського та Чорного морів», «Про природно-заповідний фонд України», «Про курорти», «Про генеральну схему планування території України», «Про планування і забудову територій», «Про охорону культурної спадщини» та іншими.

Проект «Співпраця щодо довкілля Чорного моря», який фінансується Європейським Союзом, на прохання Міністерства охорони навколишнього природного середовища України розробив проект нового Закону України «Про прибережну смугу морів», як цілісного об'єкта інтегрованого управління і правового регулювання господарської діяльності, зонування, планування та забудови елементів його території. Зміст схеми планування території прибережної смуги морів представлений у додатку Д.

Актуальність законодавчого забезпечення розвитку та захисту природних ресурсів прибережної смуги морів обґрунтована наступними позиціями:

- Унікальність та інваріантність природних ресурсів Азово-Чорноморського регіону. Потенціал курортно-рекреаційних, туристичних та природно-ландшафтних ресурсів приморського узбережжя відповідно до сучасного стану використовується недостатньо – в декілька разів менше перспективних можливостей. Пріоритетна роль розвитку цієї сфери як засобу задоволення культурних потреб, так і зростання національної і регіональної економіки – недооцінена на всіх рівнях владних структур.

- Високий рівень урбанізації прибережної смуги регіону. Питома вага територій містобудівного освоєння в межах двокілометрової прибережної захисної смуги становить понад 70,0%; щільність населення перевищує середньоукраїнський показник на 33%; чисельність населення приморських районів і міст складає понад 6 млн. осіб. Все це вимагає розширення просторових меж приморських поселень для їх «еколого- містобудівного розвантаження».

- Поліфункціональність господарської структури приморських поселень. Природно-ландшафтні ресурси, цінні для розвитку курортів та рекреації, обмежені для містобудівного освоєння земельні ресурси та невідворотність посилення виробничої складової в системі «виробництво-розселення-курорт (рекреація, туризм)» за рахунок будівництва стратегічних об'єктів промисловості, портів, комунально-

складських об'єктів породжують конфліктні проблеми. В зв'язку з цим приморські поселення стають об'єктом розмежування різних функцій та просторової трансформації на засадах пошуку «балансу інтересів».

•Екологічні впливи на функціонування приморських поселень. Приморські поселення знаходяться в «епіцентрах екологічних ризиків та обмежень». За рівнем негативного впливу на морські акваторії пляжної зони найбільшими джерелами забруднення є житлово-комунальне господарство, яке завдає більше половини всіх економічних збитків, та об'єкти морського транспорту і промислові підприємства, питома вага збитків від яких становить до 40,0%. Це підвищує роль екологоорієнтованих планувальних засобів збалансованого природно-антропогенного розвитку та створення спеціалізованих функціональних районів та зон в межах прибережної смуги морів.

•Обмеженість регулятивних документів щодо проектування приморських територій з їх специфічними особливостями. Планувальні аспекти приморських територій та міст на нинішній час регламентуються Державними будівельними нормами ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень»; довідником проектувальника «Містобудування», а також понад десятьма методичними рекомендаціями періоду 1970-90 рр. Однак, всі вищезазначені нормативно- методичні документи стосуються загальних принципів проектування всіх типів населених пунктів без врахування специфіки природно-географічних умов їх розташування; в рекомендаціях щодо проектування приморських територій в основному надано пропозиції з планування тільки курортних поселень, їх зон та комплексів, які розроблені на протилежних ринковим соціально-економічних засадах без вивчення поліфункціональної структури приморських поселень та врахування особливих вимог природоохоронного законодавства.

Практика містобудівного освоєння приморських територій свідчить про те, що сьогодні відбувається «активна експансія» цінних курортно-рекреаційних та природоохоронних земель як для розвитку об'єктів матеріального виробництва, так і для розміщення садово-дачного будівництва, житлової багатоповерхової забудови тощо. Не вирішуються питання стосовно характеру допустимого містобудівного використання територій водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, округів санітарної охорони курортів, санітарно-захисних зон

промислових об'єктів, чітко не визначено «обмежувальні і дозвільні» напрями будівельної діяльності, не розроблено нормативні пропозиції щодо збалансованого поліфункціонального розвитку приморських міст - центрів адміністративного, промислового, культурного та туристичного призначення, а також опорних пунктів систем розселення.

Враховуючи виконані науково-практичні розробки в цій сфері, можна зробити висновок, що на нинішній час опрацьовані тільки загальні принципи формування переважно курортних міст як центрів тимчасового розселення відпочиваючих, а також регламентовані вимоги до курортно-рекреаційного будівництва. В той же час, проектними розробками та науковими дослідженнями не охоплено такі актуальні проблеми як: а) *диспропорції* розвитку функцій «виробництво-розселення-курорт (рекреація, туризм)»; б) *екологічні порушення* у прибережній захисній смузі; в) *втрата земельних та пляжних ресурсів* для розвитку курортів, рекреації та туризму у зв'язку з їх нецільовим освоєнням; г) використання *національних природних ресурсів* української частини узбережжя як невід'ємної складової *міждержавної системи туризму* європейських причорноморських країн - для поточних місцевих потреб та некерованого земельного перерозподілу; д) розвиток приморських поселень як звичайних населених пунктів без врахування їх особливих *морегосподарських, зовнішньоекономічних та туристичних* функцій.

Оскільки до прибережної смуги морів відноситься не лише смуга суходолу, а й прилегла акваторія, то планування її використання, як правило, безпосередньо пов'язують з плануванням використання суходільної частини. В цьому є незаперечна логіка. Наприклад, портове господарство не може розвиватися без використання акваторії, а курортно-рекреаційна діяльність не обмежується використанням лише берегових ресурсів, а поширюється також на прилеглі морські води (для купання, яхтингу та ін.). Але цілісна система планування використання саме морських територій в Україні не діє. Згідно з Законом «Про виключну (морську) економічну зону України» Україна у своїй виключній економічній зоні здійснює розвідку, розробку та добування живих і неживих ресурсів у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах, а також здійснює інші заходи, спрямовані на збереження і відтворення живих ресурсів, наукові дослідження, забезпечення судноплавства. Оскільки, відповідно до Водного кодексу України, моря і землі під ними належать до об'єктів

загальнодержавного значення, то планування їх використання знаходить відображення в секторальних програмах та програмах соціально-економічного розвитку держави. Проте чи не основним видом діяльності на морських акваторіях залишається природоохоронна.

Прикладом секторального планування використання морських територій може бути Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, яка передбачає створення двох виключно морських національних природних парків (Велике та Мале філофорні поля Зернова загальною площею 130 тис. кв. км) та низку прибережних заповідних територій, до складу яких ввійдуть прибережні акваторії (зокрема, Меотида, Джарилгач, Кінбурнська коса та інші). В стадії розроблення перебуває також Загальнодержавна цільова програма розвитку заповідної справи на період до 2020 року. Зауважимо, що в роботі по створенню морських заповідних територій досягнутий перший реальний успіх (велике філофорне поле Зернова отримало статус заповідної території).

Контрольні запитання та завдання:

1. *Охарактеризуйте сучасні цільові настанови планування сільської місцевості.*
2. *Обґрунтуйте необхідність багатофункціонального розвитку сільських регіонів. Яке місце планування територій у реалізації нових підходів розвитку сільських територій?*
3. *З яких етапів і тематичних розділів складається планування сільської місцевості районного рівня?*
4. *Які ділянки та об'єкти формують природний каркас екологічної безпеки планувального району?*
5. *Які об'єкти та мережі формують агросервісну інфраструктуру планувального району?*
6. *Розкрийте сутність поняття «сільські урбанізовані зони та ареали». Яким чином їх можна типізувати? Які особливості планувальних заходів в їх межах?*
7. *Визначте специфічні риси приморських територій як об'єкту геопланування. Сформулюйте ключові положення політики територіального розвитку щодо прибережних смуг морів.*
8. *Які особливості містобудівного освоєння приморських територій? Наведіть приклади секторального планування використання морських територій.*

7.

СИСТЕМА ЛОКАЛЬНИХ ПЛАНУВАЛЬНИХ ОБМЕЖЕНЬ В РАМКАХ ДІЮЧОЇ СИСТЕМИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ.

Велике значення при просторовому плануванні надається обґрунтуванню системи планувальних обмежень з розвитку території, пов'язаних з нормативними вимогами чинного законодавства в галузі територіального проектування та захисту навколишнього природного середовища. В рамках діючої системи планування територій склалася досить ефективна система локальних планувальних обмежень, що дозволяє проектувати оптимальну територіальну структуру при розміщенні будь-яких об'єктів будівництва та реалізації різного роду інвестиційних проектів регіонального розвитку.

Проектно-планувальні обмеження можна розділити:

А. За характером впливу:

1. Екологічні;
2. Санітарно-гігієнічні;
3. Містобудівні.

Б. За об'єктом впливу:

1. Обмеження впливу на природне середовище (регулюється нормативними актами про об'єкти ПЗФ і ООПТ, екомережі та ін);
2. Обмеження впливу на соціальне середовище (регулюються санітарними правилами і нормами);
3. Обмеження впливу на техногенне середовище (ДБН, ГОСТ, технологічні нормативи та ін.)

До законодавства України імплементовані наступні *юридичні форми обмежень на користування земельними ресурсами*:

Стаття 112. Охоронні зони:

1. Охоронні зони створюються:

а) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою захисту і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів;

б) уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їх

негативного впливу на людей і довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти.

2. Правовий режим земель охоронних зон визначається законодавством України.

Стаття 113. Зони санітарної охорони:

1. Зони санітарної охорони створюються навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого призначення та інші, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності;

2. У межах зон санітарної охорони забороняється діяльність, яка може спричинити заподіяння шкоди підземним та відкритим джерелам водопостачання, водозабірних та водоочисних споруд, водоводами, об'єктам оздоровчого призначення, навколо яких вони створені;

3. Правовий режим земель зон санітарної охорони визначається законодавством України.

Стаття 114. Санітарно-захисні зони

1. Санітарно-захисні зони створюються навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових і електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від території житлової забудови.

2. У межах санітарно-захисних зон забороняється будівництво житлових об'єктів, об'єктів соціальної інфраструктури та інших об'єктів, пов'язаних з постійним перебуванням людей.

При проектуванні просторової структури територій враховують такі *види планувальних територіальних обмежень*:

1. Санітарно-захисні зони підприємств та інших об'єктів (СЗЗ), накладають обмеження, в першу чергу, на розміщення житлової забудови і соціальних об'єктів (лікарень, санаторіїв, профілакторіїв, дошкільних дитячих установ, навчальних закладів, спортивних об'єктів та ін). Як правило, території СЗЗ в межах населених пунктів можуть «накривати» існуючу житлову забудову і, отже, при розробці та реалізації проекту необхідно або виносити житлову забудову і соціальні об'єкти, або категорично вимагати від підприємств скорочення СЗЗ шляхом перепрофілювання, впровадження нових технологій і пр.

2. Особливо охоронні природні території (ООПТ), найважливіші елементи природно-екологічного каркасу території, які мають спеціальні регламенти природоохоронної та господарської діяльності, спрямовані на охорону рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, включаючи їх місцепроживання, унікальні природні об'єкти та ландшафти.

3. Водоохоронні і прибережні зони – мають нормативні регламенти використання територій, що впливають на формування екологічного стану водних об'єктів, а також на характер господарської діяльності в їх межах.

4. Захисні зони або санітарні розриви інженерних споруд (трубопроводів, автомобільних і залізних доріг та ін) – екологічні та технічні коридори, виключені з забудови, з нормативними вимогами експлуатації.

5. Території непридатні для будівництва та виключені з забудови - ділянки з розвитком несприятливих інженерно-будівельних умов, у тому числі потенційно затоплювані катастрофічними паводками; родовища корисних копалин та ін.

6. Території, на яких необхідно встановлення певних містобудівних регламентів, пов'язаних із завданнями охорони історико-культурної і природної спадщини: зони охорони пам'яток історії та культури; зони регулювання забудови та господарської діяльності, міські зелені насадження, ліси першої групи і т.п.

Санітарно-захисні зони.

Санітарно-захисні зони покликані створити бар'єр між житловою забудовою та підприємствами і іншими об'єктами, що є джерелами шкідливих хімічних, фізичних і біологічних впливів на стан навколишнього середовища. Створення санітарно-захисних зон відноситься до планувальних заходів охорони навколишнього середовища при містобудуванні та розвитку населених пунктів.

1. Санітарні розриви від шкіл, дитячих і лікувальних установ до житлових та громадських будівель - при розміщенні їх з боку дитячих кімнат і палат - не менше 2,5 висот протилежної найвищої будівлі.

2. Санітарні розриви між будівлями:

2.1. при розташуванні на сусідніх ділянках господарського двору - розташування між спальними корпусами, їдальнею та госп. будівлями не менше 100 м;

2.2. від спальних корпусів до відкритих стоянок до 30 місць - 50 м; 30-100 місць - 80 м; більше 100 місць - 100 м;

2.3. від спальних корпусів до межі земельної ділянки рекреаційного об'єкту, що проходить уздовж вулиць - 30 м;

2.4. при знаходженні установи в межах населеного пункту - уздовж меж смуги зелених насаджень не менше 15 м (2 ряди високостовбурних дерев і ряд чагарників).

3. В умовах децентралізованого водопостачання дворові вбиральні віддалені від колодязів та капітальних будівель не менш ніж на 50 м.

4. Санітарно-захисна зона від кордонів житлової забудови до кордонів полігону ТПВ - не менше 500 м (СНИП II-60-75).

5. Санітарні розриви для виробничих будівель і складів, які не виділяють у навколишнє середовище шкідливих речовин, що не створюють підвищених рівнів шуму, вібрацій, електромагнітного випромінювання і не вимагають під'їзних залізнично-дорожніх шляхів - не менше 50 м.

6. Автодороги 1-3 категорії - від брівки дороги до садових кооперативів та селітебної забудови - не менше 100 м, для 4 категорії - 50 м.

7. Розміри санітарно-захисних зон для типових передавачів радіостанцій:

- Мала потужність (до 5 кВт) - довгохвильові, середньохвильові, короткохвильові - 10, 20 175 м відповідно;

- Середня (5-25 кВт) - довгохвильові, середньохвильові, короткохвильові - 10-75, 20-150, 175-400 м;

- Велика (25-100 кВт) - довгохвильові, середньохвильові, короткохвильові - 75-480, 150-960, 400-2500 м;

- Надпотужна (більше 100 кВт) - довгохвильові, середньохвильові, короткохвильові - більше 480 м, більше 960 м, більше 2500 м.

8. Для підприємств, їх окремих будівель і споруд з технологічними процесами, що є джерелами виробничих шкідливостей (СН 245-71: Санітарні норми проектування промислових підприємств.):

клас шкідливості I - 1000 м; II - 500 м; III - 300 м; IV - 100 м; V - 50 м.

9. Санітарно-захисна зона кладовищ - 300 м до найближчої житлової забудови (ДБН В.2.4-1-94).

10. Між річковим портом і житловою забудовою - 100 м (ДБН В.2.4-1-94).

11. До гаражів та житлової забудови - 800 м (ДБН В.2.4-1-94).

12. Між житловою забудовою та підприємствами, установами, складами і відкритими майданчиками які не є вибухо- і пожежонебезпечними - не менше 50 м (ДБН В.2.4-1-94).

13. Фермерські господарства, державні і колективні підприємства, що вимагають окремих типів тваринницьких будівель, або окремі виробництва - до житлової забудови не менш 100 м (ДБН В.2.4-3-95).

14. Розміри санітарно-захисних зон від сільськогосподарських підприємств до житлової забудови, мінімальні санітарні розриви між тваринницькими підприємствами та об'єктами по переробці і зберіганню сільгосппродукції, розміри санзон від каналізаційних споруд до житлової забудови ділянок громадських будівель і підприємств харчової промисловості при розробках Генеральних планів сільгосппідприємств встановлюються згідно Додатків 1-8 до ДБН В.2.4-3-95.

15. Полігони ТПВ (ДБН В.2.4.-2-2005, Полігони твердих побутових відходів: основи проектування): - 15 км від аеропортів та аеродромів; - 1000 м від межі міст; - 500 м від житлової та громадської забудови; - 200 м від сільськогосподарських угідь, авто-і залізних доріг; - 50 м від межі лісу і лісопосадок не призначених для рекреаційного використання.

16. Розміри санітарно-захисної зони заводу зі знешкодження токсичних промислових відходів (ТПрВ) потужністю до 100 тис. т відходів на рік необхідно приймати 500 м, а 100 тис.т і більше-1000 м.

Розміри санітарно-захисної зони ділянки поховання ТПрВ до межі населених пунктів, відкритих водойм, а також до об'єктів культурно-оздоровчого призначення приймається не менше 3000 м. Майданчики поховання ТПрВ розміщуються на відстані не менше: 200 м від автомобільних доріг, залізничних шляхів загальної мережі, 50 м від кордону лісонасаджень, які не призначені для рекреації (ДБН 360-92).

Малі тваринницькі ферми (фермерські господарства) в селищах міського типу, селах з вмістом великої рогатої худоби або свиней від 10 до 250 голів, овець - до 500 голів, птиці - до 1000 голів слід розміщувати на відокремлених ділянках з дотриманням розмірів санітарно-захисних зон, наведених у таблиці 8.

Таблиця 8. Розміри проєктованих санітарно-захисних зон тваринницьких підприємств (за даними ДБН 360-92 «Планування та забудова населених пунктів»)

Спрямованість господарства	Розміри санітарно-захисних зон, м								
	25	50	75	100	150	200	300	400	500
	Допустима величина стада, поголів'я								
Свиноферма	15	30	50	75	100	125	150	200	більше 200
Ферма ВРХ	20	40	60	100	150	200	більше 200		
Птахоферма	100	200	250	300	500	750	більше 750		
Вівцеферма	50	75	100	150	200	400	більше 400		
Кролеферма	150	300	400	Более 400					

Примітка. Шириною санітарно-захисної зони слід вважати відстань між місцями виділення в атмосферу або ґрунт виробничих шкідливостей і житловою забудовою населеного пункту.

17. Між портом і сельбищної територією міста, а також між окремими районами порту передбачаються санітарно-захисні зони і розриви, ширина яких приймається в межах 100-200 м. Відстані від меж спеціалізованих районів нових морських і річкових портів до житлової забудови слід приймати не менше:

а) від межі районів перевантаження і зберігання вантажів, що легко розпилюються - 300 метрів;

б) від резервуарів і зливно-наливних пристроїв легкозаймистих і горючих рідин на складах категорії I - 200 метрів;

в) те ж, на складах категорій II і III - 100 метрів;

г) від кордонів рибного порту (без рибообробки на місці) - 100 метрів;

18. Санітарно-захисні зони від споруд міських каналізаційних систем до кордонів житлової забудови, ділянок громадських будівель і підприємств харчової промисловості слід приймати за таблицею 9.

Таблиця 9. Санітарно-захисні зони очисних споруд (за даними ДБН 360-92 «Планування та забудова населених пунктів»)

Спорудження	Ширина зони, м, при розрахунковій продуктивності споруд, тис. м ³ /сут.			
	до 0,2	більше 0,2 до 5	більше 5 до 50	більше 50 до 280
Споруди механічної та біологічної очистки з мулових площадках і окремо розташовані мулові майданчики	150	200	400	500
Те ж, з термомеханічної обробкою опадів у закритих приміщеннях	100	150	300	400
Поля фільтрації	200	300	500	-
Землеробські поля зрошення	150	200	400	-
Біологічні ставки	200	200	300	300
Споруди з циркуляційними каналами	150	-	-	-
Насосні станції	15	20	20	30

Примітка 1. Зони для споруд продуктивністю більше 280 тис. м³/сут., А також при відступі від традиційної технології очищення стічних вод або обробки осаду встановлюються за погодженням з Міністерством охорони здоров'я.

Примітка 2. Зони від споруд механічної та біологічної очистки з мулових площадках і від окремо розташованих мулових майданчиків при продуктивності понад 500 тис. м³/сут. слід приймати не менше 1 км.

Примітка 3. У разі розташування житлової забудови з підвітряного боку по відношенню до очисних споруд зазначені в таблиці зони допускається збільшувати не більш ніж в 2 рази, при сприятливій розі вітрів - зменшувати не більше ніж на 25%.

Примітка 4. При відсутності мулових майданчиків на території очисних споруд продуктивністю більше 0,2 тис. м³ на добу. розмір зони слід скорочувати на 30%.

Примітка 5. Зони від полів фільтрації площею до 0,5 га і від споруд механічної та біологічної очистки на біофільтра продуктивністю до 50 м³ / добу. слід приймати 100 м.

Примітка 6. Зону від полів підземної фільтрації продуктивністю менше 15 м³/сут. слід приймати 15 м.

Примітка 7. Зону від фільтруючих траншей і піщано-гравійних фільтрів слід приймати 25 м, від септиків - 5 м, від фільтруючих колодязів - 8 м, від аераційних установок на повне окислення з аеробної стабілізацією мулу при продуктивності до 700 м³/сут.- 50 м.

Примітка 8. Зону від очисних споруд поверхневих вод з селітебних територій слід приймати 100 м, від насосних станцій-15м.

19. Санітарно-захисні розриви від сільськогосподарських підприємств до кордонів житлової забудови слід приймати за таблицею 10:

Таблиця 10. Санітарно-захисні розриви від сільськогосподарських підприємств до кордонів житлової забудови (за даними ДБН 360-92 «Планування та забудова населених пунктів»), м.

Підприємства	Розміри санітарно-захисної зони, м
I. Рослинницькі:	
Теплиці і парники при обігріві електричному	Не нормуються
Те ж, при біологічному обігріві:	
на гною	100
на смітті	300
II. Тваринницькі:	
Великої рогатої худоби:	
до 1000 голів	300
на 1000 до 5000 голів	500
більше 5000 голів	1000
Свинарські:	
до 12 тис. голів на рік	500
на 12 и 24 тис. голів на рік і більше	1500
на 54 тис. голів на рік і більше	2000
Вівчарські	300
Конярські	100
Кролярські	100
Звіринницькі	300
III. Птахівницькі:	
до 100 тис. курей	300
от 100 до 400 тис. курей	1000
більше 400 тис. курей	1200
IV. Склади для зберігання отрутохімікатів і мінеральних добрив, т:	
до 20	200
до 20-50	300
50-100	400
100-300	500
300-500	700
більше 500	1000
V. Склади сильнодіючих отруйних речовин (СДОР):	
базисні	1000
витратні	300
VI. Склади: овочесховища, картоплесховища, фруктосховища	
	50
VII. З ремонту, технічного устаткування та зберігання сільськогосподарських машин і автомобілів	
	100
VIII. Ветлікарні і ветамбулаторії	
	200

20. Розміри земельних ділянок та санітарно-захисних зон підприємств і споруд з транспортування, знешкодження та переробки побутових відходів слід приймати за таблицею 11.

Таблиця 11. Розміри земельних ділянок та санітарно-захисних зон підприємств і споруд з транспортування, знешкодження та переробки побутових відходів (за даними ДБН 360-92 «Планування та забудова населених пунктів»)

Підприємства та споруди	Розміри земельних ділянок на 1000 т твердих побутових відходів на рік, га	Розміри санітарно-захисних зон, м
Підприємства з промислової переробки побутових відходів потужністю до 100 тис. т на рік	0,05	300
Те ж, понад 100 тис. т на рік	0,05	500
Склади свіжого компосту:		
полігони *)	0,02-0,05	500
поля компостування	0,5-1,0	500
поля асенізації	2-4	1000
Зливні станції	0,2	300
Сміттеперевантажувальні станції	0,04	100
Поля складування і поховання знешкоджених опадів (по сухій речовині)	0,3	1000
* Крім полігонів по знешкодженню і похованню токсичних промислових відходів.		
Примітка 1. Величину земельних ділянок полів асенізації, компостування та полігонів слід приймати з урахуванням гідрологічних, кліматичних і геологічних умов. Примітка 2. Забороняється розміщення полігонів на території I і II округів і зон санітарної охорони вододжерел і мінеральних джерел, всіх трьох округів зон санітарної охорони курортів: на ділянках з виходом на поверхню тріщинуватих порід; в місцях виклинювання і водоносних горизонтів; в місцях масового відпочинку населення та оздоровчих дитячих установ, на ділянках з виходами ґрунтових вод у вигляді ключів і боліт глибиною більше 1 м.		

21. Підсобні господарства підприємств, установ і організацій, а так само ділянки колективних садів і городів повинні розміщуватися у приміській зоні за межами санітарно-захисних зон промислових, сільськогосподарських підприємств і споруд на відстані не менше 300 м від кордону резервних територій для розміщення перспективного будівництва, передбаченого генпланом населеного пункту, зон санітарної охорони господарсько-питних водопроводів (I і II поясу),

водоохоронних зон річок, водосховищ, а також від меж ділянок санаторно-курортних і оздоровчих установ.

22. Лікарняні містечка спеціального профілю (протитуберкульозні, психіатричні та ін), будинки інвалідів і людей похилого віку, призначені для перебування хворих і підопічних протягом тривалого періоду часу необхідно розміщувати відокремлено, за межами населеного пункту в зеленій зоні не ближче 1000 м від кордону житлової забудови, оздоровчих та санаторно-курортних установ.

23. Розміри санітарно-захисних зон та санітарних розривів від сільськогосподарських підприємств і виробничих комплексів слід приймати відповідно до «Санітарних правил для тваринницьких підприємств» № 4542-87, «Санітарних правил і норм розміщення, організації і експлуатації малих ферм для утримання тварин (худоби, птиці, звірів) у населених пунктах Української РСР» № 5.02-12 / Н, ДБН Б.2.4-3-95 «Генеральні плани сільськогосподарських підприємств».

24. Розміри санітарно-захисних зон підприємств, виробництв та споруд слід приймати згідно з додатком 4 «Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів, МОЗУ від 19 червня 1996 р. № 173».

Водоохоронні зони.

Прибережні охоронні смуги (Водний кодекс, Розд. 4, Ст. 88; Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них - Постанова КМУ від 8 травня 1996 № 486):

1. Малих річок, струмків, джерел, водотоків і ставків менш 3 га - охоронна зона 25 м по обидві сторони.

2. Середніх річок, водосховищ, ставків більше 3 га - 50 м.

3. Моря, морські затоки, лимани - 2 км.

4. У населених пунктах, розташованих у прибережній зоні басейнів Чорного і Азовського морів, берегова смуга 100 м повинна використовуватись як зона відпочинку населення, всі види будівництва, що не мають безпосереднього відношення до рекреації забороняються. Спеціальні види будівництва повинні бути узгоджені з Міністерством охорони здоров'я та Мінекобезпеки України.

Захисні зони інженерних споруд.

На головних шляхах залізних доріг санітарно-захисна зона 100 м, станційні і під'їзні шляхи - 50 м. Смуги відводу від залізної дорожньої

колії - для 1 категорії - 25 м, 2 і 3 категорій - 21 м, для під'їзних шляхів - 12 м (ДБН В.2.4.-1-94);

Відстань від краю проїжджої частини до основної лінії регульованої житлової забудови - не менше 50 м., а при застосуванні шумозахисних пристроїв - не менше 25 м;

Санітарно-захисна зона СТО - понад 20 постів - санітарний розрив 50 м, 10-20 постів - 25 м, 10 постів - 15 м;

АЗС - 50 м протипожежна відстань (менше 750 автомобілів на день - 25 м).

Охоронні зони електромереж

(Правила охорони електричних мереж. Постанова КМУ від 4.03.1997 № 209):

1. Уздовж повітряних ліній - у вигляді земельної ділянки і повітряного простору, обмежених вертикальними площами по обидві сторони лінії від крайніх проводів: до 1 кВ - 2 м; до 20 кВ - 10 м; 35 кВ - 15 м; 110 кВ - 20 м; 150, 220 кВ - 25 м; 330, 400, 500 - 30 м; 750 кВ - 40 м.

2. По периметру трансформаторних підстанцій, що поділяють пунктів і пристроїв - 3 м від огорожі або споруди;

3. Уздовж підземних кабельних ліній до 1 кВ - під тротуарами 0,6 м у напрямку до будівель і споруд і на 1 м у напрямі проїжджої частини;

4. Уздовж підводних кабельних ліній - 100 м.

6. Зони санітарної охорони об'єктів водопостачання: зовнішніх мереж і споруд (СНиП 2.04.02-81 Москва, 1985, Держ. Ком. РСР у справах будівництва):

6.1 Межі першого поясу зони поверхневого джерела водопостачання, в тому числі водопровідного каналу, від водозабору:

а) для водотоків (річки, канали):

- Вгору за течією - не менше 200 м;

- Униз за течією - не менше 100 м;

- По прилеглому до водозабору березі - не менш 100 м від урізу води при літньо-осінньої межені;

- У напрямку до протилежного берега: при ширині водотоку менше 100 м - вся акваторія і протилежний берег шириною 50 м від урізу води і при ширині більше 100 м - смуга акваторії не менше 100 м;

- У водозаборах ковшового типу в межі першого поясу включається вся акваторія ковша і територія навколо нього смугою не менше 100 м.

б) для водойм (водосховищі, озеро):

- По акваторії на всіх напрямках - не менше 100 м;
- По прилеглому до водозабору березі - не менш 100 м від урізу води при нормальному підпірній рівні води.

6.2. Межі другого поясу зони водотоку:

- Униз за течією - не менше 250 м;
- Бічні кордони - на відстань від урізу води - при рівнинному рельєфі - 500 м, при гористому - до вершини першого схилу, зверненого у бік водотоку, але не більше 750 м при пологому схилі і 1000 м при крутому.

6.3. Підземні джерела:

а) Межі першого поясу (від свердловини, шахтного колодязя, каптажу):

- 30 м при використанні захищених підземних вод;
- 50 м при використанні недостатньо захищених підземних вод.

6.4. Майданчик водопровідних споруд:

а) межа першого поясу:

- Від стін резервуарів фільтрування води, фільтрів, контактних освітлювачів з відкритою поверхнею води - не менше 30 м;
- Від стін решти споруд і стовбурів водонапірних башт - не менше 15 м.
- Санітарно-захисна смуга навколо першого поясу зони водопровідних споруд, розташованих за межами другого поясу зони джерела водопостачання - ширина не менше 100 м.

6.5. Водоводи:

Водоводи, що проходять по незабудованій території - від крайніх водоводів:

- У разі прокладання в сухих ґрунтах - не менше 10 м при діаметрі до 1000 мм і не менше 20 м для великих діаметрів; в мокрих ґрунтах - не менше 50 м незалежно від діаметра.

7. Охоронні зони електричних мереж (табл. 12) також встановлюються по периметру трансформаторних підстанцій, розподільчих пунктів і пристроїв - на відстані 3 м від огорожі або споруди; уздовж підземних кабельних ліній електропередачі до 1 кВ, прокладених під тротуарами в населених пунктах, у вигляді земельної ділянки, обмеженої вертикальними площинами від крайніх кабелів на відстані 0,6 у напрямку будинків і споруд та на відстані 1 м у напрямку проїжджої частини вулиці.

Таблиця 12 *. Охоронні зони електричних мереж (за даними ДБН 360-92 «Планування та забудова населених пунктів»)

Тип ліній	Напруга, кВ м		Охоронна зона **), м	Санітарно-захисна зона **), м	Відстань по горизонталі від проєкцій крайніх проводів при їх найбільшому відхиленні до найближчих виступаючих частин будівель, споруд та гаражів, м
Повітряна лінія електропередачі (ПЛ)	До 20 включ.		10	-	2
"-	35		15	-	4
"-	110		20	-	4
"-	150		25	-	5
"-	220		25	-	6
"-	330		30	20	8
"-	500		30	30	-
"-	750		40	40	-
Кабельна лінія електропередачі в ґрунті	До 220 включ.		1	-	-
Кабельна лінія електропередачі у воді	До 220 включ.		100	-	-
Трансформаторна підстанція, розподільний пункт, пристрій	До 220 включ.		3 (від огорожі)	-	-
Трансформаторна підстанція	330 і вище		3(від огорожі)	За результатами замірів	-
	<p>*) Охоронна зона ліній електропередачі - це зона вздовж ліній електропередачі, яка є земельною ділянкою і повітряним простором, обмеженими вертикальними уявними площинами, які віддалені по обидві сторони лінії від крайніх проводів за умови їх невідхиленого положення. **) Санітарно-захисна зона - це територія вздовж траси ПЛ напругою 330 кВ і вище, на якій напруженість електричного поля перевищує 1 кВ / м, або яка має межі земельної ділянки по обидва боки ВЛ на відстані від проєкції крайніх проводів на землю за умови їх невідхиленого положення.</p>				

Найближча відстань від осі проектованої повітряної лінії електропередач (ПЛЕ) до межі населених пунктів не повинна бути менше 250 м для ПЛЕ напругою 750 кВ і 300 м для ЛЛЕ напругою 1150 кВ.

8. Автомобільні дороги загальної мережі I, II і III категорії слід проектувати в обхід населених пунктів відповідно до вимог СНиП 2.05.02-85 «Автомобільні дороги». Відстань від бровки земляного полотна позначених доріг необхідно приймати не менше 100 м до житлової забудови і садових товариств, для доріг IV категорії - 50 м, при забезпеченні на відповідній території гігієнічних нормативів якості атмосферного повітря та рівня шуму. Для захисту від шуму і загазованості уздовж доріг необхідно передбачити смуги зелених насаджень завширшки не менше 10 м.

9. Відстань від очисних споруд зливної каналізації до меж житлової забудови визначається розрахунковим шляхом, але не може становити менше 100 м.

Контрольні запитання та завдання:

1. *Обґрунтуйте необхідність застосування проектно-планувальних обмежень в рамках діючої системи планування територій. Яким чином їх можна згрупувати?*
2. *Які існують юридичні форми обмежень на користування земельними ресурсами згідно законодавства України?*
3. *Охарактеризуйте санітарно-захисні зони, їх типи, функції та розміри.*
4. *Яким чином організовують водоохоронні зони та захисні зони інженерних споруд різного призначення?*

Додаток А.**Досвід. РАЙОННЕ ПЛАНУВАННЯ (ПЛАНІРОВКА) ЯК
СКЛАДОВА РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ**
(за Тарангул Л.Л., Горленко І.О., Євтушенко Г.І.)

Районне планування – це важливе поняття в теорії розміщення продуктивних сил. Особливість її полягає в тому, щоб комплексно (а не ізольовано) розглядати питання розміщення конкретних підприємств на відносно невеликій території (в області чи окремому районі) з урахуванням перспектив розвитку конкретних міст та селищ міського типу. Тому районну планівку можна вважати методом раціонального розміщення продуктивних сил.

Районне планування дозволяє пов'язати два складні процеси – розміщення продуктивних сил і містобудування. Саме в процесі районної планівки взаємопов'язані акти локалізації різних підприємств вписуються в ту чи іншу територію, планівковочну структуру міст тощо. Тому районну планівку називають ланкою, що пов'язує розміщення продуктивних сил з містобудівним проектуванням. При цьому враховується спільне використання транспорту, будівельної бази, місць відпочинку, джерел енергії тощо. Це дуже важливо, бо в Україні зараз районне планування здійснюється на високоосвоєній території.

З цього випливають цілі районної планівки. Це раціональна територіальна організація продуктивних сил на території певного району, яка б забезпечувала комплексне використання всіх його ресурсів, оптимальні умови для проживання населення, функціонування господарства, збереження природи та забезпечення суспільно ефективного розвитку. Потрібно зазначити, що донедавна ці цілі обмежувалися економічною ефективністю організації території (максимальні результати при мінімальних затратах). Але зараз, щоб реалізувати обов'язкову для всіх країн Концепцію стійкого розвитку, в першу чергу, покращити екологічну ситуацію, умови життя населення, цього замало. Для цієї концепції важливим є сама спрямованість розвитку країни та її регіонів на суспільну ефективність, тобто соціо-економіко-екологічну збалансованість розвитку, найбільш узагальненою метою якої є:

- забезпечення підвищення суспільної продуктивності праці;
- покращання умов та якості життя людини (перш за все фізичного і соціального здоров'я);
- збереження природи.

Отже, районне планування – це державний документ, що визначає довгострокову стратегію розвитку та розміщення продуктивних сил на

території певного регіону, узгоджену з містобудуванням, природними та соціально-економічними умовами району тощо.

Необхідність при розміщенні продуктивних сил прив'язки їх об'єктів до території, забезпечення взаємопов'язаної реалізації різних підприємств на цій території, використання її можливостей та врахування бар'єрів росту робить районну планівку важливою при будь-якому способі виробництва. Виконання її цілей потребує великих зусиль.

Районне планування спирається на розробку численних програм, схем розміщення продуктивних сил міст, адміністративних районів, областей тощо. Основою для неї є прогноз розвитку національної економіки і Генеральна схема дослідження продуктивних сил в Україні.

До основних завдань районної планівки необхідно віднести:

- визначення масштабів перспективного розвитку основних галузей господарства району, можливість і доцільність нарощування його виробничого потенціалу;
- здійснення комплексної оцінки території;
- виявлення територій, сприятливих для будівництва і розвитку сільського господарства;
- визначення перспектив розвитку промислових вузлів та центрів, виходячи з розвитку відповідних міст;
- розробку програм розвитку планіровочної структури поселень з урахуванням промислового, транспортного будівництва, росту чисельності населення, розвитку соціальної інфраструктури тощо;
- визначення великих та приміських зон довго- і короткострокового відпочинку, розвитку рекреаційного комплексу;
- розробку програм розвитку транспортно-шляхової мережі в районі, створення великих транспортних споруд;
- визначення можливостей забезпечення господарства виробничою інфраструктурою; постачання паливом, енергією, теплом; розвиток міського транспорту;
- функціональне зонування території (тобто її районування) за функціональними та архітектурно-плановими ознаками.

Виконання всіх цих завдань безпосередньо пов'язане з комплексною оцінкою території.

Комплексна оцінка території – основний інструмент районної планівки. Вона виступає як самостійний розділ і як важливий метод районної планівки. Така оцінка спрямована на визначення інтегрального потенціалу території району, його можливостей та обмежень щодо подальшого розвитку продуктивних сил. Вона спрямована на аналіз усіх видів господарської діяльності, схеми їх розміщення відповідно до територіальних внутрішньорайонних відмінностей з урахуванням усіх природних та соціально-економічних характеристик району. Комплексна

оцінка території необхідна для обґрунтування суспільної ефективності її розвитку, економічного зростання, покращання життя населення та стану природи. Тому вона виходить навіть за межі районної планівки та є важливим підґрунтям територіальної організації продуктивних сил та розробки стратегії подальшого розвитку району. Така оцінка передбачає дослідження всіх природних і соціально-економічних властивостей району та синтез його результатів. Вона включає кілька етапів.

На першому здійснюється оцінка основних природно-суспільних характеристик району для визначення можливостей та бар'єрів розвитку в ньому господарської діяльності. Цей етап вимагає дослідження структури природних ресурсів району, демографічної та трудоворесурсної ситуації, системи поселень, територіально-галузевої структури господарства. Раніше цим і обмежувались. Сьогодні ж виникає необхідність урахування екологічної, зокрема, медико-екологічної ситуації, техногенного пресингу на природу, геополітичного положення району тощо. Оцінка всіх цих суспільно-природних характеристик потрібна для визначення можливостей росту виробничого потенціалу району, траєкторії його економічного розвитку: висхідної, стабілізаційної чи розвантажувальної.

Кожен район характеризується внутрішніми територіальними відмінностями. Тому для визначення конкретної схеми розміщення нових об'єктів виробництва, інфраструктури, розвитку існуючих виробництв та поселень необхідно деталізувати дослідження, проводити їх відносно окремих транспортних вузлів, поселень тощо. Таке дослідження планіровочно-територіального каркасу території передбачає визначення основних центрів та осей чи координат росту I, II та III порядку і проводиться на другому, третьому та четвертому етапах комплексної оцінки.

Планіровочно-територіальний каркас відображає систему поселень, форми територіальної зосередженості виробництва, лінійно-вузлову структуру транспорту, енергомереж та різні типи природоохоронних територій, тобто все, що є на нашій землі.

Усі елементи, що вивчаються та оцінюються поділяються, на три класи:

- елементи, що належать до природного середовища (гори, ліси, озера, родовища корисних копалин, ліси тощо);
- природно-техногенні елементи, які створені людиною на основі природних ландшафтів (водосховища, лісосмуги тощо);
- антропогенні елементи, які історично створені в результаті господарської діяльності і є самостійними матеріально-технічними та економічними об'єктами нашого середовища (міста, підприємства, транспорт, комунікації тощо).

Антропогенні та природно-техногенні елементи територіально включені в природне середовище, функціонально взаємодіють з ним, але за своїми властивостями принципово відрізняються від природних елементів. Саме такі

антропогенні та природно-техногенні об'єкти є основними складовими промислових вузлів та центрів росту.

Оцінка лінійних та вузлових елементів територіального каркасу (морського узбережжя, залізничних та шосейних доріг, поселень тощо) дуже важлива для визначення перспектив розміщення продуктивних сил. Перш за все, це потрібно для виявлення осей та центрів росту і встановлення їх статусу. Мається на увазі, що осі та центри росту ранжуються за їх значенням для району та впливом на соціально-економічний розвиток оточуючих територій. Виходячи з цього, виділяються осі і центри першого (вищого), другого й третього порядку.

Осі і центри росту першого порядку (республіканського статусу) мають найбільшу зону впливу на оточуючу територію. Вони представлені багатьма «каналами»: транспорту, ліній електропередач, соціальної інфраструктури, лінійно розміщених родовищ чи інших джерел певних ресурсів. Це, наприклад, Чорноморське узбережжя, вісь по р. Дніпро, майбутні транспортні коридори, меридіональна вісь Прикарпатського промислового району та р. Дністер тощо. Усі вони є не просто стрижнями росту для відповідних економічних районів, але й мають державний та міжнародний статус. Центрами того ж порядку є столиця держави, її регіональні центри, основні річкові та морські порти, міські агломерації, промислові вузли тощо. Осі та центри росту другого порядку (регіонального статусу) – це міжобласні комунікації та річкова мережа, компактно та лінійно розміщені міські поселення та джерела ресурсів регіонального значення, прикордонні території, де інтенсивно розвивається прикордонне співробітництво з сусідніми країнами (наприклад, кордони Рівненщини з Білорусією, Луганщини з Росією тощо).

Розвиток осей та центрів росту третього порядку має переважно обласне значення. Сюди належать обласні комунікації, невеликі промислові, агропромислові та транспортні центри, локально розміщені ресурси обласного значення. Їх ріст сприяє вирівнюванню промислового рельєфу, покращанню умов життя, соціально-економічного розвитку сільської місцевості.

Взяті в сукупності осі та центри росту складають просторовий каркас розвитку продуктивних сил. Він є основою функціонального зонування території. Зараз надзвичайно важливою його складовою стає екологічний каркас.

Додаток Б.

Рис. Б.1. Взаємозв'язок планів підприємств, територіальних програм економічного і соціального розвитку з Державною програмою економічного і соціального розвитку України (за Л.П. Чижовим)

Додаток В.**Досвід. МЕТОДОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ МІСТОБУДІВНОГО АНАЛІЗУ ПРИ РОЗРОБЦІ СХЕМИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

*(Ю.М. Палеха, М.В. Зеркаль, А.В. Олещенко, І.В. Соломаха
ДП Український державний науково-дослідний інститут
проекування міст «Діпромiсто» імені Ю.М.Білоконя)*

Географічне положення, природні умови та історія освоєння Херсонської області обумовлюють наявність високого потенціалу для просторового розвитку. З іншого боку, цей регіон відзначається складними кліматичними умовами та розвитком негативних процесів, викликаних господарською діяльністю людини. Територіальне планування Херсонської області покликане забезпечити її сталий розвиток шляхом оптимального використання її потенціалу, зниження негативного впливу несприятливих процесів та захисту від розвитку небезпечних явищ. Саме ці фактори були покладені в основу проведення містобудівного аналізу території Херсонщини, здійсненого в процесі виконання інститутом «Діпромiсто» імені Ю.М.Білоконя Схеми планування території Херсонської області.

1. *Оцінка географічного положення, природних умов та ресурсів Херсонщини.* Херсонська область розташована на півдні території України, має вихід до Чорного та Азовського морів, а також є єдиним регіоном, який має зв'язок по суходолу із Автономною Республікою Крим.

Територія Херсонщини відзначається посушливими кліматичними умовами, виникненням небезпечних метеорологічних явищ. Такі метеорологічні умови ускладнюють господарську діяльність, насамперед негативно впливаючи на урожайність сільськогосподарських культур.

Посушливі умови визначили і розвиток річкової мережі, густина якої становить 0,1 км/км² (середній показник по Україні – 0,5 км/км²). Головною водною артерією області є нижня течія Дніпра, на якому вище Херсону створено Каховське водосховище. Воно є головним джерелом водопостачання регіону завдяки розгалуженій системі гідромеліоративних каналів. Південніше Дніпра і до морського узбережжя розташований

безстічний район, в ландшафтній будові якого вирізняються подові зниження. Рекреаційне значення мають солоні озера на пригирловій ділянці Дніпра, Кінбурнській косі, півострові Ягорлицький Кут, узбережжі Тендрівської затоки.

Родючі чорноземні ґрунти Херсонщини є важливим фактором, який у значній мірі визначає сільськогосподарську спеціалізацію економіки області. Вміст гумусу в чорноземах зменшується з півночі на південь.

Серед корисних копалин найбільш поширеними в регіоні є будівельні матеріали, особливе значення для економічного розвитку Херсонщини мають марганцеві руди, мінеральні підземні воли та лікувальні грязі.

Херсонська область досить забезпечена підземними водами на господарсько-питні потреби. Однак, в результаті фільтрації поверхневих вод з гідротехнічних споруд (Каховського водосховища, каналів) і на зрошуваних масивах обумовили на великих територіях інтенсивне підняття рівня, збільшення мінералізації і забруднення підземних вод.

2. Аналіз стану навколишнього природного середовища в межах Херсонської області. Поєднання складних природних умов території Херсонщини з підвищеним антропогенним навантаженням зумовило розвиток негативних процесів на території області. Зокрема, регіон вирізняється найвищою в Україні часткою ріллі в площі сільськогосподарських земель (87,4%). Інтенсивне використання ґрунтів Херсонщини призвело до їх органічного збіднення, розширення площ еродованих ґрунтів, дефляції, антропогенного засолення, заболочування. Абразійні процеси розвиваються на морських узбережжях та на берегах Каховського водосховища.

Різке погіршення стану ґрунтів обумовлене використанням для поливу вод непридатних за хімічним складом. Найгіршою ситуацією є не територіях, зрошуваних водою з ріки Інгулець, які унаслідок скидання надлишку зворотних вод гірничорудних підприємств Кривбасу (понад 10 млн. м³ за рік) забруднюються елементами сольового складу і мають мінералізацію 0,6-3,6 г/л. Полив такими водами викликає вторинне засолення, погіршення фізичних і фізико-хімічних властивостей ґрунтів.

Останніми роками територія Херсонщини зазнає масштабних проявів затоплення, підтоплення та заболочування, що викликане по-перше руйнуванням більшості систем вертикального і горизонтального дренажів, а по-друге не врахуванням при влаштуванні системи захисту від затоплення поверхневими та підтоплення підземними водами цілого ряду

причин розвитку процесів шкідливої дії вод, які виникли з настанням періоду підвищеної водності на фоні загальних глобальних змін клімату.

Ситуація ускладнюється замулюванням русел річок, що призвело до підняття рівня підґрунтових вод, заболочування русел, зниження якості води. На сьогодні в Херсонській області не вирішується питання поліпшення стану річок – їх розчистки, заліснення та залуження. Херсонська область залишається однією із найменш забезпечених водою областей України, у маловодні роки водозабезпеченість місцевими водними ресурсами на одну особу жителів області становить лише 181 л/добу, у той час як у сусідніх Миколаївській та Запорізькій областях відповідно 525 та 659 л/добу. При постійному дефіциті питної води для населення, на зрошення використовуються понад 90%.

Розміщення на території області потенційно небезпечних об'єктів з хімічними, вибуховими, пожежонебезпечними речовинами, імовірність розвитку небезпечних природних явищ і процесів обумовлюють рівень природно-техногенної безпеки Херсонської області. Окрім того, в області в спекотну пору року часто спалахують степові пожежі спричинені засухами.

За кількістю викидів в атмосферне повітря область посідає 7 місце серед регіонів України, з них на м. Херсон припадає 42,6%. Це пояснюється тим, що більша частина промислового виробництва зосереджена в обласному центрі. При зменшенні обсягів виробництва зростання загального обсягу викидів спостерігається за рахунок збільшення викидів від автотранспорту, які переважають у всіх районах області над викидами від стаціонарних джерел.

3. *Природно-заповідний фонд та екологічна мережа.* Для забезпечення екологічно збалансованого розвитку, збереження популяцій видів рослин і тварин в області створена та існує мережа природно-заповідного фонду (ПЗФ), до якої станом на 1.01.2011 р. віднесено 79 територій та об'єктів загальною площею 224 тис. га, що складає 7,6% площі області.

Серед територій та об'єктів ПЗФ Херсонщини – два біосферні заповідники та три національні природні парки, однак в цілому нинішня мережа об'єктів природно-заповідного фонду є недостатньою ані за площею, ані за репрезентативністю, не зважаючи на те, що Херсонська область є однією з найбагатших за видовим складом живих організмів серед областей України. У той же час ще є резерви для створення

заповідних об'єктів, особливо в долинах річок, в степових балках, на піщаних аренах, морському узбережжі, в степових подах, на відслоненнях гірських порід та інших територіях.

Унікальним об'єктом природно-заповідного фонду Херсонщини є біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, режим природокористування на території якого у багатьох аспектах відповідав сучасним вимогам до біосферних заповідників ще з кінця ХІХ століття. Територія заповідника репрезентує сухий безстічний регіон типчаково-ковилових степів, що сформувалися на чорноземних ґрунтах лесових низовин, рельєф якого ускладнено степовими подами з властивими їм осолоділими глейовими ґрунтами та галофітною рослинністю. До його складу входять унікальні дендрологічний парк з аричною системою зрошення та зоопарк з напіввільним утриманням тварин, що мають понад сторічну історію формування. Дослідження в біосферному заповіднику націлені на забезпечення сталого сільського господарства, усунення негативних наслідків зрошувальної меліорації, забезпечення сталого функціонування сільських населених пунктів та будівництва парків в степових районах [1].

Окрім територій та об'єктів ПЗФ, які є каркасом регіональної екомережі [2; 3], її елементами є водно-болотні угіддя міжнародного значення, інші природні та штучні водні об'єкти, які є центрами концентрації та головними шляхами міграції біологічних видів; ліси та лісосмуги, площі яких поступово розширюються; курортні та лікувально-оздоровчі території, для яких встановлені суворі режими природокористування; рекреаційні території для організації масового відпочинку населення і туризму, які ще потребують вирішення цілого ряду екологічних та господарських проблем.

4. Комплексна соціально-економічна характеристика потенціалу та рівня розвитку адміністративних районів. З метою здійснення аналізу соціально-економічного та містобудівного розвитку Херсонської області та виявлення внутрішніх диспропорцій між окремими адміністративно-територіальними одиницями були виділені окремі територіальні таксони, які в окремих випадках об'єднують адміністративні райони та території, підпорядковані містам обласного значення (м. Каховка розглядається із однойменним районом).

Відповідно до методики виконання схеми планування території області, для аналізу соціально-економічного та містобудівного розвитку

окремих територіальних таксонів запроваджена система показників, яка враховує особливості розвитку соціально-економічного комплексу області, а також наявність інформаційно-статистичної бази. Загалом система показників складається із 2-х блоків (Табл. В.1).

Таблиця В.1.

<i>I. Показники, що характеризують потенціали розвитку окремих територіальних таксонів.</i>	
1. Зручність транспортно-географічного положення.	
2. Забезпеченість природно-ресурсним потенціалом:	
2.1. Мінеральні ресурси;	2.2. Водні ресурси;
2.3. Земельні ресурси;	2.4. Лісові ресурси;
2.5. Фауністичні ресурси;	2.6. Природно-рекреаційні ресурси.
3. Рівень розвитку транспортної мережі.	
4. Трудовий потенціал.	
<i>II. Показники, що характеризують рівень економічного, соціального, екологічного та містобудівного розвитку.</i>	
1. Рівень економічного розвитку.	
2. Рівень соціального розвитку.	
3. Рівень розвитку соціальної інфраструктури.	
4. Стан навколишнього середовища.	
5. Містобудівний розвиток.	

Значення показників потенціалів та рівнів розвитку виділених таксонів, які були отримані в результаті проведеного аналізу представлені в таблиці В.2.

Таблиця В.2.

Назва територіального таксону	РІВЕНЬ ПОТЕНЦІАЛУ				Загальна оцінка потенціалу	РІВЕНЬ РОЗВИТКУ					Загальна оцінка рівня розвитку
	ТГП	ПРП	ТМ	ТП		Е	С	СІ	ЕК	М	
Херсон (міськрада)	5,27	1,317	1,59	1,02	високий	0,67	1,47	0,95	0,81	8,04	високий
Нова Каховка (міськрада)	3,23	1,252	1,16	1,03	високий	1,13	1,01	0,86	1,07	3,27	високий
Бериславський район	1,50	1,065	0,86	0,99	середній	0,23	1,15	0,62	18,77	0,41	середній
Білозерський район	4,48	1,317	0,71	1,01	середній	0,45	1,91	0,66	1,35	0,47	низький
Великопетиський район	0,89	0,407	0,39	0,97	низький	0,14	0,96	0,67	50,95	0,40	низький
Великоолександрівський район	0,81	0,623	0,79	0,96	низький	0,03	0,97	0,48	1,26	0,34	низький
Верхньорогачицький район	0,68	0,291	0,35	0,95	низький	0,05	0,76	0,59	51,28	0,34	низький
Високопільський район	0,67	0,270	0,94	0,94	низький	0,04	0,77	0,61	4,80	0,40	низький
Генічеський район	2,82	0,968	0,58	1,00	середній	0,14	1,31	0,59	31,92	0,43	середній
Голопристанський район	1,82	1,091	0,26	0,98	середній	0,20	1,12	0,54	12,91	0,28	середній
Горностаївський район	1,05	0,379	0,92	0,97	низький	0,06	1,17	0,50	51,09	0,32	низький
Іванівський район	0,78	0,585	0,42	0,98	низький	0,04	0,81	0,50	2,43	0,26	низький
Каланчацький район	1,15	0,547	1,41	0,97	середній	0,22	0,85	0,57	51,05	0,47	низький
Каховський район	3,48	1,252	0,49	1,02	середній	1,46	1,22	0,67	51,13	5,95	високий
Нижньосірогоський район	0,83	0,461	0,69	0,99	низький	0,10	0,82	0,53	51,18	0,27	низький
Нововоронцовський район	1,10	0,481	0,53	0,97	низький	0,13	0,80	0,60	1,59	0,33	низький
Новотроїцький район	0,85	1,354	0,22	0,98	середній	0,21	1,08	0,51	51,02	0,33	низький
Скадовський район	3,16	1,089	0,48	1,00	середній	0,11	0,90	0,60	8,60	0,51	низький
Цюрупинський район	4,05	0,721	0,68	1,00	середній	0,48	1,44	0,57	7,25	0,59	середній
Чаплинський район	0,99	1,121	0,33	0,98	середній	0,20	1,72	0,49	4,72	0,34	середній

Проведений аналіз потенціалу та рівня соціально-економічного розвитку окремих таксонів Херсонської області дозволяє визначити комплексний показник їх потенціалу (рис. В1) та рівня (рис. В2) розвитку. Комплексний показник потенціалу розвитку отримується як середньоарифметичне від значень чотирьох складових (ТГП, ПРП, ТМ і ТП). Комплексний показник рівня розвитку отримується як середньоарифметичне від значень п'яти складових (Е, С, СІ, ЕК і М). Поєднання двох показників дає нам комплексну характеристику рівня соціально-економічного та містобудівного розвитку представлену в таблиці В.3.

Проведений аналіз потенціалу та рівня соціально-економічного розвитку окремих таксонів Херсонської області дозволяє розділити їх на декілька типів, представлених в таблиці 3.

Рис. В.1. Розподіл комплексного показнику потенціалу розвитку

Рис. В.2. Розподіл комплексного показнику рівня розвитку

Таблиця В.3.

Тип	Характеристика	Таксони
1 тип.	Високий показник потенціалу та високий рівень соціально-економічного та містобудівного розвитку	<i>Херсон (міськрада) та Нова Каховка (міськрада)</i>
2 тип.	Середній показник потенціалу та високий рівень соціально-економічного та містобудівного розвитку	<i>Каховський район</i>
3 тип.	Середній показник потенціалу та середній рівень соціально-економічного та містобудівного розвитку	<i>Бориславський, Генічеський, Голопристанський, Цюрупинський та Чаплинський райони</i>
4 тип.	Середній показник потенціалу та низький рівень соціально-економічного та містобудівного розвитку	<i>Білозерський, Каланчацький, Новотроїцький та Скадовський райони</i>
5 тип.	Низький показник потенціалу та низький рівень соціально-економічного та містобудівного розвитку	<i>Великолетиський, Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогозький, та Нововоронцовський райони</i>

Територія Херсонської області характеризується високою родючістю ґрунтів, сприятливими умовами для розвитку альтернативних видів енергетики, є потенційним рекреаційним регіоном поліпрофільного пізнавального відпочинку і бальнеологічного лікування, проходженням міжнародних транспортних коридорів. З іншого боку Херсонська область відзначається посушливими кліматичними умовами, дуже високою розораністю земель, катастрофічним рівнем техногенного навантаження на водні ресурси, середнім і підвищеним ступенем інженерно-геологічного ризику господарського освоєння території. В цих умовах важливого значення набуває аналіз внутрішніх ресурсів кожної з адміністративних одиниць регіону. Застосована при здійсненні містобудівного аналізу території Херсонської області методологія комплексної оцінки потенціалу та рівня розвитку окремих таксонів Херсонської області дозволила виділити 5 типів співвідношення потенціалу та рівня розвитку, тобто здійснити містобудівну типізацію цих таксонів та запропонувати сценарії розвитку для кожного з них в рамках виконання Схеми планування території області.

Додаток Г.**Середня відстань між обласними центрами України**

Адміністративні одиниці	Середня відстань між обласними центрами, сусідами першого порядку, км		Співвідношення між середньою відстанню до обласних центрів сусідніх районів та «свого» району
	«Свого» суспільно- географічного району	«Сусіднього» суспільно- географічного району	
Причорноморський суспільно-географічний район			
АР Крим	282,00	365,00	1,29
Одеська	120,00	364,00	3,03
Миколаївська	91,00	255,00	2,80
Херсонська	172,00	348,50	2,03
Разом по району	154,67	328,57	2,12
Донецький суспільно-географічний район			
Донецька	148,00	270,67	1,83
Луганська	148,00	333,00	2,25
Разом по району	148,00	286,25	1,93
Північно-Східний суспільно-географічний район			
Полтавська	153,00	266,00	1,74
Сумська	175,00	287,00	1,64
Харківська	163,00	293,67	1,80
Разом по району	163,67	277,56	1,70
Придніпровський суспільно-географічний район			
Дніпропетровська	81,00	254,80	3,15
Запорізька	81,00	293,67	3,63
Разом по району	81,00	269,38	3,33
Центральний суспільно-географічний район			
Кіровоградська	145,00	264,60	1,82
Черкаська	145,00	252,67	1,74
Разом по району	145,00	260,13	1,79
Столичний суспільно-географічний район			
Київська	135,50	228,67	1,69
Житомирська	131,00	185,67	1,42
Чернігівська	140,00	303,50	2,17
Разом по району	135,50	231,25	1,71
Подільський суспільно-географічний район			
Вінницька	120,00	299,00	2,49
Хмельницька	117,00	204,67	1,75
Тернопільська	114,00	148,50	1,30
Разом по району	117,00	230,92	1,97
Північно-Західний суспільно-географічний район			
Волинська	70,00	152,00	2,17
Рівненська	70,00	191,33	2,73
Разом по району	70,00	181,50	2,59
Карпатський суспільно-географічний район			
Івано-Франківська	191,00	134,00	0,70
Закарпатська	278,50	-	-
Львівська	199,50	166,33	0,83
Чернівецька	143,00	214,00	1,50
Разом по району	209,00	182,14	0,87
Разом по Україні	152,36	250,47	1,64

Додаток Д.**ЗМІСТ СХЕМИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПРИБЕРЕЖНОЇ СМУГИ МОРІВ**

(за Т. Панченко, з матеріалів планування приморських територій, підготовлених в рамках проекту ЄС «Співпраця щодо довкілля Чорного моря: Грузія, Молдова, Росія, Україна». – К., 2009)

ВСТУП (головна мета, підстави та законодавчі основи, основні завдання розроблення схеми, перелік та джерела вихідної інформації)

1. ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕОГРАФІЧНОГО РОЗТАШУВАННЯ ОБ'ЄКТУ, ПРИРОДНИХ УМОВ ТА СУЧАСНОГО СТАНУ

1.1. Місцезнаходження та територіальні межі ділянки прибережної смуги моря *(коротка історична довідка, адміністративно-територіальний устрій, дані про площу та чисельність населення, територіальні межі та оточення тощо)*

1.2. Природні умови та ресурси *(геологія, геоморфологія, клімат, гідрографія, ґрунти, флора та рослинність, тваринний світ, ландшафтне різноманіття тощо)*

1.3. Сучасний стан використання території *(аналіз тенденцій освоєння, функціональне використання земель, існуючий баланс території тощо)*

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ ПРИБЕРЕЖНОЇ СМУГИ МОРЯ

2.1. Населення та система розселення *(відомості про населені пункти, склад населення, дані щодо його зайнятості тощо)*

2.2. Промислово-портове господарство *(структура промислово-виробничої сфери, морегосподарський комплекс, портові споруди, вплив промисловості на довкілля тощо)*

2.3. Сільське, лісове та водне господарство *(особливості сільського господарства, землі лісового фонду, мисливське господарство, водні об'єкти ландшафту, рибне господарство тощо)*

2.4. Інженерно-транспортна інфраструктура *(стан розвитку транспорту, шляхів сполучення, системи обслуговування транспорту, стан розвитку системи зв'язку, інженерні мережі енергопостачання, водопостачання та водовідведення тощо)*

3. ПОТЕНЦІАЛ КУРОРТНО-ОЗДОРОВЧИХ, РЕКРЕАЦІЙНИХ ТА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

3.1. Природні лікувальні ресурси та курорти (*родовища мінеральних та термальних вод, лікувальних грязей, ропа лиманів та озер, курорти, санаторно-курортні заклади, природно-ресурсний потенціал тощо*)

3.2. Рекреаційні ресурси та зони відпочинку (*кліматичні та ландшафтні ресурси – лісові та природні рослинні комплекси, об'єкти ПФЗ, водні об'єкти ландшафту, пляжні ресурси морів та лиманів, зони відпочинку тощо*)

3.3. Туристичні ресурси та об'єкти туризму (*пам'ятки культурної спадщини, садово-паркового мистецтва, етнографічні особливості, види туризму, оцінка туристичних можливостей тощо*)

4. ХАРАКТЕРИСТИКА ІСНУЮЧОГО СТАНУ ДОВКІЛЛЯ

4.1. Екологічний стан прибережної смуги моря (*показники антропогенної трансформованості ландшафтів, ефективність моніторингу довкілля, екологічна мережа тощо*)

4.2. Санітарно-гігієнічні умови території (*санітарно-захисні зони, зони санітарної охорони курортів, пляжів, морської акваторії, джерел водопостачання, санітарна очистка території тощо*)

4.3. Рівень техногенної безпеки території (*перелік небезпечних об'єктів, джерела виникнення надзвичайних ситуацій, зони можливого ризику ураження населення тощо*)

5. ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПРИБЕРЕЖНОЇ СМУГИ МОРЯ

5.1. Прогнозні показники розвитку господарської діяльності (*параметри розвитку промисловості, курортно-рекреаційного, море-господарського комплексу, чисельності населення, потреб у територіях різного функціонального призначення тощо*)

5.2. Функціональне зонування території (*розподіл території за видами та режимами переважного цільового використання, визначення меж та параметрів території різних зон тощо*)

5.3. Планування території прибережної смуги (*медичне та водоохоронне зонування території, мережа населених пунктів, система курортів, зон відпочинку та туризму, природно-заповідних об'єктів, об'єктів історико-культурної спадщини та туристичних маршрутів тощо*)

5.4. Пропозиції щодо удосконалення інженерно-транспортної інфраструктури (*транспортна мережа, інженерне обладнання та заходи із захисту берегової смуги, населених пунктів, портів тощо*)

6. ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕГРОВАНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИБЕРЕЖНОЮ СМУГОЮ МОРІВ

6.1. Створення Координаційних Рад при органах місцевого самоврядування та органах державної влади (*визначення структури, персонального складу, функцій, відповідальності цих рад, здійснення контролю за виконанням проекту розвитку прибережної смуги морів тощо*)

6.2. Пропозиції щодо формування кадастрової системи прибережної смуги морів (*програма створення автоматизованої інформаційної системи моніторингу земельних, водних, лісових, курортно-оздоровчих, інших ресурсів, встановлення паспортних даних щодо приналежності земельних ділянок, їх використання, стану забудови, екологічної ситуації тощо*)

6.3. Заходи щодо здійснення моніторингу Схеми прибережної смуги морів (*розподіл контрольних функцій за реалізацією рішень проекту, визначення відповідальних сторін, встановлення форм та строків звітності щодо реалізації рішень проекту тощо*)

7. ОСНОВНІ ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ

8. ВИСНОВКИ (основні положення)

9. ДОДАТКИ (*термінологія, завдання, список використаних джерел, інші офіційні акти*)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконь Ю. М. Регіональне планування: теорія і практика / Ю. М. Білоконь [За ред. І. О. Фоміна]. – К.: Логос, 2003. – 246 с.
2. Бобра Т. В. Ландшафтные основы территориального планирования / Т. В. Бобра, А. И. Лычак. – Симферополь: Таврия Плюс, 2003. – 172 с.
3. Богорад Д. И. Конструктивная география района. Основы районной планировки / Д. И. Богорад. – М.: Мысль, 1965. – 408 с.
4. Браде И. Районная планировка и разработка схем расселения: опыт и перспективы / И. Браде, Е. Н. Перцик, Д. С. Питерский. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 136 с.
5. Владимиров В. В. Основы районной планировки: Учебник / В. В. Владимиров, И. А. Фомин. – М.: Высш. шк., 1995. – 224 с.
6. Генеральна схема планування території України. Пояснювальна записка: в 2 т. / Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України, Державний інститут проектування міст ДПРОМІСТО. – К.: 2000.
Т.1. – 2000. – 49 с.
Т.2. – 2000. – 68 с.
7. Геоэкологические основы территориального проектирования и планирования / [Под ред. Т. Д. Александровой]. – М.: Наука, 1989. – 144 с.
8. Давидович В. Г. Планировка городов и районов: инженерно-экономические основы / Владимир Давидович. – М.: Стройиздат, 1964. - 326 с.
9. Дьяконов К. Н. Экологическое проектирование и экспертиза: Учебник для вузов / К. Н. Дьяконов, Л. В. Дончева. — М.: Аспект Пресс, 2005. – 384 с.
10. Иодо И. А. Основы градостроительства (теория, методология): [Учеб. пособие дляarchit. спец. вузов] / Ирина Иодо. – Минск: Выш. школа, 1983. – 199 с.
11. Керівні Принципи Збалансованого Просторового Розвитку Європейського Континенту [Електронний ресурс] / Матер. 12-ї сесії Європейської Конференції Міністрів, відповідальних за регіональне планування (7-8 вересня 2000 року, Ганновер). – Режим доступу до документу: <http://www.aokornus.at.ua/BOOKS/sustainable.pdf>.

12. Кибл Л. Городская и районная планировка. Принципы и практика планировки городов Великобритании / Льюис Кибл; [сокр. пер. с англ. М. О. Хауке, Г. В. Морозовой]. – М.: Стройиздат, 1965. – 152 с.
13. Комплексная районная планировка / [Отв. ред. В. Н. Белоусов]. – М.: Стройиздат, 1980. – 248 с.
14. Корбюзье Л. Три формы расселения. Афинская Хартия / Ле Корбюзье; [пер. с франц. Ж. Розенбаума; послесл. Ю. Бочарова и А. Раппапорта]. – М.: Стройиздат, 1976. – 136 с.
15. Кузнецов С. Г. Територіальне планування і розвиток міст / С. Г. Кузнецов, І. І. Ананян, Л. М. Богак. – Донецьк: Норд-Прес, 2008. – 335 с.
16. Ландшафтное планирование: принципы, методы, европейский и российский опыт / [Ред. - составит. А.Н. Антипов, А.В. Дроздов]. – Иркутск: Изд-во Института географии СО РАН, 2002. – 141 с.
17. Линч К. Совершенная форма в градостроительстве / Кевин Линч; [пер. с англ. В. Л. Глазычева; под ред. А. В. Иконникова]. – М.: Стройиздат, 1986. – 264 с.
18. Мерлен П. Новые города: Районная планировка и градостроительство / П. Мерлен. – М.: Прогресс, 1975. – 254 с.
19. Методологические положения разработки крупных территориальных программ / [А. Г. Аганбегян, Р. И. Шнипер, А. С. Маршалова, А. С. Новоселов и др.]. – Новосибирск: Наука, 1986. – 303 с.
20. Палеха Ю. М. Економіко-географічні аспекти формування вартості територій населених пунктів / Ю. М. Палеха. – К.: Профі, 2006. – 324 с.
21. Пилипенко І.О. Методи та методики суспільно-географічних досліджень : Навч. посіб. / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2003 – 156 с.
22. Перцик Е. Н. Районная планировка (территориальное планирование): учеб. пособие для студ. вузов / Евгений Перцик. – М. : Гардарики, 2006. – 398 с.
23. Позаченюк Е. А. Территориальное планирование / Е. А. Позаченюк. – Симферополь: Доля, 2003. – 255 с.

24. Проблемы комплексного развития территории / [Отв. ред. И. А. Горленко, Г. В. Балабанов, С. Н. Малюк]. – К. : Наук. думка, 1994. – 295 с.
25. Проблемы перспективного территориального планирования. Сб. статей / Отв. ред. Б. С. Хорев, А. И. Чистобаев. – Л.: Изд. ГО СССР, 1984. – 136 с.
26. Районная планировка / В. В. Владимиров, Н. И. Наймарк, Г. В. Субботин и др. – М.: Стройиздат, 1986. – 325 с.
27. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи / В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов. – Київ, Крамар, 2009. – 170 с.
28. Руководство по комплексной оценке и функциональному зонированию территории в районной планировке. / Центр. н.-и. и проект. ин-т по градостроительству Госгражданстроя; [Под общ. ред. В. В. Владимирова]. – М.: Стройиздат, 1979. – 94 с.
29. Территориальное планирование: новые функции, опыт, проблемы, решения. Сб. статей. / [Под ред. А.И.Чистобаева]. - СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. -189 с.
30. Топчиев А.Г. Геоэкология: географические основы природопользования / А. Г. Топчиев. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392с.
31. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики : навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
32. Флиппонно М. География и практика. Введение в прикладную географию / Мишель Флиппонно [пер. с французск. Е. В. Краснокутской; под ред. И. П. Герасимова]. – М.: Прогресс, 1964. – 336 с.
33. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації)/ За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – Київ: Фітоцентр, 2004. – 71 с.
34. Чистобаев А. И. Территориальные комплексные программы / А. И. Чистобаев, Ю. Н. Баженов. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 228 с.

Навчальне видання

**Олександр Григорович Топчієв
Дар'я Сергіївна Мальчикова**

ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Підп. до друку 09.06.2014

Формат 60x84¹/₁₆.

Папір офсет. Друк офсет. Ум. друк. арк. 15,58

Тираж 300 прим.

Видавництво та друк: Грінь Д.С.

73033, м. Херсон, а/с 15

e-mail: dimg@meta.ua

Свід. ДК 4094 від 17.06.2011